

Бојан Миљковић

ЧУДОТВОРНА ИКОНА
У ВИЗАНТИЈИ

Бојан Миљковић

ЧУДОТВОРНА ИКОНА У ВИЗАНТИЈИ

INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
OF SERBIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
MONOGRAPHIES
№ 45

BOJAN MILJKOVIĆ

MIRACLE-WORKING ICON IN BYZANTIUM

Editor

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Director of the Institute for Byzantine Studies

BELGRADE
2017

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 45

БОЈАН МИЉКОВИЋ

ЧУДОТВОРНА ИКОНА У ВИЗАНТИЈИ

Уредник

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
директор Византолошког института

БЕОГРАД
2017

Рецензенти
МИОДРАГ МАРКОВИЋ
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
ТАТЈАНА СТАРОДУБЦЕВ

Ова књига је прихваћена за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ 26. априла 2017. године и објављена захваљујући средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

моме брату

Књига која је испред Вас јесте у извесној мери допуњен текст докторске дисертације са истим насловом, одбрањене 2. фебруара 2012. на Филозофском факултету Универзитета у Београду, пред комисијом коју су чинила четири члана, проф. др Миодраг Марковић као ментор, академик Љубомир Максимовић, проф. др Драган Војводић и доцент др Татјана Стародубцев. Настала је као резултат дугогодишњих интересовања започетих још на предавањима професорке Гордане Бабић пре скоро четврт столећа, а трагање за пореклом одређених иконографских типова нарочито поштованих икона додатно је потакнуто радом на сређивању и пописивању хиландарске збирке икона у манастирској ризници, саборној цркви, параклисима, као и икона у келијама ван манастира и у Кареји, који је трајао од 2000. до 2008. године. Драгоцена запажања и савети ментора и чланова комисије дали су завршни печат овој књизи, а најискренију захвалност за подршку у раду на њој дугујем својим најближима и, нарочито, академику Гојку Суботићу, као и свим сарадницима Византолошког института који су ми све време били ослонац и пружали подстрек у истраживањима.

Аутор

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ

Најпоштованије иконе Христа и Богородице одавно су познате науци кроз капитална дела Ернста фон Добшуца, *Christusbilder,* Лајпциг 1899, те двојице руских научника – Николаја Петровича Лихачева, *Историческое значенiе итало-греческой иконописи, изображенiя Богоматери въ произведенiяхъ итало-греческихъ иконописцевъ и ихъ влiянiе на композицiи нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ* и Никодима Павловича Кондакова, *Иконографiя Богоматери,* у два тома, штампаних у Санкт Петербургу, односно Петрограду, између 1911. и 1915. године. Истраживачи су се касније у оквиру посебних студија бавили појединим од ових ликовних представа, а значајан допринос њиховом познавању дала је и наша научна средина, кроз радове Гордане Бабић и Мирјане Татић-Ђурић. Нови замах проучавању феномена чудотворних икона дала је обимна студија Ханса Белтинга *Bild und Kunst. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst,* објављена у Минхену 1990, те два научна скупа одржана готово истовремено на Западу и Истоку, први посвећен Курту Вајцману под називом *The Holy Image* у Вашингтону крајем априла 1990. и други у Москви четири године касније, *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.* У наставку следе скраћенице најчешће коришћених извора и литературе.

AB	Analecta Bollandiana, Bruxelles
Acropolitae opera	Georgii Acropolitae opera, I, edd. *A. Heisenberg, P. Wirth,* Stutgardiae 1978
Acta et Diplomata	Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, I–VI, edd. *F. Miklosich, I. Müller,* Vindobonae 1870–1890
Actes du XVe Congrès	Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, I–IV, Athènes 1976–1981

AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς, Атина
Alexander, The Patriarch Nicephorus	*P. J. Alexander,* The Patriarch Nicephorus of Constantinople, Oxford 1958
Andanças é viajes	Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439), Madrid 1874
Angelidi, Un texte	*Ch. Angelidi,* Un texte patriographique et édifiant: Le *Discours narratif* sur les Hodègoi, REB 52 (1994) 113–149
Анīелиди, Паīамасīоракис, Η μονή των Οδηγών	*Х. Анīелиди, Т. Паīамасīоракис,* Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας, Μήτηρ Θεού, 373–387
Annae Comnenae Alexias	Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch, A. Kambylis,* Berolini–Novi Eboraci 2001
Ἀνωνύμου Συνόψις χρονική	Ἀνωνύμου Συνόψις χρονική, пр. *К. Н. Саīас,* Венеција–Париз 1894
L'art de Thessalonique	L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituals au XIVe siècle, Belgrade 1987
AS	Acta Sanctorum Novembris, Bruxellis, III, 1910; IV, 1925
Бабић, Епитети	*Г. Бабић,* Епитети Богородице коју дете грли, ЗЛУ 21 (1985) 261–274
Babić, Il modello	*G. Babić,* Il modello e la replica nell'arte bizantina delle icone, Arte Cristiana 76 (Milano 1988) 61–78
Barnes, The new empire	*T. Barnes,* The new empire of Diocletian and Constantine, Cambridge, Mass.–London 1982
Belting, Bild und Kunst	*H. Belting,* Bild und Kunst, München 2004^{6}
BF	Byzantinische Forschungen, Amsterdam
Βίος Βασιλείου	Βίος Βασιλείου, пр. *Х. Сидери,* Атина 2010
BMFD	Byzantine monastic foundation documents, I-V, Washington 2000
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies, Birmingham
Bryer, Winfield, Pontos	*A. Bryer, D. Winfield,* The Byzantine monuments and topography of the Pontos, Washington 1985
Bsl	Byzantinoslavica, Prague
Byz.	Byzantion, Bruxelles
Byzantine defenders of images	Byzantine defenders of images, ed. *A.-M. Talbot,* Washington 1998

Byzantine East, Latin West	Byzantine East, Latin West, Princeton 1995
Byzantine Studies	*N. H. Baynes,* Byzantine Studies and Other Essays, London 1955 (rp. Westport 1974)
Die byzantinischen Bleisiegel	Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I–II, Wien 1978, 2004
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München
CA	Cahiers archéologiques, Paris
Cantacuzeni	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, I–III, ed. *L. Schopeni,* Bonae 1828–1832
Catalogue of the Byzantine Coins	Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, I–V, Washington 1966–1999
Catalogue of Byzantine Seals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I–VI, Washington 1991–2009
Chatzidakis, Bitha, Kythera	*M. Chatzidakis, I. Bitha,* Corpus of the Byzantine Wall-Paintings of Greece – the Island of Kythera, Athens 2003
Cheynet, La société byzantine	*J.-C. Cheynet,* La société byzantine. L'apport des sceaux, I–II, Paris 2008
Chronicle of Theophanes Confessor	The Chronicle of Theophanes Confessor, edd. *C. Mango, R. Scott,* Oxford 1999
Цигаридас, Τοιχογραφίες	*Е. Н. Цигаридас,* Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Солун 1999
Ciggaar, Tarragonensis 55	*K. N. Ciggaar,* Une Description de Constantinople dans le *Tarragonensis 55,* REB 53 (1995) 117–140
Ciggaar, Un pèlerin anglais	*K. N. Ciggaar,* Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais, REB 34 (1976) 211–267
Цитуриду, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος	*А. Цитуриду,* Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, Солун 1986
Clavijo	Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand, a.d. 1403–6, ed. *C. R. Markham,* London 1859
Cormack, Writing in Gold	*R. Cormack,* Writing in Gold, London 1985

Critobuli Imbriotae Historiae — Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch,* Berolini–Novi Eboraci 1983

Darrouzès, Sainte-Sophie de Thessalonique — *J. Darrouzès,* Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel, REB 34 (1976) 45–78

Demus, Die byzantinischen Mosaikikonen — *O. Demus,* Die byzantinischen Mosaikikonen, I. Die grossformatigen Ikonen, Wien 1991

Demus, The Mosaics — *O. Demus,* The Mosaics of Norman Sicily, London 1949

Déroche, L'Apologie — *V. Déroche, L'Apologie contre les juifs* de Léontios de Néapolis, TM 12 (1994) 45–104

ΔΧΑΕ — Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Атина

DOP — Dumbarton Oaks Papers, Washington

Дрангакис, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι — *Н. В. Дрангакис,* Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Атина 1964

Ducas, Istoria — Ducas, Istoria Turco-Bizantină (1341–1462), ed. *V. Grecu,* Bucureşti 1958

Dumeige, Nicée II — *G. Dumeige,* Nicée II, Paris 1978

Djordjević, Kyriakoudis, The Frescoes — *I. Djordjević, E. Kyriakoudis,* The Frescoes in the Chapel of St Nicholas at the Monastery of St John Prodromos near Serres, Cyrillomethodianum 7 (Thessalonique 1983) 167–234

Ђурић, Иконе — *В. Ј. Ђурић,* Иконе из Југославије, Београд 1961

ΕΕΒΣ — Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Атина

EO — Échos d'Orient, Paris

Εὐφρόσυνον — Εὐφρόσυνον, I–II, Атина 1991/2

Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique — Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique, I–IV, éd. *G. Bardy,* Paris 1952–1960

Eusebius, Leben des Kaisers Konstantin — Eusebius Werke, I/1. Über das Leben des Kaisers Konstantin, ed. *F. Winkelmann,* Berlin 1975

Евстратиадис, Ἡ Θεοτόκος — *С. Евстратиадис,* Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ, Paris 1930

Faith and Power — Byzantium. Faith and Power (1261–1557), ed. *H. C. Evans,* New York 2004

Габелић, Лесново — *С. Габелић,* Манастир Лесново, Београд 1998

Galavaris, Hexaptych — *G. Galavaris,* An eleventh century hexaptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai, Venice –Athens 2009

Gautier, Le typikon de la Théotokos Évergétis	*P. Gautier,* Le typikon de la Théotokos Évergétis, REB 40 (1982) 5–101
Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè	*P. Gautier,* Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, REB 43 (1985) 5–165
Georgii Monachi Chronicon	Georgii Monachi Chronicon, II, ed. *C. de Boor,* Lipsiae 1904
Glory of Byzantium	The Glory of Byzantium, New York 1997
Gouillard, Aux origines de l'iconoclasme	*J. Gouillard,* Aux origines de l'iconoclasme: le témoignage de Grégoire II ? TM 3 (1968) 243–307
Грабаръ, Боянската църква	*А. Грабаръ,* Боянската църква, София 1924
Grabar, L'iconoclasme	*A. Grabar,* L'iconoclasme byzantin, Paris 1957
Grabar, Martyrium	*A. Grabar,* Martyrium, I–II, Paris 1946
Grabar, Les revêtements	*A. Grabar,* Les revêtements en or et en argent des icones byzantines du moyen âge, Venise 1975
Grabar, Sculptures byzantines	*A. Grabar,* Sculptures byzantines du Moyen Age, II, Paris 1976
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies, Durham (North Carolina)
Greek Anthology	The Greek Anthology, V, ed. *W. R. Paton,* London–New York 1918
Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi	*H. Grégoire,* Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita sua, Byz. 29–30 (1960) 447–476
Грозданов, Охридско зидно сликарство	*Ц. Грозданов,* Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980
Grumel, Le *miracle habituel*	*V. Grumel,* Le *miracle habituel* de Notre-Dame des Blachernes à Constantinople, EO 30 (1931) 129–146
Historia de Leone	Historia de Leone Bardae Armenii filio, ed. *I. Bekkeri,* Bonnae 1842
Holy Women	Holy Women of Byzantium, ed. *A.-M. Talbot,* Washington 1996
Hörandner, Theodoros Prodromos	*W. Hörandner,* Theodoros Prodromos: Historische Gedichte, Wien 1974
Iconoclasm	Iconoclasm, Birmingham 1977
Images of the Mother of God	Images of the Mother of God, Ashgate 2005
Ioannis Malalae Chronographia	Ioannis Malalae Chronographia, ed. *I. Thurn*, Berolini–Novi Eboraci 2000

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum	Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn,* Berolini–Novi Eboraci 1973
Ioannis Zonarae epitomae historiarum	Ioannis Zonarae epitomae historiarum, III, ed. *Th. Büttner-Wobst,* Bonnae 1897
Iosephi Genesii	Iosephi Genesii regum libri quattuor, ed. *A. Lesmueller-Werner, I. Thurn,* Berolini–Novi Eboraci 1978
ИРАИК	Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, Софія
Искусство Византии в собраниях СССР	Искусство Византии в собраниях СССР, I–III, Москва 1977
Iviron	Actes d'Iviron, II, III, Paris 1990, 1994
Janin, Constantinople	*R. Janin,* Constantinople byzantine, Paris 1950
Janin, Grands centres	*R. Janin,* Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975
Janin, Siège de Constantinople	*R. Janin,* La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères, Paris 1953
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien
Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius	Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibungen Justinianischer Zeit, ed. *P. Friedländer,* Leipzig–Berlin 1912
Jolivet-Lévy, Cappadoce	*C. Jolivet-Lévy,* Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et des abords, Paris 1991
Kalavrezou-Maxeiner, Steatite	*I. Kalavrezou-Maxeiner,* Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985
Khitrowo, Itinéraires russes	*B. de Khitrowo,* Itinéraires russes en Orient, Genève 1889
Kitzinger, The Cult	*E. Kitzinger,* The Cult of Images in the Age before Iconoclasm, DOP 8 (1954) 83–150
Kolias, Léon Choerosphactès	*G. Kolias,* Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice, Athen 1939
Koltsida-Makre, The Iconography of the Virgin	*I. Koltsida-Makre,* The Iconography of the Virgin through Inscriptions on Byzantine Lead Seals of the Athens Numismatic Museum Collections, SBS 8, 27–38
Кондаковъ, Иконографія Богоматери	*Н. П. Кондаковъ,* Иконографія Богоматери, II, Петроградъ 1915

Kurtz, Zwei griechische Texte	*E. Kurtz,* Zwei griechische Texte über die hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI, С.-Петербургъ 1898
Ladner, The Concept	*G. B. Ladner,* The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy, DOP 7 (1953) 1–34
Lambros, Catalogue	*S. P. Lambros,* Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I, Cambridge 1895
Ламброс, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ	*С. П. Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524., Νέος Ἑλληνομνήμων 8/1–2 (1911) 3–59, 123–192
Λαμπηδών	Λαμπηδών, I, Атина 2003
Lange, Reliefikone	*R. Lange,* Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964
Laurent, Le corpus des sceaux	*V. Laurent,* Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, II–V, Paris 1963–1981
Laurent, Orghidan	*V. Laurent,* La collection C. Orghidan, Paris 1952
Lavra	Actes de Lavra, II, III, Paris 1977, 1980
Lemerle, Cinq études	*P. Lemerle,* Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977
Leonis Diaconi Historiae	Leonis Diaconi Historiae, ed. *C. B. Hasii,* Bonnae 1828
The Letter of the Three Patriarchs	The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilos and Related Texts, Athens 1997
The life of Lazaros	The life of Lazaros of Mt. Galesion: an eleventh-century pillar saint, ed. *R. P. H. Greenfield,* Washington 2000
The Life of Saint Nikon	The Life of Saint Nikon, ed. *D. F. Sullivan,* Brookline, Mass. 1987
Лихачевъ, Историческое значенiе	*Н. П. Лихачевъ,* Историческое значенiе итало-греческой иконописи, изображенiя Богоматери въ произведенiяхъ итало-греческихъ иконописцевъ и ихъ влiянiе на композицiи нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ, С.-Петербургъ 1911
Лихачев, Моливдовулы	*Н. П. Лихачев,* Моливдовулы греческого Востока, Москва 1991
Majeska, Russian Travelers	*G. P. Majeska,* Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington 1984

Mango, Art	*C. Mango,* The Art of the Byzantine Empire 312–1453, Englewood Cliffs 1972
Mango, Brazen House	*C. Mango,* The Brazen House, København 1959
Mango, Materials	*C. Mango,* Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962
Марцелин, Историја	Амијан Марцелин, Историја, пр. *М. Милин,* Београд 1998
Megaw, Hawkins, The Church of the Panagia Kanakariá	*A. H. S. Megaw, E. J. W. Hawkins,* The Church of the Panagia Kanakariá at Lythrankomi in Cyprus, Washington 1977
Michaelis Attaliotae Historia	Michaelis Attaliotae Historia, edd. *W. Bruneto de Presle, I. Bekkerus,* Bonn 1853
Μήτηρ Θεού	Μήτηρ Θεού, Атина–Милано 2000
Nersessian, Une Apologie	*S. der Nersessian,* Une Apologie des Images du Septième Siècle, Byz. 17 (1944/5) 58–87
Nicephori Gregorae	Nicephori Gregorae Byzantina historia, I, ed. *L. Schopenus,* Bonnae 1829
Nicetae Choniatae historia	Nicetae Choniatae historia, ed. *I. A. van Dieten,* Berolini–Novi Eboraci 1975
Nikephoros, Short history	Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short history, ed. *C. Mango,* Washington 1990
Notitiae episcopatuum	Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *J. Darrouzès,* Paris 1981
Nunn, The Encheirion	*V. Nunn,* The Encheirion as adjunct to the Icon in the Middle Byzantine Period, BMGS 10 (1986) 73–102
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, Oxford 1991
Oikonomides, Dated Byzantine lead seals	*N. Oikonomides,* A collection of dated Byzantine lead seals, Washington 1986
Oikonomides, The Holy Icon	*N. Oikonomides,* The Holy Icon as an Asset, DOP 45 (1991) 35–44
Oikonomidès, Les listes	*N. Oikonomidès,* Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972
Ostrogorsky, Les débuts	*G. Ostrogorsky,* Les débuts de la Querelle des images, Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930, 235–255
Осш̄роīорски, Историја Византије	*Г. Осш̄роīорски,* Историја Византије, Београд 1969
Осш̄роīорски, О веровањима	*Г. Осш̄роīорски,* О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970

Ostrogorsky, Studien	*G. Ostrogorsky,* Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929 (rp. Amsterdam 1964)
Pachymérès	Georges Pachymérès, Relations historiques, I–V, éd. *A. Failler,* Paris 1984–2000
Панић, Бабић, Богородица Љевишка	*Д. Панић, Г. Бабић,* Богородица Љевишка, Београд 1975
Papadopoulos, Die Wandmalereien	*K. Papadopoulos,* Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, Graz–Köln 1966
Паусанија, Опис Хеладе	Паусанија, Опис Хеладе, I, пр. *Љ. Вулићевић, А. Цермановић-Кузмановић;* II, пр. *З. Ђорђевић, А. Цермановић-Кузмановић,* Нови Сад 1994
Пелеканидис, Καστορία	*С. Пелеканидис,* Καστορία, Солун 1953
Pentcheva, Icons and power	*B. V. Pentcheva,* Icons and power. The Mother of God in Byzantium, Pennsylvania 2006
Petit, Typikon	*L. Petit,* Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152), ИРАИК 13 (1908) 17–77
PG	Patrologiæ cursus completus. Series græca, ed. *J.-P. Migne,* Parisi
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
PL	Patrologiæ cursus completus. Series latina, ed. *J.-P. Migne,* Parisi
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien
PO	Patrologia Orientalis, Paris
Polemis, The Doukai	*D. I. Polemis,* The Doukai, London 1968
Porphyrogénète, Le Livre	Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies, I–II, éd. *A. Vogt,* Paris 1935
Poulsen, Talking, Weeping and Bleeding Sculptures	*F. Poulsen,* Talking, Weeping and Bleeding Sculptures, Acta Archaeologica 16 (København 1945) 178–188
Psellos, Chronographie	Michel Psellos, Chronographie, I, éd. *É. Renauld,* Paris 1926
Pseudo-Kodinos	Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies, edd. *R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov,* Birmingham 2013

REB	Revue des études byzantines, Paris
Regesta pontificum Romanorum	Regesta pontificum Romanorum, I, ed. *A. Potthast,* Graz 1957
Rhoby, Byzantinische Epigramme	*A. Rhoby,* Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Wien 2010
Робер де Клари, Завоевание Константинополя	Робер де Клари, Завоевание Константинополя, пр. *М. А. Заборов,* Москва 1986
Sacrorum conciliorum	Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, ed. *J. D. Mansi,* Florentiæ–Venetiis 1759–1798
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
Schilbach, Byzantinische Metrologie	*E. Schilbach,* Byzantinische Metrologie, München 1970
Schlumberger, Sigillographie	*G. Schlumberger,* Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884
Scriptores	Scriptores originum Constantinopolitanarum, I–II, ed. *Th. Preger,* Lipsiae 1901–1907
Septuaginta	Septuaginta, I–II, ed. *A. Rahlfs,* Stuttgart 1935
Sinos, Kosmosoteira	*S. Sinos,* Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985
SK	Seminarium Kondakovianum, Prague
Сотириу, Εἰκόνες	*Г.* и *М. Сотириу,* Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, II, Атина 1958
Stein, Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites	*D. Stein,* Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts, München 1980
Symeonis Magistri	Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. *S. Wahlgren,* Berolini–Novi Eboraci 2006
The Synaxarion of the Theotokos Evergetis	The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, ed. *R. H. Jordan,* Belfast 2005
Synaxarium	Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ed. *H. Delehaye,* Bruxellis 1902
Татић-Ђурић, Студије	*М. Татић-Ђурић,* Студије о Богородици, Београд 2007
Theodori Studitae epistulae	Theodori Studitae epistulae, I–II, ed. *G. Fatouros,* Berolini–Novi Eboraci 1992
Theodoros Anagnostes	Theodoros Anagnostes Kirchengeschichte, ed. *G. Ch. Hansen,* Berlin 1971

Theodosiani libri XVI	Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, ed. *Th. Mommsen,* Berolini 1905
Theophanes Continuatus	Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkeri,* Bonnae 1838
Theophylacti Simocattae Historiae	Theophylacti Simocattae Historiae, edd. *C. De Boor, P. Wirth,* Stutgardiae 1972
Θησαυροί	Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Солун 1997
TIB	Tabula Imperii Byzantini, Wien
TM	Travaux et mémoires, Paris
Тодић, Старо Нагоричино	*Б. Тодић,* Старо Нагоричино, Београд 1993
Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida, Byzantine Icons and Revetments	*E. N. Tsigaridas, K. Loverdou-Tsigarida,* Holy Great Monastery of Vatopaidi, Byzantine Icons and Revetments, Mount Athos 2007
Le Typicon	Le Typicon de la Grande Église, I–II, ed. *J. Mateos,* Roma 1962/3
Underwood, The Kariye Djami	*P. A. Underwood,* The Kariye Djami, I, New York 1966
Van den Ven, La patristique	*P. Van den Ven,* La patristique et l'hagiographie au concile de Nicée de 787, Byz. 25–27 (1957) 325–362
Van den Ven, La Vie ancienne	*P. van den Ven,* La Vie ancienne de S. Syméon stylite le Jeune (521–592), I–II, Bruxelles 1962
Варзос, Ἡ γενεαλογία	*К. Варзос,* Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I–II, Солун 1984
Vasiliev, Pero Tafur	*A. Vasiliev,* Pero Tafur. A Spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byz. 7/1 (1932) 75–122
Vatopédi	Actes de Vatopédi, I–II, Paris 2001, 2006
La Vie d'Etienne le Jeune	La Vie d'Etienne le Jeune par Etienne le Diacre, éd. *M.-F. Auzépy,* Aldershot-Brookfield 1997
Vie de Théodore de Sykeôn	Vie de Théodore de Sykeôn, I, éd. *A.-J. Festugière,* Bruxelles 1970
La vie merveilleuse	La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa († 837), éd. *V. Laurent,* Bruxelles 1956
ВИИНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије, Београд
Wessel, Emailkunst	*K. Wessel,* Die byzantinische Emailkunst, Recklinghausen 1967

Weyl Carr, Court culture	*A. Weyl Carr,* Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople, Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington 1997, 81–99
Wilkinson, Jerusalem Pilgrims	*J. Wilkinson,* Jerusalem Pilgrims before the Crusades, Warminster 1977
Winfield, Panaghia tou Arakos,	*D. and J. Winfield,* The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus, Washington 2003
Zacos, Byzantine Lead Seals	*G. Zacos,* Byzantine Lead Seals, I–II, Berne 1972–1984
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета
ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности, Нови Сад
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд
Живковић, Доња Каменица	*Б. Живковић,* Доња Каменица. Цртежи фресака, Београд 1987

АРХН – пре иконоборства

Ἡ εἰκών[1] са својим основним значењем слика, лик, обличје имала је истакнуто место како у литургијском животу и уметничком стваралаштву тако и у веровањима Ромеја. Као култна слика у једном периоду дужем од стотину година, у VIII и IX столећу, била је и узрок дубоких подела унутар свих слојева ромејског друштва, које су из темеља потресале Царство доводећи у питање оправданост самог постојања фигуралне уметности. Да би се боље разумео феномен иконе у Византији, настао у сложеној интеракцији њених основних цивилизацијских одредница, богатог хеленистичког културног и ликовног наслеђа с једне и хришћанске религије с друге стране, неопходно је вратити се њеним самим почецима.

У текстовима Светог писма, Старог и Новог завета, сам појам срећемо на више места, у свим нијансама његовог основног значења. На почетку прве књиге свог петокњижја, пророк Мојсије сведочи да је човек начињен по *обличју* Божијем (Пост. 1.26).[2] Исти аутор у својој петој књизи строго забрањује следбеницима Јахвеа израду било каквог резаног лика, односно *слике* човека или жене који би били предмет култа (Закони пон. 4.16). У складу са овом забраном, према сведочанству Даниловом, високи државни чиновници вавилонског цара Навуходоносора II Великог (605–562) Ананија, Мисаило и Азарија, будући Јевреји родом, одбили су да се поклоне пред огромним златним *ликом*, високим око тридесет пет метара и ширим од три метра, који је цар поставио у равници близу своје престонице (Дан. 3.1, 18). За

[1] Или εἰκόνα – у овом облику је преузета у језицима свих народа под директним византијским утицајем.

[2] Καὶ εἶπεν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν – овај стих, као један од завршних који описују стварање света шестог дана, имаће касније своје значајно место у оправдању постојања икона и фигуралне уметности у Византији, *Kitzinger*, The Cult, 140–141.

самог Христа, према јеванђелистима, ἡ εἰκών је био лик императора који се заједно са натписом ковао на аверсима римског царског новца (Мат. 22.19–21; Мар. 12.15–16; Лука 20.23–24). За Христове ученике, оваплоћењем Логоса и његовим страдањем на крсту, човек поново постаје образ Божији са кога је спран прародитељски грех. Обновљени човек, будући једнак обличју Сина, наново постаје икона и слава самог Оца, јер и Христос је εἰκὼν τοῦ Θεοῦ (Рим. 8.29; I Кор. 11.7; II Кор. 4.4).[3]

Првим Христовим следбеницима је, као Јеврејима, несумњиво, осим већ поменуте, била позната и Мојсијева забрана из треће књиге његовог *Пенташевха*, звана Левитска, којом се правовернима забрањује клањање пред идолима, било да су ливени од метала, вајани или клесани (Лев. 19.4, 26.1). У грчком преводу Септуагинте за ова дела се користе термини χειροποίητα, γλυπτά и др. Изражену одбојност према обожавању било чега што је дело људских руку и уверење да је немогуће представити јединог Бога који је творац свега и свеприсутан, а за своје вернике био недокучив у својој величини и невидљив, из јудаизма прихвата и хришћанство, али нова религија стиче и квалитативно сасвим нову димензију оваплоћењем Сина Божијег на Земљи.[4] Паганске култове, у којима су значајно место имале статуе божанстава изведене у различитим материјалима, најученији међу Христовим ученицима и најпознатији преобраћеник апостол Павле назива идолатријом (I Кор. 6.9, 10.14; Кол. 3.5). Непознавање правог Бога и презир према веровањима у натприродну моћ *слейих и немих кийова од злаша и сребра* одражавају однос монотеистичке религије према многобоштву, али у највећој мери и карикирају стара паганска веровања. Наиме, колосална седећа фигура Фидијиног Зевса у олимпијском храму свакако није сматрана богом, пред њом су се поклоници клањали и приносили жртве, али су молитве упућивали врховном богу грчког Пантеона, који је по њиховим веровањима столовао на, облацима обавијеном, врху Олимпа.[5] Уосталом, и последњи незнабожац на римском престолу Јулијан (361–363), који је због покушаја обнове паганских

[3] У цитираним редовима посланица чији је аутор апостол Павле поједини истраживачи су препознали далеки одјек старог Платоновог учења, по коме је појавни свет само одраз вишег, несазнатљивог света, *Ladner*, The Concept, 7–8.

[4] *Kitzinger*, op. cit, 141–142.

[5] Најсликовитија потврда је предање забележено код Паусаније – када је статуа већ била довршена, аутор се помолио богу да му пошаље знак уколико му се дело допада и одмах потом је гром ударио у камени под поред статуе, што је протумачено као знак Зевсовог одобравања, Паусанија, Опис Хеладе, I, 388. Или пак епиграм непознатог аутора који се, задивљен, запитао пред овом монументалном скулптуром од злата и слоноваче да ли је бог сишао са небеса и показао се Фидији, или се вајар узнео на небо да сам види свој модел, cf. Greek Anthology, 202.

култова добио од хришћана надимак Апостата, бележи у својим списима да они саме статуе не сматрају боговима, већ да оне симболишу божанско присуство и да се кроз њих служи боговима.[6]

Паганско наслеђе

Иако је сасвим разумљиво да онима који су исповедали веру у живога Бога и оваплоћење његовог Сина било потпуно неприхватљиво да се клањају и приносе жртве кумирима ἄψυχα καὶ νεκρὰ, и да су због тога у време прогона чак и страдали мученичком смрћу, чини се да је од значаја да се на овом месту укратко наведу неки од појавних, видљивих облика поштовања указиваног паганским божанствима. Поред основних, већ поменутих, проскинезе (προσκύνησις), падање ничице на земљу пред њиховим статуама (ἀγάλματα), и приношења крвних и бескрвних жртава, ту су и други видови обожавања и веровања. У античким изворима су забележене бројне светковине у част појединих богова, које су, између осталог, празноване и кроз свечане процесије које су се кретале улицама древних полиса и ван њих. На челу ових поворки ношени су ксоани, дрвене статуе богова и богиња. Овде ће бити поменуте неколике, које у II столећу бележи Паусанија. Сваке године је у одређене дане доношена култна статуа Диониса из Елефтере у Атину, у невелики храм који се налазио подно Ареопага, на падини која се спуштала према Академији. Испод сикионског акропоља, поред позоришта, налазио се пак Дионисов храм, у који су уз упаљене бакље и појање химни током једне ноћи сваке године доношене статуе бога вина. На челу поворке ношен је Дионис, звани Бакхеј, а за њим Дионис Лисије. У истом су граду, у време Аполонове светковине, деца у обредној поворци носила кипове богова до нешто више од десетак километара удаљене реке Сите, па потом у Пејтојино светилиште и натраг у Аполонов храм, који се налазио на главном тргу Сикиона. Грађани Хермиона у Арголиди ступали су на Деметрин празник у поворку коју су предводили свештеници са статуом богиње и целокупна годишња градска управа; поворка се кретала од града до Деметриног светилишта на планини Прону, ван градских бедема. Три Дионисове статуе ношене су у процесији и на свечаности посвећеној овом богу у Патри, а сваке године на празник Артемиде Лимнатиде један роб из Месоје доносио је њен дрвени кип, у гај посвећен богињи у овом граду.[7] И статуа бога

[6] The Works of the Emperor Julian, II, ed. *W. C. Wright*, London–New York 1913, 308.

[7] Паусанија, Опис Хеладе, I, 111, 159–160, 220; II, 102–103.

Озириса је, по Плутарховом сведочанству с почетка истог столећа, ношена у обредним поворкама на дан његовог празника у Египту.[8]

Статуама ношеним у овим обредним поворкама приписиване су и неке особине живих бића, које су најчешће тумачене као предсказање будућих догађаја. Диодор Сикелиот, средином I века старе ере, описује процесију, такође у Мисиру, на чијем челу је било осамдесет свештеника који су на раменима носили златну шкрињу у облику чамца и у њој дрвени кип Зевса–Амона украшен смарагдима и другим драгим камењем, док је за њима ступало мноштво девојака и жена, које су певале свечане песме и традиционалне химне. Правац кретања, према сведочењу писца, одређивала је сама статуа бога, покретима главе и другим знацима.[9] Нешто више од два столећа касније, Лукијан из Самосате пише о сличном ритуалу с Аполоновом статуом у сиријском Хијерапољу. Изрицање пророчанства је започињало тако што би се седећи кип на трону сам од себе померио, а присутни свештеници би га брже боље дизали на своја рамена и кретали се по његовој жељи руковођени неком невидљивом силом. Потом пред ову чудну поворку ступа првосвештеник и поставља питање богу. Уколико се статуа врати на своје место у храму, одговор је негативан, у противном носачи бивају још бесомучније гоњени у различитим правцима, а писац мало подсмешљиво пореди кип са возачем квадриге на коњским тркама.[10]

Испред ових култних статуа у храмовима горела су кандила и паљене свеће. Позната је Калимахова[11] светиљка од злата коју је израдио за кип Атине Полијаде у Ерехтејону. Иако је кандило горело непрестано испред богињине статуе, у њега је само једном годишње доливано уље.[12] Амијан Марцелин бележи да је пламен од свећа, које је према обичају запалио филозоф Асклепијад испред статуе Зевса Олимпијског у Аполоновом храму у Дафни, предграђу Антиохије у Сирији, захватио најпре седећу фигуру врховног бога, а потом уништио и цео овај велики храм.[13]

Приповедане су и легенде о чудесном настанку појединих статуа или њиховом преласку из једног места у друго без људског посредо-

[8] Reallexikon für Antike und Christentum, Lief. 85–86, Stuttgart 1981, 684.

[9] Diodorus of Sicily, ed. *C. Bradford Welles*, London–Cambridge (Massachusetts) 1970, 264.

[10] *Poulsen*, Talking, Weeping and Bleeding Sculptures, 187–188.

[11] Вајар из друге половине V столећа старе ере.

[12] Паусанија, Опис Хеладе, I, 102.

[13] Описани догађај се збио за време боравка императора Јулијана Апостате у овом граду 22. октобра 362, где је вршио припреме за свој последњи војни поход против сасанидске Персије. За пожар је оптужио антиохијске хришћане и у знак одмазде затворио главну цркву у граду, Марцелин, Историја, 270.

вања. Тако још Херодот бележи атинско предање, по коме је древни ксоанон Атине Полијаде, заштитнице града, пао са неба, а исто се тврдило и за кип Велике богиње у Песинунту, у Галатији, који је касније пренет у Рим.[14] За статуу Аполона из Епиделија говорило се да је некада била на Делу и да је приликом заузимања и пљачкања острва које је 88. године старе ере предузео понтски краљ Митридат VI, неко од његових војника бацио дрвени кип бога у море, а статуа се потом обрела на обали поред поменутог градића на самом југу Лаконије, у близини средњовековне Монемвасије.[15]

Савременици су статуе богова најчешће означавали топонимским епитетима према месту где су биле чуване, али су кипови нeретко били именовани и по учињеним чудима или натприродном деловању божанстава која су представљали. Тако се испред Аполоновог храма на атинском Керамеику могла видети статуа овог бога званог Алексикак (победилац зла) – име је носио према веровању да је у време Пелопонеског рата окончао кугу у Атини.[16] Наспрам Партенона, на Акропољу се налазио Фидијин бронзани Аполон, кога су називали Парнопије – бранитељ од скакаваца, док је у Сикиону постојало светилиште Аполона Ликија, заштитника од вукова.[17]

Нарочито поштоване статуе, било због своје лепоте, односно вештине и гласовитости уметника који их је израдио, или пак због веровања у њихове натприродне моћи, неретко су биле копиране у истим или различитим материјалима и величинама. Из писаних извора се, на пример, сазнаје да је бронзана статуа Артемиде Сотире из атичког Пага изгледом и величином била идентична са богињом истог имена и епитета, коју је од истог материјала, бронзе, за оближњу Мегару излио вајар Стронгилион око 400. године старе ере. Кип Аполона Питеја из Торнака изведен је на исти начин и по угледу на колосалну статуу овог бога из његовог светилишта у Амикли.[18] Седећа фигура Аполона Амиклаја била је висока око 15 метара, те је мање вероватно да је и копија била истих димензија. Два претходно наведена примера представљају одраз локалних култова, али се слава појединих кипова ширила дијем хеленистичког света. У храму Аполона Исменијског ван

[14] Паусанија, нав. место; Марцелин, нав. дело, 264.

[15] Растојање између Дела и обала Пелопонеза код поменутог града Епиделија износи у ваздушној линији око четири стотине километара, Паусанија, Опис Хеладе, I, 281.

[16] Статуа је дело познатог скулптора Каламида из средине V века пре Христа, исто, 56.

[17] Исто, 97, 164.

[18] Оба Аполонова светилишта су се налазила у непосредној близини Спарте, исто, 133, 142, 251, 271.

Тебанских зидина налазила се статуа овог бога која је и по величини и изгледу била истоветна познатом Аполону Бранхидском из околине Милета. Разликовао их је само материјал од којег су били направљени – оригинал је био бронзан, а копија од кедровине. Због сличности су обе статуе сматране делом једног уметника, Канаха Сикиоњанина с почетка V века старе ере.[19] Верна копија Фидијиног олимпијског Зевса, чак и у погледу гигантских размера, налазила се у већ поменутом храму Аполона у предграђу Антиохије на Оронту.[20] Из наведених примера се види да су, иако различитих епитета, статуе појединих божанстава могле бити истог изгледа – Артемида Хегемона (Предводница) из светилишта у близини Мегалопоља у Аркадији представљена је са буктињама у рукама, као и Стронгилионова Сотира из Мегаре. У исто време исти епитет неког божанства није подразумевао и истоветно ликовно решење његових статуа: Фидијина Афродита Уранија из Елиде, изведена у хриселефантинској техници, ступала је једном ногом на корњачу, она из најстаријег и најпоштованијег светилишта ове богиње неба на Китери била је израђена од дрвета и наоружана, док је у светилишту поред храма Зевса Олимпијског у Атини, култна статуа Афродите Небеске била четвртастог облика налик хермама.[21]

Израђиване су и минијатурне копије нарочито поштованих статуа божанстава, на основу којих је, уз представе на новцу, данас једино познат изглед монументалних оригинала. Ове фигурине су биле предмет приватне побожности или су ношене као амајлије. Усрдне молитве целокупне посаде и путника упућене статуети Афродите, древне израде и високе само један педаљ, коју је њихов сапутник, трговац Херострат из Навкрата претходно купио у Пафу на Кипру, спасиле су их сигурне смрти у олуји која је њихов брод задесила надомак египатске обале у време 23. олимпијаде. Плутарх сведочи да је славни римски војсковођа и диктатор Луције Корнелије Сула (138–78) уочи једне од пресудних битака током грађанског рата, пред зидинама Рима, пољубио златну статуету Аполона Питијског, коју је увек носио око врата, и потом се помолио заштитнику Делфа. Ретор Апулије из II века је на својим путовањима у торби увек имао мали Хермесов кип, док се из већ описане епизоде о пожару који је уништио Аполонов храм у Антиохији, сазнаје да је његов нехотични виновник филозоф Асклепијад носио стално уза се сребрну фигурину Афродите Ураније.[22] Не зала-

[19] Исто, II, 220.

[20] Марцелин, Историја, 270.

[21] Паусанија, Опис Хеладе, I, 84, 281; II, 58, 179.

[22] Athenæus, The Deipnosophists or Banquet of the Learned, III, ed. *C. D. Yonge*, London 1854, 1079; Plutarch, The Lives of the Noble Grecians and Romans, Chicago 1952,

зећи у суштину и дубље значење ритуала, обреда и веровања, који могу бити и предмет истраживања других научних дисциплина, они су овде наведени у чисто феноменолошком смислу јер су старији, а и дуговечнији од појединих религија.

Поштовање нису уживале само статуе богова већ и представе неких смртника. Тако је по Лукијановом сведочењу надгробна стела са фигуром атинског лекара Токсарида, Солоновог пријатеља, недалеко од дипилонског гробља, иако оборена и са истрвеним лицем покојника, увек била украшена венцима цвећа, а Атињани су приповедали како крај ње исцељење добијају оболели од грознице.[23] Врућицу су могле да лече и статуе двојице прослављених атлета, вишеструких олимпијских победника – Полидамова у Олимпији и Теагенова на Тасу.[24]

Учени људи антике су имали различите ставове о уметности и веровањима својих савременика. Кретали су се од крајњег ниподаштавања уметничких дела до тога да су она доживљавана као највиши домет човекове жеље за сједињењем са дубоко поштованим божанствима. Још је Ксенофан сматрао да кад би којим случајем коњи, волови или лавови имали руке, слике и статуе богова би имале њихова обличја.[25] Један од најзначајнијих мислилаца старе Грчке Платон, који је преко својих познијих следбеника имао утицаја и у формирању хришћанске мисли и теологије,[26] доживљавао је фигуралне уметности као μίμησις[27] и сматрао их инфериорнима и готово беспотребнима, јер су подражава-

383–384; *Poulsen*, Talking, Weeping and Bleeding Sculptures, 187; Марцелин, Историја, 270.

[23] Култ овог лекара родом из *Скиӣије* настао је више од стотину година после његове смрти, када је јавивши се у сну једној Атињанки спасио град од даљег ширења куге на почетку Пелопонеског рата. Жена је препознала место из свог сновиђења, а сам је гроб пронађен не на основу натписа, чији је само један део био читљив, већ захваљујући карактеристичном скитском луку са којим је покојник био представљен. Сваке је године на овом месту у знак захвалности жртвован коњ белац, а култ је у време Лукијановог боравка у Атини средином II столећа негован без престанка скоро шест стотина година, The works of Lucian of Samosata, II, edd. *H. W. Fowler*, *F. G. Fowler*, Oxford 1905, 102–104.

[24] Ibidem, IV, 169–170.

[25] Овај далеки претходник хришћанског учења, с краја шестог и почетка петог века старе ере, одбацивао је хеленски политеизам и веровао у једног Бога који је почетак и крај свега постојећег, Xenophanes of Colophon, ed. *J. H. Lesher*, Toronto 1992, 24; *N. H. Baynes*, Idolatry and the Early Church, Byzantine Studies, 118.

[26] *A. Grabar*, Plotin et les origines de l'esthétique médiévale, CA 1 (1945, гр. 1961) 15–34.

[27] Ἡ μίμησις је касније и основно естетско начело византијске уметности, *C. Mango*, Antique Statuary and the Byzantine Beholder, DOP 17 (1963) 65–67; *idem*, Art, XIV–XV.

ле појавни свет, природу, која је сама била тек спољна манифестација, бледи одраз вишег света идеја. У познијим *Дијалозима* ублажава своје ставове утолико што сам космос – универзум – сматра савршеним одразом божанског принципа, притом истовремено дајући и неку врсту упутства ликовним критичарима, који се, да би стекли суд о неком уметничком делу, морају придржавати одређених начела: прво морају знати шта је представљено, затим колико је то верно урађено и напослетку, колико је добро изведено. Предност је ипак давао хијератичној уметности Египта, која је и у његово време настајала према строго утврђеним обрасцима који су вековима поштовани, а измене пропорција код колосалних скулптура зарад визуелне перцепције и допадљивости посматрачу сматрао је нарушавањем прототипа, оригинала који је називао εἰκόν.[28] За оснивача стоицизма Зенона,[29] градња храмова и израда статуа била је бесмислена, јер дела зидарских и занатлијских руку нису могла бити света, нити достојна да изразе величину божанстава којима су посвећена.[30] Чувени ретор Дион Хризостом, инспирисан Фидијиним Зевсом у Олимпији, сматрао је пак, крајем првог века нове ере, да су дела ликовних уметности, уз поезију, највиши одраз човекове тежње ка приближавању бесмртним бићима.[31] Док цитирани периегета Паусанија, који је свог непосвећеног читаоца ускратио за опис тајни паганских мистерија, претпоставља атинском предању по коме је Аполон Парнопије спасао град од скакаваца рационализам очевица – једном је то био снажан ветар, други пут велика врућина после кише, а у трећем случају изненадни мраз.[32]

Оци хришћанске цркве су се оштро обрачунали, чим су прилике по окончању прогона то дозволиле, с рашириним веровањима у усмена пророчанства и предсказања будућих догађаја из паганских светилишта. Њих су уз помоћ различитих акустичних ефеката изговарали свештеници ових храмова на такав начин да се верујућима чинило да их изговарају сами богови кроз уста својих кипова. Евсевије

[28] The Collected Dialogues of Plato Including the Letters, ed. *E. Hamilton*, *H. Cairns*, Princeton 19789, 496–497, 603, 822–823, 978–979, 1132, 1162, 1166–1167, 1253–1254, 1264–1266.

[29] Правац у филозофији, настао почетком четвртог века старе ере у Атини, који такође није био без значаја за развој хришћанске мисли.

[30] Ове делове Зенонове *Рейублике* доноси Климент Александријски, PG 9, 113.

[31] Из слова које је познати беседник, задивљен лепотом најпознатије скулптуре старог века, изговорио пред посматрачима и учесницима олимпијских игара 97. године, cf. Dio Chrysostom, Discourses 12–30, tran. *J. W. Cohoon*, Harvard 1939, 25–27.

[32] Cf. *Ch. Clerc*, Les theories relatives au culte des images chez les auteurs grecs du IIme siècle après J.-C., Paris 1915, 89–262.

Памфилов, епископ Кесарије Приморске,[33] сведочи да је за владавине Максимина Даје на Истоку (309–313) настојање тадашњег управника Антиохије Теотекна да град и његову околину очисти од Христових следбеника приписано статуи Зевса Филија. Наводни захтев врховног бога изречен је у присуству поменутог августа.[34] Александријски патријарх Теофило (384–412) описује изглед таквих фигура: израђене од бронзе или дрвета, изнутра шупље, биле су прислоњене уз скривене отворе на зидовима просторија, у чију је унутрашњост био дозвољен приступ само посвећенима.[35] Његов нећак и наследник на патријаршијском трону Кирило Александријски (412–444) сведочи о злоупотребама слично израђених фигура у Кроновом храму у Александрији.[36]

Међусобни утицаји различитих религија

Наизглед дубоко подељене, различите религије и веровања у разна божанства унутар многољудног Римског царства представљају доба великог верског синкретизма. Насупрот званичног култа деификованог императора, богова хеленистичког, односно римског Пантеона, појединих оријенталних божанстава и периодичних прогона оних који су одбијали њихово поштовање, стоје тровековни саживот и међусобни утицаји који су оставили неизбрисиве трагове. О њима можда најбоље сведочи уметничко наслеђе Дуре Еуропос,[37] назване од првих истраживача *Помпеја Сиријске пустиње*, које је до модерних времена, уместо вулканске лаве и пепела, сачувао пустињски песак прекривши развалине овог утврђеног града на источној граници Римског царства, пошто га је сасанидска војска освојила и опустошила 256. године. Унутар зидина тог невеликог града на десној обали средњег тока Еуфрата, осим храмова посвећених паганским божанствима, попут Зевса, Митре или богова Палмире, сачуване су и грађевине које су служиле за окупљање присталица јудаизма и хришћанства и њихове верске обреде. Заједничка особеност ових култних грађевина је њихов фигурални зидни украс. То су, наиме, дела уметника врло сличних стилских схватања, чије је сликарство у овој дубокој римској провинцији настајало на наслеђеним хеленистичким основама са израженим оријенталним примесама. Раз-

[33] Највећа лука и управни центар римске провинције Палестине.

[34] Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique, III, 47–49.

[35] Забележено у *Црквеној историји* Теодорита Кирског, PG 82, 1245.

[36] Ibidem, 76, 873.

[37] *M. Rostovtzeff*, Dura–Europos and its Art, Oxford 1938, 2.

ликовала их је само тематика као последица различитих наручилаца. Тако су зидове Зевсовог храма красиле свечане процесије свештеника и верника који су одавали пошту врховном богу грчког Олимпа, унутрашњост синагоге је била осликана опширно илустрованим догађајима из библијске историје, док су на зидовима просторије прилагођене потребама хришћанског култа, осим представа алегоријског карактера, попут Доброг пастира, била илустрована и чуда којима је Христос открио људима своју божанску природу за свог боравка на Земљи.[38] Као што се може видети, фигурално сликарство је, пре свега као зидна декорација, свакако не без утицаја окружења у којем настаје, привремено продрло и у традиционално аниконичну јеврејску уметност,[39] док ће у хришћанству имати своју велику будућност.

Овај пример са крајњег истока Империје није изолован, нити једини који показује прожимање и међусобни утицај два, на први поглед, завађена и супростављена света – многобожачког и монотеистичког. Император Александар Север (222–235) имао је, према Елију Лампридију,[40] у свом лараријуму,[41] у коме се молио сваког јутра кад су му то августа и обавезе дозвољавале, поред портрета својих предака и фигура одабраних претходника на царском трону, и статуе знаменитих људи из прошлости – Аполонија,[42] Христа, Аврама и Орфеја.[43] Евсевије Кесаријски пише о бронзаној скулптури Христа и крвоточиве жене која му се клања, на високом каменом постољу из кога расте егзотична биљка која лечи све болести.[44] Према предању, скулптуру је из захвалности подигла ова жена по исцељењу, испред капије своје куће у Панеади.[45] За

[38] *A. Perkins*, The Art of Dura Europos, Oxford 1973; *K. Weitzmann*, *H. L. Kessler*, The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art, Washington 1990.

[39] Cf. *E. E. Urbach*, The Rabbinical Laws of Idolatry in the Second and Third Centuries in the Light of Archaeological and Historical Facts, Israel Exploration Journal 9/3–4 (Jerusalem 1959) 149–165, 229–245.

[40] Аутор се на крају столећа позива на сведочанство неименованог писца – савременика овог владара.

[41] Приватна капела.

[42] Неопитагорејски путујући проповедник и чудотворац из Тијане у Кападокији, живео у првом столећу.

[43] Historia Augusta, ed. *D. Magie*, London 1924, 236.

[44] Почетком наредног, петог столећа, преводилац на латински, али и интерпретатор Евсевијевог дела, Руфин из Аквилеје, исцелитељску моћ биљке објашњава њеним додиром са доњом ивицом Христовог химатиона, као у јеванђеоском догађају, *Kitzinger*, The Cult, 94.

[45] Caesarea Philippi или Панеа налазила се на изворишту Јордана, на северозападном ободу Голанске висоравни, испод планине Хермон, на граници древне Феникије.

ученог црквеног писца који је статуе лично видео приликом боравка у овом граду, оне представљају пример како су и незнабошци на свој начин одавали пошту Спаситељу света.[46] Изгледа да је скулптура уживала нарочито поштовање, јер је цар Јулијан Апостата (361–363) наредио да се она уклони и на њено место постави његова статуа. Новопостављена фигура императора је остала без главе због удара грома и на њеним остацима су, према Созомену, још средином петог столећа били видљиви трагови пламена и гарежи. Бронзану Христову статуу (Χριστοῦ ἄγαλμα) пагани су вукли улицама града, да би потом локални хришћани покупили њене поломљене делове и похранили их у цркви, где су се налазили и када је град посетио поменути настављач Евсевијеве *Црквене историје*.[47] С друге стране, у зидној декорацији простора који су служили за потребе хришћанског култа, срећу се призори из грчке мито-

[46] И постојање других, њему очигледно познатих, сликаних представа апостола Петра и Павла, и самог Христа, аутор сматра последицом старих, паганских обичаја, Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique, II, 191–192. Исти писац у свом делу Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως пише да у мамвријској долини још увек постоји дуб код којег је Аврам сусрео тројицу странаца. То је место обележавала и њихова слика, на којој је нарочито била изражена средишња од три фигуре, за коју се веровало да представља самог Господа и Спаситеља, те су јој и потпуно неуки одавали пошту, PG 22, 383.

Евсевијевом опису композиције у којој жена клечи на једном колену испружених руку према Христу, док јој се он обраћа гестом десне руке, одговара фреска аркосолијума из Светог Петра и Марћелина у Риму (крај III века) и рељеф са липсанотеке од слоноваче из Бреше (средина наредног столећа), *A. Grabar,* Le premier art chrétien, Paris 1966, 58, 272–274.

[47] Sozomenus, Kirchengeschichte, ed. *J. Bidez*, *G. G. Hansen*, Berlin 1960, 227.24–228.16. Нешто старији црквени историчар Филосторгије доноси донекле другачије предање, по коме је поред осталих скулптура уз фонтану на градском тргу, неко време потпуно заборављена и запуштена, стајала и Христова статуа. Тек откриће натписа на постаменту, који је говорио о њеном пореклу, привлачи пажњу локалних хришћана, али већ тада чудотворне биљке, која је осим других болести била нарочито делотворна у лечењу сушице, више није било. Пре него што је потпуно девастирана у време краткотрајне Јулијанове владавине, сачувана је била само глава Христове фигуре; скулптура је чувана у локалној цркви, али се пред њом, како то писац изричито тврди, верни нису клањали, што је био уобичајен начин обожавања статуа паганских богова, Philostorgius Kirchengeschichte, ed. *J. Bidez*, Leipzig 1913, 78. Позније легенде по правилу доносе древнија сведочанства, те крвоточива жена из јеванђеља постаје имућна Вероника, која је за подизање позлаћеног споменика свом оздрављењу тражила дозволу од Ирода II Филипа, краља Трахонитиде, области источно од Галилејског језера, cf. Ioannis Malalae Chronographia, 179.85–181.43; први ромејски писац светске историје, као потврду аутентичности својих казивања о овој скулптури почетком друге половине VI столећа, наводи и извор који је користио – животе јудејских владара у интерпретацији преобраћеника у хришћанство, Јеврејина по имену Васо. У нешто старијем опису Свете земље од Теодосија, име крвоточиве жене је било Мариоза, *Wilkinson*, Jerusalem Pilgrims, 63.

логије. Као син бога и смртнице, Зевса и Алкмене,[48] као победилац зла и спаситељ – Алексикак и Сотир – као једини који је сишао у подземни свет и из њега извео праведну душу[49] и који се после своје телесне смрти вазнео на небо, највећи антички херој Херакле је следбеницама нове религије највише сличио њиховом новом Богу – Христу. Тако су нека Хераклова јуначка дела, како убија Хидру, долази у врт Хесперида или изводи Алкесту из Хада, нашла своје место у зидном украсу катакомбе на Via Latina у Риму средином IV века.[50]

Процват рановизантијске уметности

Део великог наслеђа хеленистичке и римске уметности улази прилагођено, кроз нове теме, у основни корпус ранохришћанског ликовног стваралаштва. Оно је у почетку искључиво декоративног карактера и у фунерарној функцији – превасходно сачувано као зидни украс катакомби или у рељефу изведене декорације мермерних саркофага имућнијих припадника хришћанске заједнице,[51] да би по престанку прогона несумњиво добило нови замах изградњом монументалних јавних грађевина, које су подизане за потребе молитвеног окупљања све бројнијих Христових следбеника.[52] Описујући једну од њих, цркву у Назијанзу, задужбину свог оца,[53] која је била изграђена на централ-

[48] Амфитрионова супруга, коју је, пошто је умрла у дубокој старости, Хермес по Зевсовој заповести пренео на Острва блаженства.

[49] *K. Weitzmann*, Das Evangelion im Skevophylakion zu Lawra, SK 8 (1936) 88–89.

[50] *Grabar*, op. cit., 36, 228.

[51] Омиљене симболичне представе из овог раног периода, Добри пастир или Данило међу лавовима, као монументалне скулптуре од позлаћене бронзе, красиле су фонтане на трговима новооснoване престонице – Цариграда, Eusebius, Leben des Kaisers Konstantin, 104.17–19.

[52] Неколико писаних извора, који се јављају у виду наредби или упутстава за подизање цркава, сведоче о замашној градитељској активности током IV и почетком наредног столећа. Препоруке су долазиле с највишег места, с цариградског двора; писмо самог Константина Великог (324–337) епископу Макарију, сачувано у препису Евсевија Кесаријског, односило се наградњу цркве Христовог Васкрсења у Јерусалиму, док је на месту претходно порушеног храма Зевса Марнија у Гази, тамошњи владика Порфирије између 402. и 407. сазидао градску саборну цркву према замисли царице Евдоксије († 404), ibidem, 97.11–99.11; Marc le diacre, Vie de Porphyre, ed. *H. Grégoire*, *M.-A. Kugener*, Paris 1930, 59–63, 66, 71; циркулисале су и између локалних епископа, в. писмо Григорија Ниског, иконијском архијереју Амфилохију (после 381), Grégoire de Nysse, Lettres, ed. *P. Maraval*, Paris 1990, 288–300, no 25.

[53] Истоимени отац чувеног теолога, епископ овога града, упокојио се 374. го-

ној, октогоналној основи, са галеријама и наткривена куполом,[54] Григорије Богослов бележи да је њен фигурални украс био изведен на површинама изнад другог реда стубова (καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτῶν πλάσμασιν οὐ λειπομένοις τῆς φύσεως).[55] И док се из овог кратког екфрасиса не види шта је чинило зидну декорацију цркве у Назијанзу, Григоријев млађи савременик истог имена, епископ оближње Нисе, када описује сликани репертоар цркве у којој су биле похрањене мошти светог Теодора Тирона у Евхаити на Понту, бележи да је осим Христове представе на зидовима био насликан и читав низ сцена из живота и страдања, као и сама мученичка смрт светог Теодора. За ово сликарство Григорије Нис随 пише да просто *говори са зидова и да је од највеће користи*.[56] Његов старији брат Василије Велики чак даје предност сликарству у односу на изговорену реч када у својој хомилији посвећеној мученику Варламу позива сликаре да сценама страдања украсе антиохијску цркву у којој је чувана успомена на овог Христовог мученика.[57] И параклис са гробом и моштима свете Ефимије у Халкидону био је украшен призорима њеног страдања и смрти, како сведочи Астерије, епископ Амасије на Понту, око 400. године.[58] Још увек живо сећање на страдања у последњим прогонима с почетка IV века, преточено у зидне слике, постало је већ током истог столећа уобичајена унутрашња декорација цркава које су чувале мошти хришћанских мученика и постајале центри ширења њихових култова привлачећи велики број ходочасника.[59]

Један други извор, који се датује у почетак наредног, петог столећа, можда на најбољи начин осликава тадашњу дилему наручилаца и сликара – како украсити унутрашњост цркве – дилему чије се постојање,

дине. Опис храма је део слова које је син изговорио управо у овој цркви над очевим гробом, у присуству свог пријатеља, кесаријског епископа Василија.

[54] Судећи по опису, храм је био сличне конструкције и представљао претечу век и по млађих здања, цркава Светих Сергија и Вакха у Цариграду и Сан Витале у Равени.

[55] PG 35, 1037.

[56] Из Енкомиона великомученику Теодору, ibidem 46, 737, 740.

[57] Сматрао је да нема тих речи које би боље од слике описале *борбу између ватре и руке* – Варлам је радије допустио да му изгори шака у пламену жртвеника него да у пламен испусти тамјан, јер би на тај начин принео од њега тражену жртву паганском божанству. Василије позива сликаре да, осим сцена Варламових страдања, насликају и икону (Ἐγγραφέσθω τῷ πίνακι) онога који влада вечношћу – Христа, ibidem 31, 489; поучно дејство слике о постојаности вере Василије наглашава и у својој хомилији посвећеној Четрдесеторици мученика из Севастије, ibidem, 508–509.

[58] Описане су завршне сцене из живота ове мученице – двојица војника спроводе Ефимију, њено испитивање пред судијом, мучење, Ефимија у затвору и њена смрт, *F. Halkin*, Euphémie de Chalcédoine, Bruxelles 1965, 5–8.

[59] За претходно наведене примере, cf. *Grabar*, Martyrium, II, 71–73, 291–292.

судећи по сачуваним писаним и ликовним изворима, протегло кроз читав рани период византијске уметности. Угледни духовник Нил из Анкире, који се подвизавао у синајској пустињи, саветује у свом писму епарха Олимпиодора да одустане од намере да велику цркву посвећену светим мученицима[60] украси призорима лова и другим животињским и биљним мотивима, јер их је сматрао недоличним за украс једног хришћанског храма. Ава Нил препоручује да најсветији део цркве, олтарска апсида на истоку, једноставно буде украшена знаком спасења целокупног људског рода – крстом, док би на зидовима наоса најбољи сликар представио сцене из Старог и Новог завета, које ће и неуким, неписменим људима указивати на дела оних који су служили истинитом Богу.[61] У нешто више од једног столећа млађем Хорикијевом опису двеју цркава, подигнутих и украшених у првој половини Јустинијанове владавине (527–565) у Гази, препознају се не само два основна типа црквеног градитељства, централни са куполом и подужни, базиликални тип, већ и два различита система декорације.[62] Пространи атријуми са портицима, стубови и оплата на доњим деловима зидова у унутрашњости изведени од разнобојног мермера различитог порекла и мозаици на горњим деловима зидова, заједнички су обема грађевинама, али је ликовна тематика у њима сасвим различита. У полукалоти олтарске конхе у цркви Светог Сергија изведена је ктиторска композиција коју чине Богородица са Христом и патрон храма, који препоручује његове ктиторе, управника Палестине Стефана и епископа Газе Маркијана. У наосу цркве су, осим најзначајнијих догађаја из Христовог овоземаљског живота као илустрације највећих Господњих празника – Благовести, Рођење, Сретење, Васкрсење Лазарево, Распеће, Васкрсење, Вазнесење – представљени и Сусрет Марије и Јелисавете, Христова чуда и страдање, а у куполи старозаветни пророци. Насупрот овом развијеном сликаном програму, налази се мозаична декорација цркве Светог Стефана, у којој је фигурални украс сведен на свега три лика у олтарској апсиди и на тријумфалном луку – Христа, светог Стефана и светог Јована Претече – док су остале зидне површине у наосу прекривене зооморфним представама и омиљеним мотивом хеленистичке и позне античке уметности – реком Нил са свим богатством своје флоре и фауне.

[60] Из Ниловог одговора на Олимпиодорово писмо се не види чега је он епарх био, cf. *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin – L'Eparque. Les Eparques, autres que l'Eparque de la Ville, Bsl 42/2 (1981) 194, нити су позната имена мученика којима је био посвећен овај храм.

[61] По првобитној епарховој замисли у олтару је требало да буду представе мученика којима је црква посвећена, PG 79, 577–580; cf. *H. G. Thümmel*, Neilos von Ankyra über der Bilder, BZ 71/1 (1978) 10–21; *Grabar*, Martyrium, 287–288.

[62] *Mango*, Art, 60–72.

Сведочења писаних извора потврђује и сачувани мозаични украс храмова из овог периода: крст у полукалоти олтарске конхе римске Santa Pudenziana-е с краја четвртог века, или њему сличан крст украшен драгим камењем и бисерима из Светог Аполинарија у равенској луци Класе из 549; опширно илустроване старозаветне и теме из Новог завета, изведене за понтификата папе Сикста III (432–440) у римској базилици Santa Maria Maggiore; ктиторске композиције из апсида Еуфразијеве базилике у Поречу и San Vitale у Равени, настале средином VI столећа, или монументална Христова фигура изнад олтара мало старије римске цркве Светог Козме и Дамјана.[63] О зидном украсу Велике цркве у Цариграду – Свете Софије, из Јустинијановог времена, мало се зна. Једино се може тврдити да је обновљена купола цркве,[64] која је по други пут освећена 24. децембра 562, била украшена монументалним крстом. Фигурални украс је, према опису Павла Силентиарија, тада поуздано красио само сребрну оплату олтарске преграде и од свиле израђене прекриваче часне трпезе.[65]

У писаним изворима из овог раног периода наслућују се и први помени слика портативног карактера израђених на дрвеној подлози – тј. икона у данашњем смислу те речи.[66] Најпре су то били портрети нарочито поштованих савременика. Ученик Јована Богослова Ликомед чувао је у својој соби, на посебном постољу, портрет свог учитеља, који је украшавао венцима цвећа и испред кога је палио свеће.[67] Јован Хризостом у свом енкомиону посвећеном Мелетију Антиохијском, који је управљао црквом у пишчевом родном граду између 360. и 381. године, сведочи да је популарност овог архијереја била толика да су једни носили прстење са његовим ликом, други су Мелетијев лик стављали на своје печате или пехаре из којих су пили, али је било и оних који су његовим светим ликом украсили зидове просторија у којима су живели, као и друга места.[68] Мало касније, у првој половини наредног столећа, када Кирило Александријски у свом писму епископу скитопољском

[63] *A. Grabar*, L'âge d'or de Justinien, Paris 1966, 135–151.

[64] Првобитна купола Јустинијановог храма се урушила 7. маја 558. године, услед последица изазваних земљотресом који је погодио престоницу и њену околину децембра претходне године.

[65] Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius, 241, 246–250.

[66] С правом је примећено да ἡ εἰκών или εἰκόνα у средњовековном грчком имају далеко шире значење од онога што се данас у савременим језицима углавном подразумева под термином икона, *Mango*, Art, 23. То су могле бити и зидне слике, као и друге фигуралне представе изведене различитим техникама и материјалима.

[67] Из апокрифног списа о Јовановом животу, који се датује у II столеће, Acta apostolorum apocrypha, II/1, edd. *R. A. Lipsius*, *M. Bonnet*, Lipsiae 1898, 165–166.

[68] Међу последњима је могло бити и портабилних икона, PG 50, 516.

Акакију описује представу Аврамове жртве, јасно каже да је насликана ἐν πίνακι.[69] Неке од ових религиозних слика су и код својих најученијих посматрача изазивале дубоке емоције – тако Григорије Ниски није могао суздржати сузе пред поменутим приказом Аврамове жртве, као старозаветним изразом ревности и оданости једином Богу, створитељу свега, која је истовремено била само праслика и наговештај величине новозаветне жртве Свевишњег.[70]

Извори из овог периода бележе и почетке веровања у покровитељство светих људи посредством њихових сликаних ликова, која ће се у будућности само умножавати. Као главног актера у чудесном избављењу синајских подвижника из варварског заточеништва, један од том приликом отетих монаха, пореклом из Галатије, препознао је светог Платона Анкирског,[71] чији му је лик био познат са икона.[72] С друге стране, Теодорит, епископ кирски, средином петог столећа пише да се слава познатог сиријског анахорете Симеона Стилита Старијег ширила и ван граница Ромејског царства, међу околним народима, а о поштовању које је још за живота уживао најбоље сведоче његове иконе, које су, према пишчевим речима красиле улазе свих радионица у *великом Риму*,[73] јер је чак и његовим сликаним представама приписивана заштитничка моћ.[74]

Слике на дасци у овом раном периоду претежно су извођене у техници енкаустике,[75] настављајући на тај начин велику традицију хе-

[69] Александријски патријарх описује три сцене – Аврама на магарцу, Исака са дрвима припремљеним за жртвеник на леђима како се, праћен Аврамом, пење уз брдо, док слуге и магаре остају у његовом подножју, и на крају сама сцена заустављеног жртвовања на врху брда, ibidem 77, 220 (писмо бр. 41). Истоветан се избор сцена среће нешто више од шест столећа касније у олтарском простору Свете Софије Охридске.

[70] Ibidem 46, 572; *Ladner*, The Concept, 4.

[71] Страдао у време прогона под Диоклецијаном (284–304). Црква слави успомену на овог великомученика 18. новембра, Synaxarium, 233–235.

[72] В. писмо аве Нила Синаита упућено Хелиодору Силентиарију, PG 79, 580–581; *Ladner*, loc. cit. За аутора писма в. стр. 36. Мотив виђења светитеља чији се лик препознаје на основу његових икона среће се и касније. Тако је апостола Павла препознао сингел Прокло у житију светог Јована Златоустог, које је у трећој деценији VII столећа написао александријски патријарх Георгије, а митрополит мирликијски Теодор је 787. на Седмом васељенском сабору сведочио о визији једног свог архиђакона, који је у њој на основу представа са икона препознао светог Николу, *F. Halkin*, Douze récits byzantins sur Saint Jean Chrysostome, Bruxelles 1977, 142–148; Sacrorum conciliorum, XIII, 33.

[73] Највероватније је реч о Новом Риму – Цариграду.

[74] Из Φιλόθεος ἱστορία ἢ ἀσκητικὴ πολιτεία, PG 82, 1473.

[75] Судећи по речима Василија Великог – Ἀλλ᾽ ἐνταῦτα μὲν ξύλα, καὶ κηρὸς, καὶ ζωγράφου τέχνη τὴν εἰκόνα ποιεῖ φθαρτὴ, φθαρτοῦ μίμημα, καὶ τεχνητὴν τοῦ ποιηθέτος,

ленистичке портретне уметности.[76] То потврђују најстарије сачуване иконе из синајске збирке и писани извори. У једном поетски надахнутом епиграму који је инспирисан иконом арханђела Михаила у Плати,[77] његов аутор назива восак веома храбрим (μέγα τολμήεις κηρὸς) пошто се усудио да представи невидљиво, бестелесног предводника анђела, али истовремено изриче и својеврсну апологију фигуралној уметности, која уз помоћ боја и облика помаже смртном човеку да свој ум уздигне у више сфере контемплације и молитве упућене несазнатљивим, вишњим силама, стварајући илузију њиховог реалног присуства.[78]

Корени иконоборства

Ваља овде напоменути да су управо представе анђела у телесном облику биле често предмет напада оних отаца ране цркве који су инсистирали на хришћанској духовности и негирали било какву потребу, односно оправданост постојања фигуралне уметности која је настајала у религиозне сврхе. Иконоборство VIII столећа у Византији није хронолошки изолована појава, она има своју дугу предисторију. Из прва два

или κηρόχυτον γραφὴν код Јована Хризостома, ibidem 31, 607; 56, 407; али и касније, код антиохијског патријарха Анастасија I (559–570; 593–598) – καίτοι τῆς εἰκόνος οὐδὲν ἕτερον οὔσης, ἢ ξύλον καὶ χρώματα κηρῷ μεμιγμένα καὶ κεκραμένα, или цариградског архипастира Германа I (715–730) – Οὐδὲ τὴν τῶν εἰκόνων ποίησιν, τῶν διὰ κηροῦ καὶ χρωμάτων ἐκτυπουμένων, ibidem 89, 1405; ibidem 98, 157.

[76] Чувени *Фајумски портрети*, исликани бојеним пигментом растопљеним у воску, заправо су изразитим реализмом прожете представе покојника које су имале фунерарну намену, и своју улогу у чувању успомене на преминулог. Уметност израде портрета овом техником, у истој функцији, наставља да живи у свим слојевима рановизантијског друштва. Постојање портрета цариградске куртизане Калирои (κηρῷ τηκομένῳ), насталог по жељи њеног обожаваоца Томе, овековечио је својим епиграмом учени Агатије Схоластик (VI в.), Greek Anthology, 200.

У техници енкаустике рађене су и композиције монументалних размера, каква је морала бити она описана у житију Константина Великог, која је красила улаз у царску палату (πίνακι, κηροχύτου γραφῆς), и на којој цар са синовима, изнад чијих глава лебди спасоносни знак крста, побеђује непријатеља људског рода представљеног у виду змаја прободеног копљем испод њихових ногу, Eusebius, Leben des Kaisers Konstantin, 82.1–13.

[77] Или Платиа, цариградска четврт на обали Златног рога, *Janin*, Constantinople, 380.

[78] Anthologia Palatina, I, ed. *F. Dübner*, Parisiis 1871, 6; писац и овог епиграма је поменути Агатије Схоластик; за истоветна схватања в. *О црквеној хијерархији* псеудо-Дионисија Ареопагита – ἡμεῖς δὲ αἰσθηταῖς εἰκόσιν ἐπὶ τὰς θείας, ὡς δυνατὸν, ἀναγόμεθα θεωρίας, PG 3, 373.

столећа после Христа нема сачуваних дела ликовних уметности која би била остварења његових следбеника. С доста разлога се може тврдити да их није ни било, а уколико су постојала, засигурно нису имала никакву улогу у заједничким обредима првих хришћана.[79] У прилог овоме ex silentio говоре списи неких од најзначајнијих хришћанских мислилаца другог и прве половине наредног столећа. Учени Климент Александријски, који се, у својим делима, Λόγος προτρεπτικός упућен Хеленима и Στρωματέων,[80] одлучно обрачунава са свим видовима уметности чија остварења стоје у служби паганских култова, свакако не би пропустио да оштре стреле своје критике упути и сличној пракси у хришћанству да му је она била позната. На исти закључак наводе и текстови његовог ученика и наследника на челу александријске теолошке школе Оригена, који је кроз осуду идолатрије видео најкраћи пут којим би се неофити, од служења створеним ликовима у виду богова, обратили ка правом творцу свега.[81] Оригенов савременик Тертулијан из Картагине, први латински хришћански писац чија су дела сачувана, чак поистовећује идолопоклонство са израдом кипова и слика паганских божанстава, те за људе вичне ликовним уметностима, уколико се претходно не одрекну свог умећа и почну на другачији начин зарађивати за живот, није налазио места у заједници са јединим Богом, чије заповести самим својим деловањем нису поштовали.[82] Ипак, речитије од самих сачуваних ликовних примера, почетке и развој ранохришћанске уметности у трећем веку, као и најстарије обреде везане за њена остварења, можда најбоље илуструје текст 36. канона локалног сабора одржаног у освит наредног столећа у Елвири,[83] који забрањује постављање слика у црквама, с намером да се избегне њихово обожавање и клањање пред њима.[84]

---

[79] *Kitzinger*, The Cult, 85.

[80] Clément d'Alexandrie, Le Protreptique, edd. *C. Mondésert*, *A. Plassart*, Paris 1949, 106–127; PG 9, 377.

[81] Origène, Homélies sur les Nombres, trad. *A. Méhat*, Paris 1951, 365–369; *idem*, Contre Celse, ed. *M. Borret*, II, Paris 1968, 44; IV, Paris 1969, 158–164, 212–216.

[82] PL 1, 740–742. Са оваквим су ставовима у изразитој супротности законске одредбе које је нешто више од два столећа касније, тачније 1. јануара 439, својим кодексом прокламовао цар Теодосије II, и по којима се уметници и чланови њихових породица ослобађају свих јавних радова и новчаних давања на територији целокупне, тада већ хришћанске империје, Theodosiani libri XVI, 745–747; наведене регулативе представљају прописе које су донели императори претходног столећа: XIII, 4, 1и 2 (334. и 337) – Константин I Велики и XIII, 4, 4 (374) – цареви Валентинијан, Валенс и Грацијан, очигледно зарад унапређења и подстицања свеукупног уметничког стваралаштва.

[83] Град се налазио у близини данашње Гранаде, на југу Шпаније.

[84] Sacrorum conciliorum II, 11. Управо се у изворима који негирају оправданост постојања фигуралних представа у хришћанској уметности налазе најстарија сведочанства која указују на посебно поштовање које су неке од њих уживале.

Одбојност према фигуралној уметности среће се и касније код рановизантијских писаца и угледних чланова црквене заједнице. У често цитираном одговору на несачувано писмо Констанције, сестре Константина Великог, којим она од Евсевија тражи насликан Христов портрет, епископ приморске Кесарије одговара питањем – каква се τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα од њега иште, и да ли она мисли да *мртве и бездушне боје и сенке* могу представити неизрециву славу Божију, пред којом су и његови ученици на Тавору ничице пали, приклонивши своја лица земљи. Евсевије даље наводи да је својевремено од једне жене одузео слику двојице мушкараца налик античким философима, за које је она тврдила да представљају Павла и Спаситеља, не би ли спречио бласфемију идолопоклонства које приличи следбеницима Симона Мага[85] и Манихејцима, али никако онима који верују у Христа, истинитог Бога.[86] Забрану уношења икона у цркве и куће хришћана понавља крајем четвртог столећа и Епифаније, епископ Саламине на Кипру,[87] у својој духовној опоруци. Спољна обележја култа, односно поклоњење пред делима људских руку – иконама, које је у ово време очигледно увелико практиковано,[88] и притом највише сличило незнабожачком обожавању идола, било је предмет осуде и овог црквеног писца, који је сматрао да телесне очи и оно што је њима доступно не може посредовати у обраћању једног хришћанина своме Богу. Епифаније се посланицом обраћа и самом владару, цару Теодосију I (379–395), са захтевом да зарад очувања чистоте вере нареди избацивање икона и завеса са, како их он назива, *лажним ликовима апостола или пророка или самог Господа Исуса Христа*, из свих хришћанских светилишта и домова, а да се зидне слике у њима прекрече белом бојом. Сам је и практично деловао у овом смислу, како пише у писму Јовану, епископу

[85] Иринеј из Смирне, лионски епископ с краја II века, у свом делу Adversus haereses, којим разобличава различита јеретичка учења унутар ране цркве, бележи да су присталице гностицизма, уз ликове философа, попут Питагоре, Платона и Аристотела, обожавали и сликану представу Христа која је наводно била израђена по заповести Понтија Пилата, одавајући им пошту на исти начин како су то чинили пагани према статуама својих богова, *Dumeige*, Nicée II, 18.

[86] PG 20, 1545–1549.

[87] Лучки град на источној обали острва, потоња Констанца, петнаестак километара северно од данашње Фамагусте. У граду постоје откопани остаци монументалне петобродне базилике, дуге скоро 60 метара, која се приписује Епифанију и датује у крај IV века, *A. H. S. Megaw*, Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial? DOP 28 (1974) 62–64.

[88] Млађи Епифанијев савременик, епископ Августин у Hippo Regius (данашњи Алжир), нарочито поштован у западном хришћанству, помиње Христове следбенике који су се клањали гробовима и сликама, односно одавали пошту моштима и иконама богоугодних људи, PL 32, 1342.

Елије Капитолине[89] – на путу кроз родну Палестину поцепао је у једној сеоској цркви завесу са људском представом (Христа или неког од светитеља) сматрајући да је срамно да се нешто слично налази у Божијем храму и препоручио локалном пароху да подерану завесу искористи за сахрану неког сиромашног хришћанина, тако што ће њоме умотати тело покојника, лично се притом обавезавши да ће причињену штету овој цркви сам надокнадити слањем нове завесе,[90] коју је, судећи по његовим другим текстовима, једино могао красити *Христов знак спасења* – односно крст.[91]

Упоредо са развојем ликовне уметности у рановизантијском периоду, чини се да су унутар црквених кругова све време постојале снажне струје које су оспоравале догматске основе њеног постојања. Ксенеј, кога је под именом Филоксен, рукоположио антиохијски патријарх Петар Ваљар 489. за епископа Јерапоља на северу Сирије,[92] проповедао је да су иконе Господа и светитеља неприхватљиве, а одлучно је одбацивао и представе анђела у људском облику јер су били бестелесна бића,[93] као

[89] Римско име Јерусалима. Писмо се може датовати у године између Јовановог устоличења 386/7, када је као други тог имена ступио на трон јерусалимске цркве, и 12. маја 403, када је аутора писма задесила смрт на мору при повратку из престонице у седиште своје епархије.

[90] За царске двери на олтарској прегради.

[91] *Ostrogorsky*, Studien, 67–75 (= *исти*, О веровањима, 72–85); *P. Maas*, Die ikonoklastische Episode in dem Brief des Epiphanios an Johannes, BZ 30 (1929/30) 279–286; *H. G. Thümmel*, Die bilderfeindlichen Schriften des Epiphanios von Salamis, Bsl 47/2 (1986) 169–188; *P. Maraval*, Épiphane, *docteur des iconoclastes*, Nicée II, 787–1987. Douze siècles d'images religieuses, Paris 1987, 51–62.

Епифанијев савременик, епископ амасијски Астерије пише да не треба сликати Христа, јер се он већ довољно понизио оваплоћењем, већ да бестелесно Слово треба носити у души, PG 40, 168.

[92] Обојица су црквених достојанственика били присталице монофизитизма, а јерапољски архијереј је играо значајну улогу почетком VI столећа на двору Анастасија I у креирању цареве црквене политике, Chronicle of Theophanes Confessor, 230–231, 234, 250; *Е. Хадзиантониу*, Η θρησκευτική πολιτική του Αναστάσιου Α΄ (491–518), Солун 2009.

[93] Можда су ова и слична мишљења имала одређеног утицаја на савремене уметнике. На познатој и често репродукованој енкаустичној икони VI столећа из синајске збирке, за разлику од фигура Богородице са Христом на престолу и светих ратника Теодора и Ђорђа у првом плану, извијена и делимично скривена попрсја два анђела иза њих моделована су монохромним и прозрачним сивоплавим тоновима, који као да сугеришу бестелесност ових крилатих небеских бића у људском обличју, *E. Kitzinger*, Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß, München 1958, 47. Или је пак уметник, образован на античким традицијама, сведену палету за обраду ликова анђела, уз помоћ руке Господње са светлосним зраком и архитектонске кулисе иза њих, једноставно

Икона Богородице са Христом, светим Теодором и Георгијем, Синај, VI столеће

и представе Светог духа у виду голуба.[94] Пружао је и сопствени пример у уништавању, нарочито икона анђела, а тек нешто више поштовања је имао према Христовим сликама, које је лично скидао са зидова и скривао далеко од очију верних.[95]

Апологија икона и нерукотворени образи

Из наредна два столећа постоје само посредна сведочанства која говоре о неслагањима, и даље врло живим, у питањима црквене уметности. То су пре свега списи оних отаца Цркве који оправдавају или стају у одбрану фигуралне уметности.[96] У одговору свом суфрагану, епископу Јулијану Адрамитијском, који се пита због чега слике или рељефи (γραφαῖς ἢ γλυφαῖς) красе хришћанска светилишта упркос јасно изреченим забранама у Светом писму,[97] архиепископ Ефеса, Ипатије,[98] у четвртој деценији VI столећа, истиче пре свега практичне, пастирске разлоге којима оправдава постојање сликаних представа. Оне, заправо, ученим људима Цркве не значе ништа, јер се суштина творца

искористио не би ли тиме савладао равну површину слике и код посматрача створио илузију простора у који је сместио своју вишефигуралну композицију.

[94] Једна од оптужби антиохијског свештенства и монаха против Филоксеновог савременика и истомишљеника Севера, због којих је 518. године морао одступити са патријаршијског престола у Антиохији, била је и уклањање златних и сребрних голубова који су окачени о ланце лебдели изнад крстионица и олтара симболишући присуство Светог духа у светим тајнама које су испод обављане, Sacrorum conciliorum XIII, 181–184.

[95] Chronicle of Theophanes Confessor, 206–207; делови текстова црквених историчара из прве половине VI столећа Јована Диакриномена и Теодора Лектора, који говоре против Филоксена, Sacrorum conciliorum, XIII, 180–181; Theodoros Anagnostes, 124, 155–156, као и претходно цитиране оптужбе на Северов рачун, ушле су у састав канонских списа Седмог васељенског сабора у Никеји 787. године, као примери непоштовања светих слика од стране неких архијереја у прошлости.

[96] Добро је познато да Други никејски сабор на предлог папских легата наређује спаљивање иконокластичких списа као јеретичких, cf. Sacrorum conciliorum, XIII, 200. О њиховој садржини, односно основним постулатима учења иконобораца, тек се делимично може стећи представа на основу полемичких текстова правоверних.

[97] Чини се да је у још већој недоумици када поставља питање зашто се резбаријама у дрвету и камену, које су већ у то време, изгледа, ограничене само на украс црквених двери и олтарских преграда, не указује исто поштовање као сликама.

[98] Овај архијереј је имао истакнуту улогу на сабору одржаном 536. у Цариграду, на коме је осуђено донекле измењено монофизитско учење бившег антиохијског патријарха, овде поменутог Севера, кога јаковитска и коптска црква славе као светитеља, *W. H. C. Frend*, The Rise of the Monophysite Movement, Cambridge 1972, 202–276.

свега видљивог и невидљивог не да изразити обичном материјалном твари, али је улога слика у приближавању вере у Христа најширим слојевима обичног народа, па самим тим и у испуњењу мисије спасења целокупног људског рода, врло драгоцена. Ипатије у свом писму подсећа адресата и на Господњу наредбу пророку Мојсију да поклопац од Ковчега завета буде украшен представама два херувима искованим у злату, као и да ова небеска бића буду извезена на пурпурним тканинама од којих ће сачинити Шатор сведочанства.[99] Истичући ово као пример Божије премудрости којим Свевишњи, зарад своје љубави према људима и бриге за спасење њихових душа, а овим се и они као архипастири Његове цркве морају руководити, није увек искључив у својим забранама.[100] Против оптужби да проскинеза пред иконама представља исто што и обожавање мртвих идола, писао је у другој половини истог столећа и угледни подвижник и столпник Симеон Дивногорац († 592).[101]

Настанак легенди о познатим Христовим нерукотвореним образима у овом периоду такође је својеврстан одговор на оптужбе да се следбеници Христа клањају делима људских руку.[102] Лепоту мермера којим је средином VI века украшена саборна цркве Свете Софије у Едеси,[103] анонимни савременик пореди са изгледом Нерукотвореног лика.[104] По антиохијском црквеном хроничару с краја истог столећа Евагрију Схоластику, реч је о образу Сина Божијег, *који људске руке нису насликале* и који је својевремено Он сам послао Авгару, господару Едесе. Овај је Христов лик, у познијој византијској традицији познат као τὸ ἅγιον μανδύλιον, односно свети Убрус, према сведочењу поменутог писца, имао пресудну улогу у одбрани града приликом персијске опсаде 544. године, привремено потврдивши старија предања о

[99] Заповест из Друге књиге Мојсијеве (Изл. 25.17–20; 26.1).

[100] *H. G. Thümmel*, Hypatios von Ephesos und Iulianos von Atramytion zur Bilderfrage, BSl 44/2 (1983) 167–168; *N. H. Baynes*, The Icons before Iconoclasm, Byzantine Studies, 226–228; за енглески превод Ипатијевог писма cf. *P. J. Alexander*, Hypatius of Ephesus. A Note on Image Worship in the Sixth Century, The Harvard Theological Review 45/3 (1952) 178–181.

[101] PG 86 b, 3220.

[102] *Belting*, Bild und Kunst, 69; они ће овде бити само поменути, јер као ἀχειροποίητα чине засебну целину која превазилази тематске оквире ове књиге.

[103] Добро утврђени град који је са северозапада контролисао улаз у месопотамијску низију, управни и војни центар ромејске провинције Ὀσροήνη.

[104] *A. Dupont–Sommer*, Une hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse, CA 2 (1947) 31; за донекле другачији енглески превод, cf. *A. Palmer*, The inauguration anthem of Hagia Sophia in Edessa: a new edition and translation with historical and architectural notes and a comparison with a contemporary Constantinopolitan Kontakion, BMGS 12 (1988) 132.

неосвојивости едеских зидина.[105] У исто време, анонимни настављач црквене историје Захарија Митилинског,[106] помиње још један Христов образ на платну, из Камулијане.[107] Као и лик из Едесе према познијем предању,[108] и овај се нерукотворени образ на чудесан начин умножавао у додиру са другим предметима. Тако се одмах *пресликао* на мараму жене која је, по легенди, пронашла потпуно суво платно са Господњим ликом у води свог баштенског кладенца и њиме из поштовања покрила главу, јер се претходно питала како да верује у Христа када га никад није видела. Марама је убрзо пренета у оближњу Кесарију, а друга *копија*, која касније настаје по жељи неке богобојажљиве жене, бива пренета у околину Амасије на Понту, где је заједно са црквом подигнутом у њену част спаљена током једног од упада персијске војске, 554/5. године. Приликом прикупљања новца за обнову овог храма наредних година,[109] образ из Камулијане је у литијама проношен улицама малоазијских градова, а према позном Кедрену, Јустин II овај нерукотворен Христов лик 574. трајно преноси у Цариград.[110] Далеко на југу, у древном Мемфису на левој обали Нила, наспрам мисирског Вавилона, ходочасницима је истовремено показиван још један убрус којим је Христос обрисао своје лице, мада се 570. поклоник из Пјаћенце непознатог имена вајкао да су на њему тешко видљиве црте Христовог лика.[111]

---

[105] Évagre, Histoire ecclésiastique, trad. par *A.–J. Festugière*, Byz. 45/2 (1975) 386–388; *A. Cameron*, The History of the Image of Edessa: The Telling of a Story, Okeanos, Cambridge (Massachusetts) 1983, 80–94.

[106] Монах непознатог имена је 569. у Амиди, граду на горњем току реке Тигра, довршио дело свог претходника започето још крајем петог столећа. Сам Захарије, познат и као Ретор или Схоластик, написао је своју црквену хронику, сачувану само у сиријском преводу, пре прихватања халкидонске догме, као монофизит. Иако животописац свог савременика и познаника Севера Антиохијског (PO 2, ed. *M.-A. Kugener*), касније као правоверни архипастир Лезба, узима учешћа у раду Цариградског сабора 536, који је осудио његово учење. За антиохијског прелата в. стр. 44 и нап. 94, 95, 98.

[107] The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, edd. *F. J. Hamilton*, *E. W. Brooks*, London 1899, 320–321. Према легенди, Христов лик је још за Његовог овоземаљског живота пронашла Ипатија, у овом селу северно од Кесарије у Кападокији. Она потом постаје хришћанка и подиже цркву у којој похрањује пронађено платно. Камулијана је од VII столећа једна од пет епископија потчињених кесаријском митрополиту, Notitiae episcopatuum, 206 (1.77).

[108] За κεράμιον или κεραμίδιον в. спис Константина Порфирогенита настао поводом преноса Мандилиона из Едесе у престоницу Царства 944. године, PG 113, 432.

[109] Радове на обнављању цркве, који су довршени 560/1, потпомогао је и сам Јустинијан I.

[110] Georgius Cedrenus, I, ed. *I. Bekkero*, Bonnae 1838, 685.1–2.

[111] *Wilkinson*, Jerusalem Pilgrims, 88. У самом Јерусалиму су током VI столећа показиване и друге нерукотворене потврде боравка Сина Божијег на Земљи. Почет-

У акта Седмог васељенског сабора укључени су и текстови двојице црквених отаца прве половине VII столећа – Јована, солунског архиепископа, и Леонтија, епископа Неапоља на Кипру,[112] сачињени у виду дијалога хришћана са паганима и Јеврејима око поштовања икона.[113] На питање незнабожаца у чему је разлика између поклоњењâ

ком века, Теодосије бележи да се у *Мајци свих цркава*, базилици на Сиону, чувао стуб донет из Кајафине куће, за који је Христос био везан приликом бичевања. На њему се, *као отиснуто* у воску, према сведочењу овог путописца, могло видети Христово лице, као и отисак груди, свезаних руку, па чак и прстију на њима. Поменутом ходочаснику из Пјаћенце су у цркви Свете Софије, изграђеној на месту Пилатовог Преторијума, показали отиске Христових стопала на камену, настале док је слушао оптужбе које су против њега износили пред римским заповедником Јудеје, али и Христов портрет насликан за његовог овоземаљског живота, cf. ibidem, 66, 84.

112 Лучки град на јужној обали острва, данашњи Лимасол.

113 Sacrorum conciliorum, XIII, 44–53, 164–165; *Déroche*, *L'Apologie*, 66–72.

Оправдано се може претпоставити да ове расправе са иновернима представљају одговор онима који су негирали право на постојање фигуралне уметности унутар саме хришћанске цркве, *Nersessian,* Une Apologie, 75–81; *Grabar,* L'iconoclasme, 93–112.

Више од два столећа после забране паганских култова под Теодосијем I (379–395), неминовно је потиснуло стара веровања на маргине ромејског друштва. Затварање атинске Академије (529) под Јустинијаном I, утамничење њихових последњих следбеника и јавно спаљивање незнабожачких књига, уништавање слика и статуа хеленских богова, пред крај његове владавине, јуна 563, cf. Ioannis Malalae Chronographia, 379.67–72, 424.9–11, само је завршни чин овог дуготрајног процеса. Полемика са паганима, уколико их је почетком VII века још увек било, чини се потпуно анахроном. На друштвеним маргинама Царства тада, а и касније, морали су се налазити и они који у оваплоћеном Богу нису могли препознати свога Месију. Још је Codex Theodosianus Јудеје прогласио грађанима другог реда, било им је забрањено ширење вере, учешће у државној и војној служби, па чак и употреба јавних купатила, Theodosiani libri XVI, 887–895. Библијски текстови су почетком VII века већ увелико били заједничка баштина јудаизма и хришћанства. И управо су текстови Светог писма, а не рабини, били надахнуће противника икона унутар Цркве. Историјски апсурд представља оптужба иконофила против василевса Лава III из наредног столећа да је уништавање икона започео по наговору Јевреја, јер је овај владар, пре него што ће јавно почети да иступа против икона средином треће деценије, 721/2. наредио покрштавање, поред припадника секте монтаниста, и свих Јудеја на територији Царства, Chronicle of Theophanes Confessor, 554–555; *J. Starr,* The Jews in the Byzantine Empire (641–1204), Athen 1939, 2–3.

Одлуци василевса о покрштавању Јевреја непосредно претходи акт Језида II којим је јула 721. наложено уништавање свих антропоморфних представа на територији пространог омајадског Калифата, тадашњег главног непријатеља Царства. Према најстаријем познатом извору, калиф је свој декрет донео по савету једног Јеврејина, *опсенара и претсказивача судбине* из Тиверијаде, а у спровођењу калифове воље су, осим муслимана, узели удела и следбеници Јахвеа, в. излагање једног од двојице представника источних патријаршија на Другом никејском сабору, јеромонаха и

сликаним представама хришћанског Бога и његових светитеља, и падања ничице на земљу пред *идолима*, које није клањање статуама, већ начин служења бесмртним божанствима – старији писац[114] одговара да хришћани представљају ликове оних који су осведочено постојали и не сликају ништа што човечије око није већ видело, као и да свог Бога и спаситеља Исуса Христа сликају у обличју каквом је боравио на земљи, међу људима, а не у његовој божанској слави. Овакав одговор је неминовно наметнуо дискурс о представама анђела, у коме архиепископ Јован износи занимљиво виђење по којем је једино Господ у потпуности невидљив и неописив у својој слави, док његове небеске слуге, анђели, арханђели и остале вишње силе, као и људске душе, нису потпуно бестелесне, и да су од неких, којима је то Господ подарио, виђене у некој врсти прозрачног или пламеног, људског обличја. У својој расправи са Јеврејима, Леонтије Неапољски[115] такође користи изводе из Старог завета. Поред изгледа Светиње над светињама, овај кипарски архијереј подсећа и на Језекиљеву визију храма Господњег, чији су зидови и врата били прекривени палмама и представама херувима са два лица – људским и лављим (Јез. 41.18–20, 25); као и да је Соломон свој храм украсио рељефима изливеним у бронзи са представама лавова, бикова, палми и људи, говоривши да пре но што њега (Леонтија – прим. аутора) *осуде због икона, морају осудити и Господа који је наложио да се ове ствари изведу*. На оптужбе безбожника да су хришћани слуге дрвених богова, одговорио је да они не обожавају

бившег сингела антиохијског патријарха, Јована из Јерусалима, cf. *A. A. Vasiliev,* The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, a. d. 721, DOP 9–10 (1956) 27–30. Епископ Месине на Сицилији био је као дечак живи сведок уништавања икона у родној Сирији под арабљанском влашћу, потврдивши Јованове речи, Sacrorum conciliorum, XIII, 200. Учешће Јудеја у репресијама над хришћанима у суседном Калифату неминовно се одразило на однос према њиховим сународницима у Ромејском царству.

[114] Овај солунски архијереј је учествовао у одбрани града од здружених напада Авара и Словена, и писац је старије верзије чуда светог Димитрија, cf. *M. Jugie*, La vie et les œuvres de Jean de Thessalonique. Son témoignage sur les origines de la fête de l'Assomption et sur la primauté de saint Pierre, EO 21 (1922) 293–295; Le plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, II, ed. *P. Lemerle*, Paris 1981, 32–34.

[115] Поред тога што је написао хагиографске текстове о александријском патријарху Јовану Милостивом и Симеону Салу из Емесе, као и житије светог Спиридона које није сачувано, овај архијереј узима и активно учешће у раду Латеранског концила сазваног октобра 649. ради осуде монотелитистичке верске политике у Царству, највероватније као избеглица пред првом инвазијом арабљанске флоте под Муавијиним заповедништвом на Кипар, нешто раније исте године, cf. Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre, edd. *A.-J. Festugière*, *L. Rydén*, Paris 1974; Sacrorum conciliorum, X, 868, 1068, 1168.

дрво по природи, већ поштују и клањају се Ономе који је распет на крсту, односно на икони насликан. Да поштују дрво и боју, не би спаљивали временом истрошене и од употребе оштећене иконе.[116] Такође се не обраћају крсту, нити икони светитеља, са *Σύ μου εἶ Θεὸς*, јер су крст и иконе за хришћане само отворене књиге које их непрестано сећају Господа и у чију се славу постављају по црквама и поштују. Леонтије даље подсећа да када неко добије царску заповест и целива печат, не одаје почаст пергаменту и металу, већ је упућује василевсу, па се тако и кроз икону Христову *поздравља и клања Распетоме*. Сличном аргументацијом одговара и на оптужбе Јевреја, који, када одају пошту Књизи закона, то свакако не чине кожи и мастилу, већ је указују речи Божијој у њој записаној. Неапољски епископ такође опомиње да се скрнављење слике императора строго кажњава, јер се сматра нападом на самог цара,[117] а своју апологију на известан начин сажима у тврдњи да је човек икона Божија оживотворена Духом светим, те се клањање и целивање икона Његових слугу има сматрати као одавање поште и прослављање самог Творца.[118]

Слово Леонтија Неапољског је од нарочитог значаја, јер се налази међу првим делима патристичке литературе која помињу иконе са посебним *моћима* – способне да изгоне демоне и исцељују опседнуте или да крваре попут живих бића.[119] Чудотворна дејства неких икона

[116] Интересантно сведочанство о уништавању овешталих икона од стране правоверних.

[117] Готово истоветна упозорења често се срећу у делима црквених отаца још од IV столећа, код Василија Великог, Јована Хризостома, Анастасија Антиохијског, и с правом се могу тумачити као посредно сведочанство непоштовања, или чак уништавања, сликаних ликова у једном дужем временском периоду.

[118] По његовом далеко познатијем савременику Максиму Исповеднику, ἔβαλον μετάνοιαν је уобичајен израз поштовања указиваног како светом Јеванђељу и Часном крсту тако и Христовим и Богородичиним иконама, док се код Германа I среће – τὰς εἰκόνας ἀσπαζόμεθα, Sacrorum conciliorum, XIII, 40; PG 98, 161. Да је паљење кандила и тамјана испред икона било такође уобичајена пракса, бележи исти писац, ibidem, 184, а игуман студијског манастира Сава затражио је од учесника Седмог васељенског сабора, на крају петог заседања, да се нареди враћање икона у цркве и обнове стари обичаји, међу којима и њихово ношење у литијама (λιτανεύωσιν), Sacrorum conciliorum, XIII, 200.

[119] ... εἰκόνων πολλάκις ἐλαύνονται δαίμονες, καὶ ταῦτα ἐνυβρίζοντες ἄνθρωποι μιαροὶ διαστρέφουσι καὶ διαπαίζουσι καὶ διαγελῶσι. Πόσαι, εἰπέ μοι, ἐπισκιάσεις, πόσαι ἀναβλύσεις, πολλάκις δὲ καὶ αἱμάτων ῥύσεις ἐξ εἰκόνων ..., *Déroche*, *L'Apologie*, 68. Иконе које истачу миро и истерују демоне срећу се и у спису који рукописна традиција приписује светом Атанасију Александријском († 373), мада је сам текст несумњиво настао касније, PG 28, 621; *Dumeige*, Nicée II, 28; вероватно не пре почетка VII столећа,

су за кипарског архијереја била разлог више у оправдању њиховог постојања и поштовања, али и јасно сведочанство да су већ у првој половини VII столећа увелико била раширена веровања у натприродну моћ појединих икона. Чуда која су се дешавала њиховим посредством била су за верне доказ свеприсутности Божије,[120] а нежива материја снагом Светог духа постаје извршилац воље Свевишњег.

Поштовање указивано иконама кроз проскинезу и целивање, паљење свећа и тамјана, ношење у свечаним литијама, али и временом формирана веровања да неке од њих нису дело људских руку,[121] односно вера у њихову чудотворност, за противнике икона представљали су само додатни аргумент који је поткрепљивао тврдњу да је реч о идолатрији, потпуно непримереној хришћанској вери. Две супротстављене струје унутар Цркве присутне су током целог рановизантијског периода. Иконокластичке тенденције нису биле изолована, локална појава, која би се могла везати за неку одређену област. У широком временском раздобљу јављале су се периодично готово на читавој територији Царства – од Иберијског полуострва на западу, до Сирије на истоку. Почетно одрицање фигуралне уметности, које потом прераста у непоштовање и чак отворено уништавање икона, представљало је само додатни грех присталица разних учења, која су временом од цркве осуђена као јеретичка – Климент и Ориген, који су на челу александријске школе покушали да хришћанску теологију сједине са богатим наслеђем платонистичке филозофије; Тертулијан, кога сопствена ревност пред крај живота одводи у секту монтаниста; Евсевије Кесаријски, који је касније осуђен као присталица Аријевог учења или монофизити, најчешће спомињани због своје бројности, али и трајног присуства у источним провинцијама Царства.[122] Занимљиво је да су ортодоксни црквени оци, у VIII столећу и касније, одлучно одбацивали могућност да је аутор списа против икона био и ревносни поборник никејско-ца-

када настаје већи број књижевних дела у којима се истичу чудотворне моћи појединих икона.

[120] Најстарији познати пример забележен је читаво столеће раније код једног црквеног историчара, Теодора Чтеца. Реч је о сликару чија се рука осушила пошто се дрзнуо да Христа наслика по Зевсовом обличју. Уметника је исцелио патријарх Генадије I, који је на цариградском трону био од краја лета 458. до пред крај јесени 471, Theodoros Anagnostes, 107–108.

[121] ἀχειροποίητον δὲ τοῦτο Ῥωμαῖοι κατονομάζουσιν, ипак није спречило побуњене трупе у горњој Месопотамији да, по Васкрсу 18. априла 588, каменицама дочекају нерукотворен Христов образ из Едесе и доносиоца Илифреда, који је, у име новопостављеног стратега Приска, покушао да умири незадовољну војску, Theophylacti Simocattae Historiae, 111–112.

[122] *S. Brock*, Iconoslasm and the Monophysites, Iconoclasm, 53–57.

риградског симвoла вере и светитељ Епифаније из Саламине.[123] Не постоји заједнички именитељ који би повезивао ова у догматском смислу различита учења и, у исто време, био основа за борбу против икона, осим текстова Светог писма. Без обзира на разлике у схватању суштине Божијег бића, што је срж теолошких расправи у раној Цркви, испрва формално питање (не)поштовања икона иманентно је како званичној Цркви тако и неким учењима која је она временом одбацила.[124]

И када су наизглед превагнула схватања по којима се Син Божији морао, а не само могао, приказивати у свом антропоморфном виду,[125] стари спор још једном васкрсава и добија дотада невиђен епилог. Увертиру је представљао случај Константина, епископа наколијског, који је наредио уништавање икона у својој епархији. Јован Синадски потом оптужује свог суфрагана у представци коју шаље цариградском патријарху Герману I. Позван у престоницу на одговорност, Константин се пред времешним патријархом обавезује да ће прекинути са својом дотадашњом праксом, о чему сведочи и текст Германовог писма које је Константин, као израз сопственог покајања, требало да уручи поменутом фригијском митрополиту. Међутим, писмо никад није стигло до свог адресата, а чак и под претњом забране богослужења, Константин не одустаје од својих ранијих уверења. Његовим стопама убрзо креће и Тома Клаудиопољски, митрополит Оноријаде, приморске области између Витиније и Пафлагоније на Понту.[126] Истомишљеника је изгледа било и ван њихових епархија, како бележи познији хроничар.[127] Икону Богородице истакнуту ради укрепљења градских зидина, током арабљанске опсаде Никеје у лето 727, каменицом је поломио и оборио, а

[123] У модерној науци такође постоји мишљење да је највећи део списа кипарског архијереја, који се тичу икона, једноставно фалсификат настао за потребе иконобораца уочи Другог никејског сабора, *Ostrogorsky*, Studien, 75–113; том приликом ипак није оспорена аутентичност његовог својеврсног духовног завештања – Ἐπιφανίου διαθήκη πρὸς τοὺς τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ.

[124] Можда најречитији пример пружа један спис који је настао, као одговор на неуспео покушај уништавања икона с краја VI и почетка наредног столећа, унутар Јерменске цркве, која никада није прихватила халкидонску догму, *Nersessian*, Une Apologie, 58–87.

[125] Текст 82. канона Трулског сабора, одржаног 691/2. у царској палати под патронатом Јустинијана II, одређује да се уместо старе, символичне представе Агнеца Божијег који је на себе примио грехе Света, Христос убудуће има искључиво сликати у свом људском обличју које је оваплоћењем стекао, Sacrorum conciliorum, XI, 977–980.

[126] За Германову преписку са актерима поменутих догађања, cf. PG 98, 156–188; *Ostrogorsky*, Les débuts, 236–238 (= *исти*, О веровањима, 122–125); *Stein*, Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites, 4–88.

[127] Chronicle of Theophanes Confessor, 560.

потом изгазио Константин, стратор куропалата Артавазда, царевог зета и комеса Опсикија.[128] Непокорни малоазијски архијереји би вероватно били само још једна епизода у дугој историји противника фигуралног сликарства унутар цркве,[129] да иза њих овог пута, својим едиктом с почетка 730, није стао *бранилац праве вере* – василевс Лав III.[130]

[128] Писац бележи и казну која је сутрадан стигла стратора. Главу му је смрскао из опсадне справе катапултирани камен.

[129] Неславну титулу јересијарха (у списима Германа I – ἀρχὴ τῆς αἱρέσεως) на Седмом васељенском сабору понео је Константин Наколијски, Sacrorum conciliorum, XIII, 105, што најпре упућује на хипотезу да питање икона, у једном дужем временском периоду, није било нарочито изражено. Разлог, с једне стране, може бити свеопшти полет византијске уметности за владавине Јустинијана I, који је највећим делом под покровитељством самог владара требало да одрази величину и снагу обновљеног Царства, или пак дуга борба за опстанак у којој су морале бити ангажоване све расположиве снаге ромејског друштва у више наврата током наредног периода, у VII и почетком VIII столећа, *J. F. Haldon*, Some Remarks on the Background to the Iconoclast Controversy, Bsl 38/2 (1977) 161–184.

[130] Иконоклазам је био латентна појава у раној цркви. Тек са автократором на челу стиче праву снагу. Ипак, када је у обрачуну с иконоборством сазван Други никејски сабор, опортуно је било *нову јерес* најпре приписати иноверним утицајима, акту калифа Језида II из јула 721, или упливу јудаистичких схватања, а главну кривицу ставити на терет поменутих малоазијских архипастира којима ваља придодати и никомидијског митрополита Јована, чије се име у саборском оросу наводи пре наколијског епископа, Sacrorum conciliorum, XIII, 400.

Карактеристична је у овом смислу изјава седморице архијереја на челу са никејским митрополитом Ипатијем, који су на сабору оптужени за неуспео покушај његовог сазивања у престоници више од годину дана раније, крајем јула 786. По сопственом признању, које се требало сматрати олакшавајућом околношћу, њима иконоклазам није био наметнут, нити плод утицаја са стране, већ су они у овој *јереси* били рођени, њоме задојени и у њој одгојени (γεννηθέντες, ἀνετράφημεν καὶ ἠξίνθημεν). Али такође, и анатема коју иконокластички сабор 754. баца на Мансура, алијас Јована Дамаскина, који је за своје противнике био σαῤῥακηνόφρονις, ibidem, XII, 1031; XIII, 356. Тешке, а најчешће неосноване, оптужбе за неверништво и јерес биле су омиљено средство у реторском разрачунавању са неистомишљеницима.

ДОГМА – Други никејски сабор

Акта Седмог васељенског сабора, одржаног у Никеји 787. године,[1] представљају, између осталог, драгоцен извор за упознавање почетака веровања у чудотворна дејства појединих икона. Поред извода из патристичких списа, на сабору су као доказ оправданости постојања и поштовања сликаних представа цитирани и одломци о чудотворним иконама, највећим делом прикупљени из житија светих.[2] Ови хагиографски текстови датирају из претходног периода, VI и VII столећа, а описана чуда која су се десила посредством слика била су за иконофиле део Божије промисли и необорив доказ против оних који су одбијали њихово поштовање.

На прве три саборске седнице испитани су случајеви десетак архијереја окривљених за иконокластичко застрањивање и омогућено им је – чак и главнооптуженом понтском митрополиту Григорију Неокесаријском, кога је до никејске саборне цркве спровео царски мандатор – да по признању кривице и одбацивању својих пређашњих заблуда уз изјаве покајања, задрже своје епархије и узму равноправно учешће у даљем раду сабора. Затим су прочитана поздравна писма папе Хадријана I и тројице источних патријараха који нису присуствовали сабору, а током четвртог и петог заседања, одржаних 1. и 4. октобра, приступило се читању одабраних одломака из Светог писма, списа црквених отаца и житија светих. Делове текстова су читали ђакони, монаси и анагно-

[1] У раду сабора, под покровитељством василевса Константина VI и августе Ирине, учествовало је 365 архипастира, које је предводио цариградски патријарх Тарасије. Сабор је, почевши од 24. септембра, заседао скоро три седмице у седишту никејске митрополије, цркви Свете Софије, а завршна седница је одржана 23. октобра у *Магнаури* царске палате у престоници, cf. Chronicle of Theophanes Confessor, 636–637; Sacrorum conciliorum, XIII, 413; *J. Darrouzès,* Listes épiscopales du concile de Nicée (787), REB 33 (1975) 5–76; *Dumeige,* Nicée II, 99–150.

[2] *Van den Ven,* La patristique, 325–362.

сти, уз одобравање и коментаре председавајућег патријарха Тарасија, патрикија Петроне и Јована логотета, делегата двора, као и других учесника заседања, међу којима је предњачио кипарски митрополит Константин из Констанце.

Тако је на четвртој сесији иступио монах и игуман Јосиф из Ираклије,[3] с предлогом да се прочитају два одломка из житија светог Симеона са Дивне горе из рукописа који је донео са собом на сабор.[4] Предлог се прихвата и Козма, ђакон и кувуклисије (патријархов канцелар), чита најпре 118. главу из живота славног столпника о нероткињи из Росопоља опседнутој злим демоном. Она је по исцељењу родила дете и у својој кући поставила икону светог столпника, која је починила многа чуда. Жена по имену Теотекна, из овог лучког града у Киликији,[5] иако је била удата, није имала деце и још од малена је патила од тешких напада епилепсије.[6] Муж ју је отерао после двадесет година брака, а она, тражећи лека својим патњама, налази сапутнике и четири године касније креће ка преподобном на Дивну гору. Столпник је изагнао демона из несретне жене и саветовао је да се врати супругу, уз обећање да ће је овај примити назад и да ће са њим за годину дана добити дете. Аскетине речи су се обистиниле, а исцељена мајка у своју кућу ставља његову икону, која је такође имала моћ да изгони демоне и исцељује од разних болести, јер је Свети дух, који је по речима животописца почивао на преподобном, осењивао чак и Симеонов сликани лик.[7] Између осталих, икона столпника је исцелила и крвоточиву жену која је 15 година патила од ове болести. Као и жени из јеванђеља, болесници је помогла њена чврста вера да ће оздравити ако само види Симеонов лик.

---

[3] Није извесно о ком је од три позната ромејска града овог имена овде реч. Једна Ираклија је била у Тракији, на северној обали Мраморног мора, друга је била позната црноморска лука на Понту, а трећа се налазила на јужном ободу Кападокије, ODB, 2, 915–916.

[4] Иако нису имали право гласа, сабору је присуствовао и имао знатног удела у његовом раду и велики број монаха које су предводили архимандрити и игумани на челу са студијским игуманом Савом. Као ревносни иконофили, а, у ствари, реални одраз дубоко укорењених веровања у свим слојевима ромејског друштва из којих су потицали, неки од њих, попут Стефана Новог, страдали су мученичком смрћу због својих убеђења; монаси су понели највећи терет током полувековне борбе око икона која је претходила сазивању сабора, уп. *Острогорски,* Историја Византије, 181–182; *M.-F. Auzépy,* La place des moines à Nicée II (787), Byz. 58/1 (1988) 5–21.

[5] Највећа лука на јужној обали киликијског залива, у подножју планине Ἀμανός, у изворима познате и као Црна гора, cf. Rōssos, in TIB, 5, 392.

[6] ... καταρρήγνυσθαι μασωμένην τὴν γλῶτταν.

[7] *Kitzinger,* The Cult, 117–118, 144–145.

Из столпниковог житија прочитан је још један одломак о занатлији из Антиохије, који се, будући дуго година опседнут злим духом, у неколико наврата умало није угушио. Затраживши помоћ од познатог столпника са Дивне горе, он бива исцељен, а по повратку кући, у знак захвалности поставља његову икону изнад улаза своје радионице, која се налазила на увек прометној градској агори.[8] Наткривена завесама, сликана представа аскете испред које је горело кандило најпре је привукла пажњу злонамерних пролазника, који су решили да је уклоне и линчују оног који ју је поставио. Божијим провиђењем се десило да занатлија није био у својој радионици када се испред ње појавила разјарена руља, те су се окупљени морали задовољити само уклањањем иконе. Позвали су војнике који су се нашли у близини да уз помоћ лествица скину икону.[9] Један од војника који се први попео на мердевине, пре него што је испруживши руке успео да дохвати икону, стровалио се на земљу, изазвавши комешање у окупљеној гомили. Када се и покушај другог завршио на исти начин, присутни људи су се почели у чуду крстити, да би се по паду и трећег војника, задивљена маса поклонила икони и помоливши се разишла, оставивши неоствареном намеру оних које је животописац назвао κακοπιστίαν.[10]

Потакнут читањем делова житија светих, кипарски архијереј Константин пред сабором сведочи о савременим примерима чудесних догађаја који су се десили посредством сликаних представа. Неки човек из Констанце, пошто се помолио у Богородичином храму, угледао је њен лик насликан на зиду. Наглас се упитавши *Шта ово ради овде,* железним врхом свог остана[11] ископао је десно око на Богородичиној представи. Када је покушао да потера воловску запрегу коју је оставио испред цркве, исти штап се поломио надвоје и један његов део му је избио десно око. Константин је овог човека без ока лично видео у свом граду. Као други, наводи пример човека из Ки-

[8] О иконама старијег светитеља истог имена над вратима τῶν ἐργαστηρίων и вери у њихову заштитничку моћ, в. стр. 38.

[9] Речит пример из друге половине VI века да је јавно истицање икона вређало верска осећања једног дела становника, тада већ увелико хришћанске, Антиохије, која је у савременим изворима називана Θεουπόλις.

[10] *P. van den Ven,* La Vie ancienne de S. Syméon stylite le Jeune (521–592), I, Bruxelles 1962, 96–98, 139–141; сам текст житија не именује свог аутора – Јован Дамаскин га приписује кипарском архиепископу Аркадију, који се упокојио десетак година пре него што је арабљанска флота 649. под заповедништвом Муавије стигла до обала острва, док модерни издавач текста сматра да је писац био млађи столпников савременик непознатог имена, PG 94, 1393; *P. van den Ven,* op. cit., 101*–108*.

[11] Βούκεντρον – дрвени штап са гвозденим шиљком на врху којим су се подбадали, гонили волови.

тиона[12] који је, украшавајући завесама Богородичин храм за празник њеног Успења, један од клинова, за који је требало привезати уже са висећим платненим засторима, укуцао у чело светог Петра насликаног на зиду. По завршетку посла, због страшног бола у глави, два наредна дана, колико је прослављан празник, он проводи у постељи. На савет градског архијереја, човек вади ексер из фреске апостолског корифеја и несносна главобоља која га је мучила престаје у истом трену. Константинове речи је пред сабором под заклетвом потврдио и његов суфраган и сведок догађаја, епископ Китиона. Трећи догађај се, према Константину, збио две године пре сазивања сабора, 785. у Гавали, сиријској луци наспрам Констанце, а као доказ кипарски архијереј наводи сведочења чак тридесет двојице очевидаца – морнара двеју лађа из Китиона. Овог пута је посреди био неверник, сараценски ратник који је застао пред једним од мозаика у градској цркви и упитао присутног хришћанина *чему служи тај људски лик.* Испровоциран одговором да онима који га поштују помаже, док неуказивање поштовања може донети само зло, одмах је својим џилитом[13] ископао десно око на мозаичној представи, уз речи – ... *да видим како ће мени наудити.* У истом тренутку његово десно око је из очне дупље испало на под, а неверника је обузела снажна грозница.[14]

[12] Лука на југоисточној обали острва, данашња Ларнака.

[13] Κοντός – кратко, еластично копље од палминог дрвета, саставни део наоружања сараценских коњаника.

[14] Sacrorum conciliorum, XIII, 77–80. На основу наведених примера и мозаика из апсида трију Богородичиних цркава на Кипру – Канакарије, Кире и Ангелоктисте, оправдано се може поставити питање у којој су мери спроведене у дело иконокластичке прокламације из претходног периода, како у Калифату тако и у Царству, а да се притом не губи из вида специфичан положај који је ово острво под арабљанско-ромејским кондоминијем имало од краја VII века; за поменуте, најстарије сачуване кипарске зидне мозаике из VI столећа, cf. *Megaw, Hawkins,* The Church of the Panagia Kanakariá, 37–145; *idem,* A Fragmentary Mosaic of the Orant Virgin in Cyprus, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, III, Bucarest 1976, 363–366; *Ѳ. И. Шмитъ,* Παναγία Ἀγγελόκτιστος, ИРАИК 15 (1911) 215–239.

С друге стране, о натприродној моћи слика, не само оних хришћанске садржине, говори и један старији извор, житије цариградског патријарха Евтихија (†582) из пера његовог ученика презвитера Евстратија. У време Евтихијевог прогонства на Понту, у Амасији, неки побожни човек, по имену Хрисафије, пошто је претходно пространији приземни део своје куће претворио у цркву посвећену Богородици, одлучује да од мањег простора на спрату начини параклис арханђела Михаила. За то је ангажовао младића вичног изради мозаика, који је најпре требало да са зидова уклони стару мозаичну декорацију која је илустровала Афродитину историју. Међутим, демон који је обитавао у лику богиње, младог мајстора је тако ударио по десној руци да је она одмах натекла и поцрвенела. Младићева рука је залечена тек после три дана, Евтихијевим молитвама и миром којим је светитељ помазивао убој, омогућив-

Следећи хагиографски текст који је пред сабором прочитао ђакон и нотарије Константин био је завршни део житија цариградског архипастира Јована IV Постника (†595). Иако је у описаним догађајима, у првом плану сам писац Фотин, свештеник и еклисиекдикос Велике цркве,[15] они су заправо испричовани да би се истакла скромност и повученост главног актера, светог патријарха.[16] Једном приликом, када је свештенство Велике цркве пре свитања ужурбано кретало у сусрет цару Маврикију,[17] који се враћао у Цариград, међу већ окупљеном престоничком сиротињом која је ишчекивала милостињу,[18] Фотинову пажњу је привукла једна жена јер је својим изгледом, лепом одећом и племенитим држањем, одударала од осталих просјака. Упитавши је шта жели, она му је одговорила да већ трећу годину од како њен муж пати поседнут злим духом,[19] узалуд с њим обилази света места и духов-

---

ши му да настави започети посао. Млади уметник је из захвалности, поред осталог, нови параклис украсио и ликом свог исцелитеља, PG 86, 2333–2336.

[15] Defensor ecclesiae – за ово звање при цариградској Светој Софији, cf. *G. Prinzing,* Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7.–15. Jhdt., Fontes Minores VII, Frankfurt 1986, 14–17.

[16] У келији васељенског патријарха, због употребе ове титуле оштро су реаговали савремени понтифекси старог Рима, василевс Маврикије (582–602) по Јовановом упокојењу је затекао само низак дрвени лежај и на њему обичну вунену простирку и једноставан прекривач без икаквог украса, које је као најдрагоценије реликвије, вредније од χρημάτων καὶ λίθων Ἰνδικῶν, пренео у своју палату, cf. Theophylacti Simocattae Historiae, 254–255.

[17] Када помиње василевса, Фотин пише – *тада наш честити и милостиви господар, а сада мученик.* На основу ових речи поуздано се може тврдити да је житије написано после владареве смрти. Пре но што је и сам посечен, Маврикије је био принуђен да присуствује погубљењу петорице својих млађих синова, cf. Chronicle of Theophanes Confessor, 414; *V. Grumel,* La mémoire de Tibère II et de Maurice dans le Synaxaire de Constantinople, AB 84 (1966) 249–253.

[18] Дељење хране, одеће и обуће сиромашнима, на улазу у веће цариградске цркве и манастире, била је уобичајена каритативна пракса, која временом добија и своју институционалну форму ушавши у типике појединих престоничких манастира, cf. *Gautier,* Le typikon de la Théotokos Évergétis, 81, 83, l.1162–1191.

[19] Опседнутост демонима стално је присутна у веровањима Ромеја. Надживевши хеленски политеизам, они за хришћане постају пали анђели, следбеници Сатане (Лк. 10.18), cf. *idem,* Le *De daemonibus* du Ps.-Psellos, REB 38 (1980) 105–194; *idem,* Ps.-Psellos, *Graecorum opiniones de daemonibus,* REB 46 (1988) 85–107. Њихову свеприсутност најбоље илуструје једна епизода из *Лимонарија* Јована Мосха, в. стр. 62–63, јасно сведочећи и о односу према иконама. Један отшелник, који се подвизавао на Маслиновој гори крај Јерусалима, у тренутку духовне слабости обећава демону похоте да се више неће клањати пред иконом Богородице са Христом у наручју, коју је имао у својој испосници, ако га овај престане прогањати. Исповедивши већ сутрадан свој *завет* ави Теодору Илиоту (Ἡλιώτης, од Aelia, римски назив Јерусалима) из Фаранске лавре, од свог духовника добија одговор да му је боље не заобићи и последњи

нике тражећи му лека, и да је њена последња нада патријарх Јован. По савету подвижника од кога долази у царски град, она треба од првосвештеника измолити икону Мајке Божије, коју би однела својој кући и која ће уз патријархов благослов осветити њен дом и исцелити супруга. У жељи да јој помогне, Фотин већ наредног дана усрдно износи њену молбу архипастиру, али га овај, очигледно бежећи од земаљске славе коју би му таква исцељења неминовно донела, грубо одбија пред вратима Богородичиног храма у који је кренуо на службу.[20] Склонивши се у крај цркве, потпуно збуњен неочекиваном Јовановом реакцијом и не знајући како да је објасни уцвељеној жени, прибегава обмани због које ће га сопствена савест дуго прогонити. Шаље једног од послужитеља својој кући да отуда донесе икону Богородице, украшава је да би личила на патријархов поклон и са њом отпушта жену као да су се речи аскете који ју је послао обистиниле. Око три године касније, док је служећи стајао у царским дверима Велике цркве, Фотину прилази жена коју он одмах не препознаје, ничице пада на под пред њим и снажно му рукама обујмвши глежњеве, стаје их целивати, непрестано хвалећи Господа. Спутан, он у следећем тренутку пада преко ње, изазвавши смех код присутних, те наређује да жену одведу у ђаконикон. Тек тада је препознавши, схвата да се посредством подметнуте иконе догодило чудо, а захваљујући чијим молитвама оставио је читаоцу да сам просуди.[21]

Патријаршијски библиотекар, монах Стефан је као последње међу изабраним деловима животописа светитеља на четвртој сесији прочитао два одломка из житија преподобног Теодора, архимандрита Сикеона (†613).[22] У њима се описују два догађаја из његовог детињства. Најпре, како су га као дванаестогодишњака зараженог кугом, изгубив-

јерусалимски бордел, него одбацити иконе, наложивши му да одмах развргне свој тајни договор са нечастивим, PG 87, 2900. Фаранску лавру у Јудејској пустињи, неких десетак километара североисточно од Јерусалима, као једну од најстаријих монашких заједница у Палестини, основао је у другој четвртини IV века, свети Харитон, *I. Shahîd,* Byzantium and the Arabs in the Fifth Century, Washington 1989, 406; поменута анегдота је забележана почетком VII столећа.

[20] Највероватније Богородице Халкопратијске у непосредној близини Свете Софије, јер су у ове две цркве, као и у Светој Ирини и Светом Теодору παρὰ Σφωρακίου, чинодејствовали исти свештенослужитељи директно потчињени патријарху, чији је укупан број трећом Јустинијановом новелом ограничен на 425 – 60 презвитера, 100 ђакона, 40 ђакониса, 90 ипођакона, 110 анагноста и 25 појаца, Corpus Iuris Civilis, III, edd. *R. Schoell, G. Kroll,* Berolini 1928, 20.9–21.19; *Janin,* Siège de Constantinople, 246–251.

[21] Sacrorum conciliorum, XIII, 80–85.

[22] Оснивач манастира Светог Георгија на стеновитом брежуљку са старијом црквом посвећеном кападокијском мученику изнад овог места на северозападу Галатије, које се налазило непуних сто километара западно од Анкире, на путу за Витинију, односно Цариград, TIB, IV, 228–229.

ши сваку другу наду, донели у параклис Светог Јована Крститеља изван села и положили испред царских двери. Капи које су истекле из Христовог лика изнад,[23] павши на дечака, потпуно га исцељују. Убрзо потом, у настојању да се захвали свом избавитељу, Теодор је почео да учи псалтир. Научивши напамет првих шеснаест, никако није могао запамтити текст следећег псалма, све док се једног дана у проскинези није усрдно помолио испред Христове иконе у цркви Светог Христофора,[24] која је такође била надомак села.[25]

На истом, четвртом заседању одржаном 1. октобра 787. читана су и три од многобројних чуда која су починили легендарни врачи и исцелитељи свети Козма и Дамјан.[26] Прва два је прочитао монах Теодор, ђакон и нотарије. Најпре о благородном човеку са гнојном фистулом на бедру, коју је током петнаест година, уз помоћ разних мелема и чак хируршког ножа, покушао залечити. Исцељење добија тек у њиховом храму, после усрдних молитви и вишечасовног покајничког плача испод ликова Спаситеља, Богородице, светих анаргира и племенитог Леонтија, представљених у портику десно од улаза у црквену припрату.[27] Потом је уследила приповест о невести једног побожног цариградског стратиота, по имену Константина, који се оженио заставши на једном од својих војних похода у Лаодикији Тримитарији, на крајњем југозападу Фригије. Неколико дана после свадбе млада добија несносну зубобољу, а Константин се, не знајући како да јој другачије помогне, вајкао што нису у њиховом будућем заједничком дому у Цариграду, јер би само полагањем иконе светих Бесребреника на њен образ, бол истог тренутка нестао.[28] Поверовавши у исцелитељску моћ светих Врача и

[23] Најпре ће бити из калоте крстообразног параклиса – ... ἐν τῷ σταυροδόχῳ ἵστατο εἰκὼν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

[24] Мученик пореклом из оближње Ликије, пострадао за владавине императора Децијa (249–251). Црква га слави 9. маја, Synaxarium, 667–670.

[25] Vie de Théodore de Sykeôn, 7, 11. Аутор житија је Теодоров ученик Георгије, јеромонах и игуман његовог манастира изнад Сикеона. Настанак самог текста засигурно претходи походима персијске војске која је у деценији по Теодоровом упокојењу опустошила целу област, укључујући и освајање саме Анкире 622. године, *C. Foss,* Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31 (1977) 70–71. Тада разорен, Сикеон се више не помиње у историјским изворима. Да није била реч о малој насеобини, најречитије говори број сакралних објеката који су постојали у самом насељу и његовој непосредној околини. Осим већ наведених, у житију се помињу – Богородичин и манастир Светог Кирика, женски манастир Светог Христофора, цркве Арханђела и Светог мученика Гемела, те параклис посвећен светом Георгију.

[26] Sacrorum conciliorum, XIII, 64–69.

[27] Несумњиво је реч о ктиторској композицији.

[28] Да је полагање иконе на болно место било целисходно потврдио је и учесник

испунивши се надом да ће јој искрена молитва у њиховом славном и надалеко чувеном престоничком светилишту убрзо помоћи, жена се умирила и утонувши у дубок сан, те ноћи је имала визију Козме и Дамјана,[29] који јој поручују да буде спокојна јер су они и ту са њом. Пробудивши се, одмах је Константину испричала свој сан, а он се тек тада сетио да у торбици под пазухом има иконицу светитеља,[30] коју је увек уза се носио као талисман. Задивљена жена, помоливши се, бива истог тренутка исцељена. Треће чудо је прочитао монах Теодосије, ђакон и патријаршијски скевофилакс, о жени која је у неколико наврата од Бесребреника била излечена од разних тешких болести, и не само да се често молила у њиховом храму већ је и на сваком зиду своје куће дала да се насликају њихови ликови.[31] Једном приликом за постељу ју је приковала неугодна дијареја. Оставши сама у кући, иако потпуно изнемогла, допузала је до зидне слике својих заштитника и ноктом загребала фреско-малтер, помешала га са водом и попила, а већ следећег тренутка била је потпуно здрава.

Први од хагиографских текстова чији су одломци читани на четвртој седници било је житије светог Анастасија Персијанца. Део о чуду које се посредством иконе овог мученика одиграло у Кесарији Приморској, пред сабором је прочитао монах Евтимије, ђакон и нотарије митрополита Готије са Крима. На путу из Персије у Палестину, мошти светог Анастасија су прошле и кроз град у коме је започело његово страдање.[32] На звуке клепала оформљена је литија са крсто-

---

сабора епископ Манзон, који се претходне године био на смрт разболео по повратку из царског града у свој Праканон. Обузет боловима, чак је почео састављати и тестамент, а исцелио се помоћу Христове иконе. Речи свог суфрагана потврдио је и присутни исавријски митрополит Теодор, из оближње Селевкије.

[29] Анаргири су се крај жениног кревета појавили у облику у којем се најчешће сликају (ἐν τῷ ἐκτυποῦνται σχήματι).

[30] Икона је била изведена у техници енкаустике – τῆς κηρωτῆς.

[31] Црква која се помиње у сва три чуда, највеће је и најпознатије светилиште двојице анаргира, у престоничком подграђу званом Космидион, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 296–300. Ови помени такође упућују на претпоставку да је редакција у коју су уврштена прочитана чуда и чији се настанак датује у VI, односно VII век, cf. *Mango,* Art, 263, највероватније настала у овом манастиру, или за његове потребе. По сведочењу патријарха Тарасија, рукописи, из којих је осим чуда Козме и Дамјана, учесницима прочитан и део данас изгубљене беседе Јована Хризостома о Христовом *Прању ногу* (εἰς τὸν νιπτῆρα), на сабор су донети управо из овог цариградског светилишта.

[32] Сасанидски ратник, учествовао у Шахиновој опсади Халкидона 615, а потом златарски шегрт, преобраћеник и монах Велике лавре Светог Саве Освећеног. Не хтевши да се одрекне Христа, најпре је утамничен и мучен у Кесарији, тада под персијском влашћу, а потом спроведен у средиште сасанидске државе и тамо удављен

вима, која је појући доксологије кренула у сусрет новомученику, а кивот са моштима је потом изложен на клањање и целивање верних у Богородичиној цркви званој Νέα, у којој се и он сам молио пре но што је утамничен. Градски оци одлучују да у славу персијског мученика подигну параклис близу тетрапилона[33] у центру града, и тамо постављају његову икону. Док је целокупно градско становништво с усхићењем хрлило да ода пошту светом Анастасију, једна угледна жена, по имену Арети, охоло одбија да се поклони моштима донетим из Персије. После неког времена, док је параклис још био у изградњи, жену је у сну походио њој непознат човек у монашкој ризи. До тада потпуно здрава, она се буди са страховитим болом у крстима од којег постаје готово непокретна. Опхрваној боловима, након пет дана проведених у постељи, у сан јој долази исти монах и поручује да ће поново бити здрава ако сиђе до тетрапилона и тамо се помоли светом Анастасију. Одмах наредивши слугама да спреме носиљку, она бива однесена у средиште града, где видевши икону мученика, схвата да јој се он сам јављао у сновима, те ридајући ничице пада на земљу пред његовим ликом. После покајничке молитве, Арети устаје потпуно исцељена.

Папски легати, обојица са именима оснивача римске цркве, протопрезвитер базилике Светог Петра и игуман манастира Светог Саве Освећеног са Малог Авентина, изјавили су пред сабором да се глава мученика, као и његова кесаријска икона, чувају у поменутом римском манастиру. Ову обитељ је чинио део оних монаха који су пред арабљанским завојевачима напустили палестинску Велику лавру, очигледно са собом поневши и део манастирских реликвија, и преко Северне Африке стигли до Рима, где оснивају свој манастир пре јесени 649, када

22. јануара 628, по наредби самог Хозроја II, претходно прорекавши и скору смрт свог тлачитеља. Као доказ погубљења, одрубљена мученикова глава је донета пред персијског владара, који је пак за нешто више од месец дана свргнут, бачен у тамницу, а затим 28. фебруара и устрељен, Chronicon Paschale, I, ed. *L. Dindorfius,* Bonnae 1832, 706, 728–729; Nikephoros, Short history, 44–46; Chronicle of Theophanes Confessor, 454–455; *B. Flusin,* Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle, Paris 1992; PG 117, 276. Пренос Анастасијевих моштију из родне Персије у палестинску Лавру, у којој је примио постриг и подвизавао се последњих седам година живота, обављен је, вероватно, почетком наредне деценије, а свакако пре арабљанских освајања у њеној другој половини.

[33] Монументална засведена грађевина с најмање четири пролаза, подизана над раскршћем главних улица позноантичких градова. Делимично сачуван северозападни део солунског тетрапилона освећеног 303, који је са севера и југа имао још по два мања, бочна пролаза, у литератури се, најчешће, погрешно назива славолуком, због рељефног украса његове мермерне оплате који слави Галеријеву победу у персијском рату и разарање Ктесифона 298. године.

узимају учешћа на Латеранском сабору.[34] Да је у Риму постојала чудотворна икона светог Анастасија, потврдио је епископ Таормине Јован на примеру једне жене са Сицилије, која је опседнута злим духом умислила да може прорицати судбину, све док лек својој заблуди није нашла пред овом иконом.[35]

Као апологија икона, на сабору су читани и одломци из списа двојице подвижника и блиских пријатеља. На петој сесији одржаној 4. октобра 787, која је започета излагањем примера уништавања слика из претходних векова, а завршена кратким освртом на почетке и историјат иконоклазма у седам претходних деценија, прочитане су и неке од бројних анегдота из живота преподобних монаха и испосника, које је Јован Мосхос слушао и записао на својим ходочашћима по Египту, Јудеји и Сирији у предвечерје иноверних освајања ових области. Сместивши у један зборник кратке приповести о цвету рановизантијског монаштва, наменио га је свом ученику и сапутнику Софронију, потоњем јерусалимском патријарху (†638), и насловио *Λειμωνάριον* или *Духовна ливада*.[36] Једна од прочитаних сторија, коју је Јован чуо од монаха Теодосијевог манастира испод Скопелона,[37] говорила је о побожној жени из околине Апамеје,[38] која је уложивши доста труда и средстава, ископала дубок бунар, али до воде није дошла. Очајној жени је у сновиђењу поручено да набави икону аве Теодосија и она већ сутрадан шаље двојицу својих слугу у Скопелонски

[34] *J. Patrich,* Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, Washington 1995, 328; *M.-F. Auzépy,* Les Sabaïtes et l'iconoclasme, The Sabaïte Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present, Louvain 2001, 307–308.

[35] Sacrorum conciliorum, XIII, 21–24.

[36] Интересантно је да су на овој седници показивани рукописи из којих су били одстрањени не само листови с илуминацијама већ и они с деловима текстова који су афирмативно говорили о иконама. Због истргнутих листова у кодексу који је на сабор донео јеромонах Евстатије, игуман Максиминовог манастира у Цариграду, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 335, прекинуто је читање Мосховог дела на претходном заседању, а настављено на петој сесији, пошто је пре тога библиотекар, монах Стефан пронашао његов потпуни препис у патријаршијској приручној збирци. Учесници сабора су погрешно сматрали да је аутор текста његов адресат, Sacrorum conciliorum, XIII, 60–61, 184–185, 188–189, 192–196.

[37] Завршетак југозападног дела масива планине Аманос, који као рт, чије се стрме литице обрушавају према мору, представља најјужнију тачку киликијског залива. За убикацију манастира неких двадесетак километара уз обалу северозападно од Селевкије τῆς Ἠπείρου, антиохијске луке на ушћу Оронта, према Росопољу, cf. *P. Canivet,* L'emplacement du monastère de S. Théodose de Rhôsos au Skopélos, Byz. 38 (1968) 5–17.

[38] Град на средњем току Оронта, cf. *G. Tchalenko,* Villages antiques de la Syrie du Nord, I, Paris 1953, 82–87.

манастир.[39] Када су донету икону спустили у суво окно, вода је почела навирати, и већ у следећем тренутку бунар је њоме био до пола испуњен. Следећу читану приповест Мосхос је забележио по казивању свештеника Дионисија, скевофилакса цркве у Аскалону,[40] а тицала се аве Јована, анахорете који је живео у пештери покрај библијског Сокха, неких тридесетак километара југозападно од Јерусалима. Он је у својој пећини једино имао икону Богородице са Христом, пред којом је непрестано горело кандило. Када је напуштао спиљу одлазећи на пут,[41] имао је обичај да се најпре помоли Господу, а потом се посебном молитвом обраћао Богомајци да у његовом одсуству не утихне пламен кандила. Враћајући се са својих ходочашћа која су некад трајала и по шест месеци, пред иконом је увек затицао неугашено кандило.[42]

Из књижевног опуса Софронија Јерусалимског на четвртом заседању најпре је прочитано једно од бројних чуда светих Кира и Јована, из рукописа који је на сабор донео Григорије, игуман престоничког манастира τῶν Ὁρμίσδου.[43] Ипођакон Теодор, оболео од подагре, доживео је визију унутар велелепног храма посвећеног двојици мученика у Менутису пред његовим зидним украсом,[44] који су чинили Христос у

[39] О отшелнику Теодосију из Антиохије, који средином IV века εἰς τὸν Σκόπελον окупља бројне следбенике, о животу ове монашке насеобине и нападима исаврijских пирата непуно столеће касније пише Теодорит Кирски, а μονὴ τοῦ Σκοπέλου се потом јавља и у житију свете Марте, мајке Симеона Дивногорца, PG 82, 1388–1393; *van den Ven,* La Vie ancienne, II, 298; *A. J. Festugière,* Antioche païenne et chrétienne, Paris 1959, 264–265.

[40] Лука на јужном делу палестинске обале, северно од Газе.

[41] Будући и сам постриженик лавре Светог Теодосија Киновијарха и ходочасник, Мосхос је у овом тексту забележио драгоцено сведочанство о омиљеним поклоничким дестинацијама палестинских монаха у рановизантијском периоду – била је то Пустиња, највероватније она близу Јерихона, у коју се и сам Христос повукао на четрдесет дана пре обзнањивања своје мисије, поклоњење Часном крсту и светим местима Јерусалима, молитва на Синајској гори, али и одлазак у удаљене ходочасничке центре светог Јована Богослова у Ефесу, светог Теодора у Евхаити, свете Текле у исавријској Селевкији или светог Сергија у Русафи.

[42] PG 87, 2940, 3052; за превод на француски, cf. Jean Moschus, Le Pré Spirituel, éd. *M.-J. Rouët de Journel,* Paris 1946, 127–128, 236–237. Пошто је прочитао одабране одломке из Мосховог дела, монах Стефан обавештава сабор да постоји још петнаестак кодекса из којих би се могло читати о светим сликама, али патријарх Тарасије одговара у име сабора да је било довољно, те да прочитани списи поштовање икона потврђују као древну традицију и да су они који је настављају следбеници светих отаца Цркве.

[43] Католикон посвећен светом Сергију и Вакху је до данас сачуван, *Janin,* Siège de Constantinople, 466–470; *C. Mango,* The church of Sts. Sergius and Bacchus once again, BZ 68/2 (1975) 385–392.

[44] Двадесетак километара источно од Александрије на обали мора, недалеко од

средини, лево од њега била је насликана Богородица, десно Јован Крститељ и Претеча, а око њих апостоли, пророци и мученици. Међу последњима су били представљени и патрони храма Кир и Јован, који у младићевом виђењу падају у проскинезу пред Христовим ликом молећи се за његово оздрављење. На глас који се зачуо из сликане представе, свети исцелитељи устају и хвалећи Господа враћају се на своје место, наложивши Теодору да постећи оде у Александрију, преспава крај великог градског тетрапилона и из кандила које тамо гори пред Христовим ликом у припремљену бочицу одлије мало уља којим ће помазати своје оболеле удове. Млади човек је учинио како му је заповеђено и вративши се у храм светих Кира и Јована, помазао је руке и ноге, у које се одмах повратила пређашња снага.[45] Нешто касније на истој седници, анагност Петар је читао одломак из једног другог Софронијевог дела, житија преподобне Марије Египатске – добро познату епизоду о преобраћењу александријске куртизане пред ликом Богородице у портику јерусалимске цркве Васкрсења Христовог.[46] Целивавши Часно дрво Крста и заставши да се још једном помоли под ликом Мајке Божије,[47] који је и њој недостојној омогућио улазак у светињу, заувек напушта путени живот и прешавши Јордан, у пустињи проводи остатак живота у најстрожој аскези.[48]

На четвртој сесији је, осим хагиографских текстова, прочитана и легенда о чудотворној Христовој икони ἐν τῇ Βηρυτῷ,[49] чији је текст погрешно приписан светом Атанасију Александријском. Међу саборске списе уврштен је на предлог никомидијског митрополита Петра, а

данашњег Абукира, *P. Maraval,* Lieux saints et pèlerinages d'Orient, Paris 1985, 318–319.

[45] Један од двојице изасланика источних патријараха, игуман манастира Светог Арсенија Великог јеромонах Тома, тврдио је да поменути Христов лик који лечи од свих врста болести још увек краси александријски тетрапилон, дакле столеће и по од арабљанског освајања града (!), Sacrorum conciliorum, XIII, 57–60.

[46] Морални преображај проститутке пред сликаном представом, која није морала бити хришћанска, старији је мотив. Пример са ликом Полемона, ретора и софисте из Смирне, који је живео у првој половини другог столећа, опевао је Григорије Богослов у својој Περὶ ἀρετῆς, PG 37, 737.

[47] Ова Богородичина зидна слика је, изгледа, била нарочито поштована. По сопственом сведочењу, често ју је целивао други изасланик источних патријаршија на сабору, јеромонах Јован из Јерусалима, Sacrorum conciliorum, XIII, 85–89, у свом проскинитару је помиње и његов савременик Епифаније Агиополит, а још два столећа раније о њој пише и анонимни ходочасник из Пјаћенце, *Wilkinson,* Jerusalem Pilgrims, 83, 117, 177.

[48] PG 87, 3557–3560, 3713–3716; за енглески превод овог дела житија Марије Египатске, cf. Holy Women, 82–85.

[49] Данашњи Бејрут, лучки град северно од Тира и Сидона, подно библијског Ливана, седиште митрополита потчињеног антиохијском престолу.

прочитао га је ђакон Стефан.[50] Један хришћанин је наспрам свог лежаја у изнајмљеној соби имао Христову икону; преселивши се, он икону заборавља, а кућу, која се налазила у близини велике градске синагоге изнајмљује неки Јеврејин. Он слику није ни приметио све док му на њу није скренуо пажњу пријатељ кога је угостио на вечери и који исто вече свог домаћина пријављује код јудејских првосвештеника да на зиду има слику *Назарећанина*. Гневни рабини и старци већ сутрадан денунцираног човека искључују из јеврејске заједнице, а икони одређују судбину какву су њихови преци својевремено наменили сину Господњем. Нахушкана маса окупљених Јудеја је најпре пљувала и ударала насликани Христов лик, да би потом закуцали клинове у његове руке и ноге, сунђером потопљеним у сирће су квасили насликана уста, а на главу приковали трнов венац. Напослетку се досетише и да копљем прободу слабине на Христовој стојећој фигури. Када су донетим копљем проболи икону, она је истог трена почела истакати крв помешану с водом.[51] Скупивши исцурелу течност у овећу зделу, првосвештеници су, и даље се ругавши, наложили да у синагогу буду доведени најтежи болесници како би до краја пред окупљеним следбеницима Јахвеа разобличили хришћанско празноверје. Међутим, помазан овом течношћу раслабљени који је био непокретан од рођења устаје и почиње да хода. Када је потом на исти начин прогледао до тада слеп човек, Јевреји су носећи са собом своје болесне – одузете, осакаћене, хроме, немоћне, губаве – почели у гомилама да испуњавају синагогу, која их није могла све примити, и сви болесни бише исцељени. Откривши величину хришћанског Бога, чија је чак и слика на дасци имала моћ да лечи од болести којима није било лека, сви Јудеји овога града прелазе у хришћанство, претворивши главну синагогу у Христову цркву, док су остале мање синагоге по граду посветили његовим мученицима.[52]

[50] PG 28, 805–812; Sacrorum conciliorum, XIII, 24–32.

[51] Уп. јеванђеље по Јовану – 19.34.

[52] Различити елементи ове легенде, вероватно сиријског порекла, препознају се у нешто млађим мелкитским изворима писаним на арапском. У свом делу о хришћанском обичају поштовања икона епископ Харана Теодор Абу Кура, почетком IX столећа, пише о једном хришћанском преобраћенику, слепом Јеврејину из Тиверијаде, коме се повратио вид пошто је, као у легенди читаној на сабору, очи помазао крвљу која је на чудесан начин истекла из иконе распетог Христа. Икони су се претходно наругали и проболи је његови саплеменици. По коментатору овог текста, његов аутор је приповест преузео из сиријске сторије неког Филотеја, који догађај везује за владавину василевса Зенона (474/5, 476–491), cf. *S. H. Griffith,* Theodore Abū Qurrah's Arabic Tract on the Christian Practice of Venerating Images, Journal of the American Oriental Society 105/1 (1985) 61; с друге стране, митрополит сиријског Јерапоља Агапије, у својој *Светској историји* писаној почетком X века, под једанаестом годином Маврикијеве владавине (593), бележи инцидент који се догодио у Антиохији и изазвао ре-

Герман I, Јован Дамаскин, Георгије Кипранин и саборски орос

Учесници Седмог васељенског сабора нису били први који, у обрачуну с иконоклазмом, као необорив доказ оправданости постојања фигуралне уметности користе приповести о чудотворним иконама. Чинили су то нешто раније, у истом столећу, њихови познатији претходници. У писму свом суфрагану Томи Клаудиопољском, цариградски патријарх Герман I помиње Богородичину икону из Созопоља у Писидији, која је из насликане шаке точила миро.[53] Ова икона, која већ у Германово време више није постојала, среће се у нешто старијим изворима.[54] Као додатак уз своја три *Слова* против оних који одбацују свете иконе,

волт и одмазду самог цара. Починио га је неки Јеврејин који је изнајмио кућу у којој је претходно становао хришћанин и затекавши у њој заборављену Богородичину икону, оскрнавио је уринирајући по њој. Василевс наређује да се целокупно јудејско становништво протера из града, пошто су претходно обележени бријањем једне половине главе, cf. PO 8, 439–440 (éd. *A.-A. Vasiliev*). У легенди са сабора, као и у познијем тексту, на један или други начин, поменути градови остају без јеврејских заједница. С доста сигурности се може тврдити да су саборска легенда или Филотејева *Историја* биле познате Леонтију Неапољском када у свом делу κατὰ Ἰουδαίων помиње иконе које крваре попут живих бића, в. стр. 49. Добијени временски оквир тако се своди на VI столеће или прву половину VII, у којој је настао и највећи број житија чији су делови прочитани на сабору.

[53] PG 98, 185.

[54] О светом миру из иконе Богородице Созопољске, које је једном бездетном пару помогло да добије сина, пише свештеник Евстратије у житију цариградског архипастира Евтихија, док је осведоченом исцелитељу и егзорцисти Теодору из Сикеона залечило болест очију од које је сваке године патио у летњим месецима. Икона је чувана у Богородичином храму у овом граду, ibidem 86, 2328; Vie de Théodore de Sykeôn, 84–87. Иако су одломци из житија Теодоровог читани на сабору, овај део није, као, уосталом, и онај претходни о икони светих анаргира Козме и Дамјана, ibidem, 34–35. Можда из сасвим обичних разлога, прочитани као последњи од хагиографских текстова пред завршетак четврте седнице, њима су уследила четири Германова писма.

Крајем VII века је и у самом Цариграду, изгледа, постојала једна мироточива икона. Малу Богородичину икону са зида неког престоничког храма скида Јеврејин и баца је у оближњи јавни нужник (*просторија у којој људи седе над отворима у дугим клупама*), а потом се и сам над њом олакшава. Икону је извадио један хришћанин, обрисао и опрао од измета, и однео својој кући, где је икона почела истакати капљице светог мира. Причу је забележио Адомнан, опат Јониног манастира, према казивању галског ходочасника, бискупа Аркулфа, кога је на повратку из Свете земље у постојбину, око 680, морска олуја одбацила чак до западних обала Шкотске. Аркулф је претходно провео више од пола године, од Ускрса до Божића, у ромејској престоници, где је чуо поменуту приповест, cf. *Wilkinson,* Jerusalem Pilgrims, 115.

Јован Дамаскин доноси бројне преписе делова светоотачких, међу њима и хагиографских, списа са коментарима којима тумачи разлоге поштовања слика у хришћанској цркви.[55] Поред осталог, ту се налазе и цитати из житија светог Симеона Дивногорца и његовој икони изнад улаза у радионицу антиохијског занатлије на градској агори; дела Софронија Јерусалимског о Христовом лику из александријског тетрапилона и Богородичиној представи у портику јерусалимске цркве Васкрсења – из чуда Кира и Јована и животописа Марије Египатске, који ће неколико деценија касније бити читани на Другом никејском сабору,[56] али и одломак из житија светог Василија Великог.[57] Моливши се за ослобађање Царства од владе безбожног Јулијана Отпадника пред ликом Мајке Божије, светитељ је, како то сведочи његов ученик и наследник Еладије,[58] у магновењу приметио да свети Меркурије,[59] насликан поред Богородице, нестаје и да се већ следећег тренутка враћа, али са окрвављеним врхом свога копља.[60] Флорилегиј на крају Дамаскиновог *Трећеī слова* садржи и одломак из списа његовог старијег савременика Анастасија са Синаја, који говори о чудотворној слици, највероватније зидној, светог Теодора из села Карсата, четири миље удаљеног од Дамаска. Сеоску цркву посвећену овом мученику настанили су Сарацени са женама, децом и стоком. Један од њих одапетом стрелом погађа насликаног патрона храма у десно раме, из којег је потекла крв. У наредних неколико дана умиру сви (24 породице) који су живећи у њему оскрнавили овај Божији дом.[61]

---

[55] PG 94, 1232–1420; за енглески превод, cf. St. John of Damascus, On the Divine Images, ed. *D. Anderson,* New York 1980.

[56] Једна трећина извода којима се користио Дамаскин, прочитана је потом и пред учесницима сабора, cf. *Van den Ven,* La patristique, 346–359.

[57] PG 94, 1277.

[58] Он се две и по године после Василијеве смрти, у акту који су 30. јула 381. скупа издали Грацијан, Валентинијан II и Теодосије I, помиње као епископ Кесарије у Кападокији, cf. Theodosiani libri XVI, 834.

[59] Култ овог светог ратника и мученика који је страдао за Декијеве владавине потпуно је оформљен у два наредна столећа. Његово светилиште у Кесарији помиње архиђакон Теодосије почетком VI столећа, као једно од ходочасничких центара изван Свете земље, *Wilkinson,* Jerusalem Pilgrims, 67.

[60] О Василију и Меркурију као *саучесницима* у уморству императора Јулијана пише и Јован Малала, Ioannis Malalae Chronographia, 257.50–65, позивајући се на латинског хронографа Евтропија, који је цара пратио на његовом војном походу против Персијанаца. Наравно да је имена хришћанских светитеља беспредметно тражити у спису старијег аутора, изгледа званичног хроничара последњег незнабошца на ромејском престолу, cf. Eutropi Breviarium ab urbe condita, Monumenta Germaniae historica. Auctorum antiquissimorum, II, Berolini 1878, 180–181.

[61] PG 94, 1393.

Слова Јована Дамаскина[62] су од вишеструког значаја не само зато што су у њима по први пут на једном месту сакупљени текстови из претходних векова који посредно или директно говоре о иконама већ и зарад тога што је на основу њих језгровито изложено поимање слике, као и однос према њој. Сва три слова сукцесивно настају, неки делови и цитати се у њима понављају, као одговор на званичну верску политику у Царству која је почетком 730. прокламована едиктом Лава III. Дванаесто поглавље другог Дамаскиновог слова помиње свргнутог патријарха Германа,[63] оштро осуђујући цара због мешања у унутрашње ствари Цркве. Позвавши се на јеванђеоску подвојеност између земаљске и власти Свевишњег, засноване на Христовим речима – ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ (Мат. 22.21),[64] Дамаскин поручује василевсу да су поданици дужни покоравати му се у ономе што чини свакодневни живот – попут исплате пореза, такси и дажбина које му припадају – али не и у духовном животу, јер њиме управљају пастири који проповедају реч Божију и тумаче његове заповести. Подсећа, такође, да је то древна традиција, светоотачко предање које они само настављају, и у исто време упозорава да уколико се наруше ови основни темељи на којима Црква почива, од целе грађевине убрзо неће остати ништа.[65]

[62] Рођен око 675. у Дамаску, престоници Омајадског калифата, из угледне хришћанске породице арапског порекла, касније постаје постриженик и јеромонах палестинске Велике лавре Светог Саве Освећеног, у којој и умире средином VIII столећа, ODB, 2, 1063–1064.

[63] Принуђен да одступи са трона, времешни Герман се повлачи у цариградски манастир Христа Хоре, cf. Chronicle of Theophanes Confessor, 565; *L. Lamza,* Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715–730), Würzburg 1975, 161.

[64] *Ladner,* The Concept, 21–22.

[65] Да је Лав III за Јована Дамаскина био главни виновник новонасталог раскола унутар Цркве потврђују и његове речи с почетка првог слова – *истина је јача од моћи василевса,* или још јасније оне с краја истог слова у којима парафразира текст Матејевог јеванђеља (18.18) – *Христос није дао царевима власт да свезују и разрешују, већ апостолима и њиховим наследницима, пастирима и учитељима,* PG 94, 1232, 1281.

Ове придике су, несумњиво, имале утицаја на одлуку Константина V да се лати пера и као први цар после Јустинијана I узме и сам учешћа у теолошким расправама, уочи сазивања иконокластичког сабора одржаног 754. у царској летњој палати на Јерији, рту наспрам Халкидона, дајући својим списом неку врсту смернице раду сабора. За реконструкцију Константиновог текста, cf. *Ostrogorsky,* Studien, 7–45. Овај сабор је и својеврстан одговор старијем корифеју иконодула, Герману I, који је одступајући са патријаршијског трона 7. јануара 730, према Теофану, изјавио да питање икона може бити решено само васељенским сабором, Chronicle of Theophanes Confessor, 565. Иако је на сабору током пола године, колико је заседао, од 10. фебруара до 8. августа, учествовало 338 архијереја, међу њима није било представника римске столице и источних патријаршија које се нису слагале са царевом иконокластичком политиком.

Полазећи од готово неоплатонистичких схватања псеудо-Дионисија Ареопагита,[66] Јован Дамаскин сматра иконе као видљиве представе невидљивог (τὰ ὁρατὰ τῶν ἀοράτων), опипљиве моделе непојмљиве суштине који човека приближавају спознаји славе Божије. Њихов настанак тумачи исконском потребом човека да виши, себи несазнатљив свет представи кроз материју доступну његовим чулима, кроз исту ону која је стварањем света постала јасно видљива,[67] а оваплоћењем Христовим на Земљи стекла нову димензију освећености у директном додиру са својим творцем. Инкарнација Сина Божијег основни је стожер Дамаскинове мисли која оправдава представљање Христовог човечанског лика.[68]

Учени аутор је притом изричит у две ствари – не слика се невидљиви, већ оваплоћени Бог, а икона, без обзира на сличности, није исто што и архетип. Ове две тврдње нису само одговор на оптужбе иконобораца које су већ у Дамаскиново време очигледно напустиле своје формалне оквире, старозаветне забране идолопоклонства, и прешле у теолошко-филозофске сфере, већ откривају и сву дубину догматског и христолошког мимоилажења двеју супротстављених струја. За противнике икона сликање Христовог лика је додавање светој Тројици четвртог лица, искључиво људске природе, јер божанску није могуће насликати, нити се могу раздвојити две Христове природе.[69] После навођења цитата из Старог Завета који говоре о постојању једног Бога и забрани израде *резаних ликова,* Јован Дамаскин на почетку четвртог поглавља свог првог слова исповеда чврсту новозаветну веру у јединог Бога с три лица (ὑπόστασις), Оца, Сина и Светог духа. Одлучно негирајући иконокластичке спекулације о оваплоћеном Господу који

[66] Уп. почетна поглавља списа *О небеској хијерархији* и *О црквеној хијерархији,* који су столећима били погрешно приписивани првом атинском епископу, следбенику апостола Павла, PG 3, 120–121, 369–372.

[67] И кад говори о светој и беспочетној Тројици, човек користи поређења са видљивим, створеним светом, као што је сунце, његова светлост и топли зраци, или ружино дрво, цвет и предиван мирис, в. једанаесто поглавље првог Дамаскиновог слова.

[68] Уп. *Г. А. Острогорскій,* Соединеніе вопроса о св. иконахъ съ христологической догматикой въ сочиненіяхъ православныхъ апологетовъ ранняго періода иконоборчества, SK 1 (1927) 40–42 (= *исти,* О веровањима, 153–156).

[69] Овакав став образлаже у свом спису Константин V. Исправно је примећено да цар-теолог само излаже раније оформљено иконокластичко схватање, *idem,* Studien, 8–9, 23. Права и једина могућа икона Сина Господњег за иконоборце су били освећени дарови, што је потпуно супротно вери иконофила по којима хлеб и вино кроз епиклезу нису постајали слика, већ истинито тело и крв Христова, уп. Ἀντίρρησις δεύτερα цариградског патријарха Нићифора I, које настаје неколико година по његовом одступању са патријаршијског престола 815, PG 100, 333–336.

се слика као τέταρτον πρόσωπον, подсећа да тело Христово није некакав по Вазнесењу одбачен химатион, већ неспојив, али и неодвојив део Сина Божијег.

У настојању да систематизује своја размишљања, Дамаскин у трећем слову даје низ одговора на основна питања која су се тицала икона. Икона представља сличност, обличје или изглед, те није исто што и њен прототип – и када је верни одраз телесног, она не може да размишља, говори, чује или се креће, а ипак открива и видљивим чини скривене ствари. Из истог слова се такође сазнаје шта су све учени Ромеји његовог времена подразумевали под појмом иконе, који он разврстава у чак шест феноменолошки различитих категорија. Прву представља слика по природи, јер је Христос икона Бога Оца,[70] као што је и сваки син слика свога оца. Другу категорију чине праслике оних ствари које су Божијим промислом предодређене, προορισμοὶ по псеудо-Дионисију.[71] Трећа је човек као икона Господња.[72] Четврта су врста слике које чине сенке, облици и символи невидљивих и бестелесних бића поменутих у светим списима,[73] док су пета префигурације, попут Неопалиме купине и руна наквашеног росом, или Ароновог жезла и посуде са маном, које наговештавају Богородицу. Тек шесту врсту чине слике настале да би подсећале на прошле догађаје и могу бити писана реч или уметничко дело.[74] По Дамаскину се све изузев неописиве и недокучиве Божије природе, може представити – не само оно што има облик, тело или боју већ и духовна бића и категорије, попут анђела, демона или душе – јер је и Мојсије својевремено ливеним и везеним представама херувима украсио Светињу над светињама.

Поштовање икона учени писац објашњава најчешћим цитатом који су иконофили користили, а потицао је из дела светог Василија Великог *О Светом Духу,* намењеног његовом савременику, иконијском епископу Амфилохију – διότι ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει.[75] Пошта

[70] Уп. Павлову Посланицу Колошанима (1.15), по свему једнак Оцу, осим што је од њега рођен пре почетка свих векова, в. девето поглавље првог Дамаскиновог слова.

[71] *Ladner,* The Concept, 9–10.

[72] Ibidem, 10–14.

[73] За Дамаскина је Христовим оваплоћењем људска природа постала супериорнија од бесмртне и бестелесне анђеоске природе, јер Господ није узео обличје анђела, већ човека.

[74] С обзиром на тврдњу да оно *што књига представља за учене, за неписмене је икона,* може се закључити да је Јован Дамаскин слику прећутно сматрао универзалнијом од писане речи, в. 17. поглавље његовог првог слова.

[75] PG 32, 149.

није дакле одавана самој слици, већ ономе ко је на њој насликан. Када сведочи о проскинези пред иконама као древној пракси у хришћанској цркви, Дамаскин се поново позива на славног кападокијског архијереја, који у 27. глави истог списа бележи да је учење Цркве засновано како на писаној речи тако и на брижљиво преношеном предању које сеже до апостолских времена, те да су оба извора од подједнаког значаја за очување чистоте вере и да би одбацивање неписане традиције било равно негирању делова јеванђеља.[76] Речи светог Василија Дамаскин поткрепљује закључком да се у Старом Завету и јеванђељима не помињу изричито појмови – *Тројица, једносушшан, шри лица* или Христос као *једно лице с две природе,* али су ипак општеприхваћени и уткани у основе хришћанске догме, док су они који их нису разумели одлучени из Цркве. Овоме, у свом *Ἔκδοσις ἀκρϊβὴς τῆς ὀρθόδοξου πίστεως,* Дамаскин додаје и два од бројних дубоко укорењених правила у молитвеној пракси хришћана, која такође представљају ἄγραφος παράδοσις – то је клањање крсту, или окренутост према истоку током узношења молитви – те позива верне да и даље по древном обичају чине поклон пред иконама оваплоћеног Господа, Богородице и светитеља.[77]

Иако се изричито не наводе међу актима Другог никејског сабора, дела Јована Дамаскина су, свакако, била позната његовим учесницима. Ово се с доста сигурности може тврдити не толико због подударности које постоје у избору цитата из патристичких и житијних текстова колико због анатеме која је на њега бачена оросом иконокластичког сабора из 754.[78] Као поданик Калифата и сабрат палестинске Велике лавре Светог Саве, у Царству је, пре свега, могао бити познат по својој писаној речи. Сем тога, основни теолошки аспекти на којима је почивало Дамаскиново поимање и поштовање икона уткани су у онај део саборских аката са шесте седнице који је, у виду већ припремљених одговора на одлуке Јеријског сабора 5. октобра 787, читао ђакон Велике цркве и

[76] Ibidem, 187.

[77] Ibidem 94, 1172–1173.

[78] Поред патријарха Германа, а пре Дамаскина, у тријумвирату проклетих на Јеријском сабору, наводи се монах Георгије Кипранин, духовник са Маслинове горе на киликијским обронцима Тавра, који је по ступању Константина V на престо (741), због својих убеђења, најпре позван пред надлежног епископа Козму, а потом као непоколебљиви поборник икона, заједно с учеником Теосевом, изведен пред самог василевса. Георгијев дијалог с архијерејем-иконоборцем, ученик је забележио у делу под насловом *Поуке сшарца о свешим иконама,* које је као изгнаник довршио у Сирији, не знајући каква је била даља судбина његовог духовног учитеља, од кога је раздвојен у царској палати, cf. Sacrorum conciliorum, XIII, 356; *Б. М. Меліоранскій,* Георгій кипрянинъ и Іоаннъ іерусалимлянинъ, два малоизвѣстныхъ борца за православіе въ VIII вѣкѣ, С.-Петербургъ 1901, V–XXXIX.

κουβουκλείσιος Епифаније.[79] Дамаскинови списи су се, вероватно, налазили у неком од оних петнаестак рукописа чији су делови остали непрочитани пред учесницима сабора на претходне две сесије.[80]

Поменути одговори са шестог саборског заседања представљају богословско оправдање сликања, постојања и поштовања икона, засновано на писаном светоотачком предању које је настајало индиректно или директно у расправама са противницима икона у претходним вековима, закључно са делима као што су *Слова* Јована Дамаскина или *Νουθεσία* Георгија са Кипра. Сам орос Седмог васељенског сабора, без потребе да још једном образлаже већ изнето, једноставно васпоставља једну древну праксу, овога пута као део догме хришћанске цркве. Неке његове одредбе ипак заслужују посебну пажњу, јер на врло одређен начин дефинишу однос верних према сликаним представама у будућим вековима. Сабор, наиме, јасно разликује истинито обожавање, односно служење (ἀληθινὴν λατρείαν) које припада једино Богу и, с друге стране, целивање (ἀσπασμὸν) и поклоњење (τιμητικὴν προσκύνησιν) којима се одаје пошта Часном и животворном крсту, светим јеванђељима и иконама. Такође се, као вид поштовања икона, потврђује древни обичај паљења тамјана, свећа и кандила испред њих.[81] Служење беспочетном Творцу већ Јован Дамаскин одваја од проскинезе пред створеним,[82] а пре њега и Анастасије Антиохијски,[83] чијим се делима користио. Истицање ове разлике плод је дуготрајног спора око поштовања икона, а будући да је прецизно дефинисана на сабору, она омогућава да се у познијим изворима иза глагола προσκυνέω често препознају конкретни предмети уметничке израде.[84]

---

[79] Делови ороса Првог иконокластичког сабора и одговори који су их побијали читани су наизменично. Прве је читао главнооптужени покајник на сабору, Григорије митрополит неокесаријски, Sacrorum conciliorum, XIII, 204–364.

[80] В. стр. 63 и нап. 42.

[81] Ibidem, 377.

[82] Ἕτερον γάρ ἐστιν ἡ τῆς λατρείας προσκύνησις, καὶ ἕτερον ἡ ἐκ τιμῆς προσαγομένη τοῖς κατά τι ἀξίωμα ὑπερέχουσιν, PG 94, 1240, 1244, 1348–1357; као и када пише о иконама, Дамаскин наводи различите видове проскинезе, односно њених објеката.

[83] В. писмо овог антиохијског прелата неименованом схоластику, ibidem, 89, 1405–1408.

[84] Како су се саборске одлуке одразиле на уметничку праксу свог времена тешко је рећи, пре свега због малог броја очуваних, односно из описа познатих примера. Мозаички украс олтарског простора Свете Софије у Солуну, настао по жељи учесника у раду и потписника саборског ороса, солунског архијереја Теофила, сасвим је у духу претходне епохе, попут оног у цариградској Светој Ирини обновљеној после земљотреса 740, у првим годинама владе Константина V. Монументални крст у полукалоти апсиде и темену олтарског свода, уз флорални мотив који наизменице с крстом

Обнова иконоклазма

Наизглед коначно решено питање икона, снагом царске воље поново се јавља четврт века касније. У својој суштини засновано на теоцентричном схватању средњовековног човека, по којем је сваки неуспех, а нарочито пораз на бојном пољу, тумачен као последица сопственог греха, поштовање икона бива још једном осуђено и одбачено на другом иконокластичком сабору, одржаном у цариградској Светој Софији на пролеће 815.[85] Погибија цара у борби од варварске руке – смрт василевса Нићифора I, 26. јула 811. у планинским клан-

чини украс квадратних поља на његовим доњим деловима, и натписима који садрже део молитве освећења храма, те помен ктитора и суверена, првобитна је зидна декорација новосаграђеног саборног храма другог града Царства. На основу монограма са именима Константина и Ирине, настанак ових мозаика се поуздано датује у доба њихове заједничке владавине, у последњу деценију VIII столећа, односно између 792. и 797, *J.-M. Spieser,* Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1973) 159; *R. Cormack,* The Arts during the Age of Iconoclasm, Iconoclasm, 35–44; *idem,* The apse mosaics of S. Sophia at Thessaloniki, ΔΧΑΕ 10 (1981) 114–126. Штури су и подаци писаних извора. За постојање владарских портрета иницијатора и покровитеља Седмог васељенског сабора у манастиру Богородице τῆς Πηγῆς ван престоничких зидина зна се на основу једног познијег извора X века. Исцељена водом са извора познатог светилишта, царица-мајка Ирина из захвалности дарује манастиру покрове и завесе везене златом, те богослужбене сасуде украшене драгим камењем и бисерјем, а у знак сећања на исцељење од крвоточивости наручује израду свог и синовљевог портрета са поменутим даровима у мозаику, на наспрамним зидовима унутар цркве (неодољива је реминисценција на ктиторске портрете Јустинијана и Теодоре из равенске цркве San Vitale). Или пак привремена обнова Христовог лика изнад чувених Бронзаних врата на улазу у Велику палату, с натписом Ἣν καθεῖλε πάλαι Λέων ὁ δεσπόζων, ἐνταῦθα ἀνεστήλωσεν Εἰρήνη, из последњих пет година Иринине владе (797–802) cf. *Grabar,* L'iconoclasme, 172–176; *Mango,* Art, 156–157; *idem,* The Brazen House, 121–122; Historia de Leone, 354–355. Низ светитеља опеван у јамбским епиграмима Теодора Студита, насталим око 800, инспирисан је сликаним представама, вероватно зидним, из католикона Студијског манастира – поред Претече, патрона храма и оца му првосвештеника Захарије, апостола Павла и Јована Богослова, ту је још по десет најугледнијих отаца цркве и светих монаха. Међу првима су и свети Дионисије Ареопагит и Епифаније из Саламине, док су поред утемељивача египатско-палестинског монаштва своје место добили и локални преподобни оци, оснивачи првих манастира у престоници, Далматије и Диос, *P. Speck,* Ein Heiligenbilderzyklus im Studios-Kloster um das Jahr 800, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 333–344; Theodoros Studites, Jamben auf verschiedene Gegenstände, ed. *P. Speck,* Berlin 1968, 211–239, n°s 61–84; за најстарију историју цариградског монаштва, cf. *G. Dagron,* Les moines et la ville. Le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcédoine (451), TM 5 (1970) 229–276.

[85] Одмах по Ускрсу, који је те године био првог априла, cf. *Ostrogorsky,* Studien, 46–60; *P. J. Alexander,* The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and Its Definition (*Horos*), DOP 7 (1953) 35–66.

цима Балкана[86] – пораз и понижење незапамћено у претходна четири столећа ромејске историје,[87] те бугарске чете које су под Крумовим заповедништвом потом опустошиле чак и престоничка подграђа, биле су за Лава V Јерменина (813–820) казна Божија због обнављања култа икона. Победе над Арабљанима и Бугарима из времена иконоборачких царева претходног столећа и сећања на њих била су од пресудног утицаја на нови заокрет у верској политици, којим је василевс желео да себи приушти дугу и успешну владавину.[88]

Иконокластички ставови су само наизглед били ублажени. Иако иконе више нису поистовећиване с идолима,[89] поново су уништаване, а наравно да је незамисливо било јавно им се клањати или их сликати; у противном, следило је прогонство, а најупорнијима и теже казне. Познат је пример монаха Лазара Зографа.[90] Слава коју је врло рано стекао као сликар умало га, за Теофилове владавине (829–842), није коштала главе. Пошто се живописац није одрекао своје уметности ни после утамничења, василевс наређује да му усијаним гвожђем

[86] Chronicle of Theophanes Confessor, 673.

[87] О размерама трагедије најбоље сведочи чињеница да је помен настрадалог автократора и већине његове војске уврштен у званични календар цариградске цркве, cf. Synaxarium, 846–848.

[88] Historia de Leone, 344–350. Његов имењак на кога се угледао, и који је као трећи истог имена владао Царством непуно столеће раније, имао је још јаче разлоге да на исти начин тумачи догађаје који су претходили његовој влади. Најпре привремено персијско, а потом арабљанско трајно освајање богатих источних провинција Империје, три опсаде саме престонице и опустошене малоазијске покрајине, те инвазија Словена, због које Цариград за дуже време губи контролу над територијама у унутрашњости Балканског полуострва, у претходних 150 година, за Лава III (717–741) једино су могле бити одраз *гнева Божијег.* Узрок је, по свему судећи, нашао у тада већ устаљеној пракси поштовања икона, и у њој препознао идолопоклонство и одступање Цркве од Божијих заповести, на које је као *Христов слуга и заменик апостола* морао реаговати, *Mango,* Art, 149; *idem,* Historical Introduction, Iconoclasm, 2–3. Познији извори дају и другачије, или можда додатно тумачење, по којем Лав III јавно почиње да иступа против икона после снажне подводне ерупције чија, ужарена лава ствара ново острво спојивши га са из антике познатим Ἱερᾷ νήσῳ, данашње Палеа Камени, у калдери између острва Тире и Тирасије у Критском мору. Поновну ерупцију вулкана који је више од две хиљаде година раније готово разорио првобитно острво, василевс је у лето 726. протумачио као опомену гневног Творца, Nikephoros, Short history, 128; Chronicle of Theophanes Confessor, 559; *Ostrogorsky,* Les débuts, 240–241.

[89] Реконструисани делови ороса Другог иконокластичког сабора – εἴδωλα δὲ ταύτας εἰπεῖν φεισάμενοι· ἔστι γὰρ καὶ κακοῦ πρὸς κακὸν ἡ διάκρισις, *Ostrogorsky,* Studien, 51.

[90] Као исповедник је касније уврштен међу светитеље (17. новембар), Synaxarium, 231–234.

спале шаке. Осакаћен и полумртав, на молбу августе Теодоре и неких дворјана, монах-сликар бива ослобођен и потом прогнан у Претечин манастир τοῦ Φοβεροῦ на азијској обали Босфора, надомак Црног мора.[91] Оправивши се, и поред нанетих озледа, поново се латио киста и насликао икону манастирског патрона, пред којом су се у наредних стотинак година догодила бројна исцељења, а као чудотворна била је позната писцу који, по жељи Константина VII Порфирогенита (913–959), наставља *Хронику* Теофана Омологита. Лазару је, после Теофилове смрти, припала част да у мозаику обнови Христов стојећи лик изнад Бронзаних врата, на улазу у царску палату.[92]

С друге стране, историја се на известан начин такође поновила. Патријарх Нићифор I је био приморан да одступи са престола. Обревши се последњи пут у Великој цркви, где се опростио са паством првог дана ускршњег поста, 11. фебруара 815, облачи монашку ризу и најпре бива интерниран на супротну обалу Босфора, у своју задужбину, манастир τὰ Ἀγαθοῦ крај Хрисопоља, а убрзо потом у од престонице удаљенији манастир посвећен Светом Теодору, чији је такође био ктитор. У овом другом остаје до смрти 828. и ту пише готово сва своја дела против иконоклазма.[93] У прогонство је убрзо морао и његов дојучерашњи љути противник, а сада саборац у обрачуну са обновљеном јереси, игуман Студијског манастира Теодор.[94] Он је такође протеран у Витинију, а одатле у Смирну, где је по смрти Лава V дочекао крај изгнанства, вративши се у Цариград 821. године.[95] Као и непуно столеће раније, на челу иконодула су се нашли разрешени архипастир и угледни јеромонах.

Иконофили су се чврсто држали у претходном столећу потврђеног учења, које су даље развијали и надградили. Према Нићифору, сли-

[91] *R. Janin,* Les églises byzantines du Précurser à Constantinople, EO 37 (1938) 344–347.

[92] Лазар, који је био хазарског порекла, преминуо је као јеромонах после јесени 865. на свом другом путовању у Рим, где је боравио као један од изасланика патријарха Фотија, Theophanes Continuatus, 102–103; *C. A. Mango,* Documentary evidence of the apse mosaics of St. Sophia, BZ 47 (1954) 396–397; *idem,* Brazen House, 125–126; *idem, E. J. W. Hawkins,* The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Report on Work Carried Out in 1964, DOP 19 (1965) 144–145.

[93] *Alexander,* The Patriarch Nicephorus, 132–135, 147–155; *R. Janin,* L'Église byzantine sur les rives du Bosphore. Côte asiatique, REB 12 (1954) 91–92, 96–98. Значај његових текстова који, осим аката Седмог васељенског сабора, једини садрже делове уништених иконокластичких списа, давно је уочен, *Ostrogorsky,* Studien, 7–113; за дела о иконама, cf. PG 100, 206–850; у француском преводу, Nicéphore, Discours contre les iconoclastes, ed. *M.-J. Mondzain-Baudinet,* Paris 1989.

[94] *W. Treadgold,* The Byzantine Revival (780–842), Stanford 1988, 208–214.

[95] Theodori Studitae epistulae, I, 17*–18*.

ка представља верни одраз архетипа, али се од њега разликује по својој суштини и материји од које је начињена, те су прави идолопоклоници они који ове разлике не схватају јер нису у стању да разлуче последицу од узрока.[96] Још живописније објашњење даје Теодор Студијски поређењем са огледалом,[97] у посланици о поклоњењу пред светим иконама, коју је упутио свом ујаку и духовнику Платону.[98] Лик у зрцалу идентичан је оном наспрам њега, али због материје од које је сачињено, огледало не може одразити суштину онога ко се огледа,[99] што не треба очекивати ни од иконе оваплоћеног Логоса. Поново се истиче разлика између λατρευτικὴ и с друге стране σχετικὴ προσκύνησις,[100] али, такође, и нови облици поште која је указивана иконама. У писму спатарију Јовану, студијски игуман Теодор хвали побожност адресата, који за кума приликом крштења свог детета узима икону великомученика Димитрија.[101]

Веома је у овом погледу занимљиво писмо које владару Франака и Лангобарда Лудвигу Побожном упућује 10. априла 824. автократор Ромеја Михаило II, са сином и савладарем Теофилом.[102] У њему су побројани различити видови поштовања који за иконокласте нису били прихватљиви – паљење кандила, свећа и тамјана, клањање, певање химни и служење пред иконама, те тражење помоћи од њих. У писму се даље наводи да су многи људи иконе украшавали тканинама,[103] узимали их за кумове на крштењу

---

[96] PG 100, 277. Одговор на гносеолошки супротна схватања иконокласта – икона уколико је права, мора бити једносушна ономе што представља, *Ostrogorsky,* Studien, 8.

[97] Омиљена метафора светог Григорија Ниског, која се среће још у делима Платона и његових следбеника, *Ladner,* The Concept, 12.

[98] Оснивач и игуман манастира у Сакудиону, близу витинијског Олимпа, у коме је постриг примио и његов нећак. Упокојио се као сабрат Студијског манастира 4. априла 814, *J. Pargoire,* A quelle date l'higoumène saint Plato nest-il mort? EO 4 (1900/1) 164–170; *Janin,* Grands centres, 177–181.

[99] Theodori Studitae epistulae, I, 167, n° 57.91–101.

[100] Ibidem, 166–168, n° 57.71–90, 114–132; II, 599, n° 428.1–17; PG 100, 392, 405.

[101] Theodori Studitae epistulae, I, 48, n° 17.1–17.

[102] Сачувано само у преводу на латински, Monumenta Germaniae historica. Legum sectio III. Concilia II/2, Hannoverae-Lipsiae 1908, 478–479.

[103] Plerique autem linteaminibus easdem imagines circumdabant, би најпре представљало кип обмотан платном, односно алузију на старе паганске обичаје, попут *одевања* статуе Атине Полијаде светим пеплом током Панатинејских свечаности, али с обзиром да слободна скулптура, управо због старозаветних забрана идолопоклонства, није позната сакралној византијској уметности, овде је, свакако, реч о делимичном или потпуном прекривању икона скупоценим тканинама. Да је реч о дуговекој пракси негованој у Византији, најбоље сведоче два познија ликовна извора, с почетка и краја XIV столећа, минијатура из Хамилтоновог псалтира (fol. 39^{v}) и икона из Британског музеја, Byzantium, London 2008, 109, 208, n°s 57, 177. На иконама

своје деце, а наравно да је неприхватљиво било и полагање монашког завета и примање пострига пред иконама, као да је реч о духовницима постриженика. Неки свештеници су чак састругане честице бојеног слоја икона мешали с вином и хлебом, и тиме причешћивали верне,[104] док су други мимо цркве, користећи иконе уместо олтара, служили литургију по домовима верујућих. У циљу искорењивања такве праксе, коју су иконоборци сматрали сасвим непримереном, сазван је Други иконокластички сабор,[105] чијим су одлукама ови и слични обичаји осуђени, те је наређено уклањање икона из цркава да би се спречила даља саблазан и њихово обожавање.[106]

Богородице са Христом у проскинитарима, које су на њима представљене, јасно се виде повијене, богато украшене тканине које су их прекривале. На млађем примеру, подеа која виси с доње ивице иконе заклања и сталак, дрвени тетрапод на коме икона почива.

Оплате од племенитих метала, којима су иконе оковане, најпре воде порекло управо од ових тканина. Не само да је њихов геометријски и флорални орнамент, изведен различитим техникама, могао бити инспирисан шарама с текстила већ на то указују и термини који се и данас користе за ова дела кујунџијског заната – ἐπένδυσις, ἔνδυμα, ποδιά, πουκάμισο, или ризa у словенским текстовима, cf. *Grabar,* Les revêtements, 16; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida,* Byzantine Icons and Revetments, 275.

Основна намена, како тканина тако и познијих окова од племенитих метала, била је да нарочито поштоване иконе заштите од прашине, погубног дејства пламена, односно дима с кандила и свећа, или физичких оштећења у директном контакту са вернима.

[104] Веровања у благотворно дејство конзумирања делића сликаних представа, јављају се и у претходном периоду, уп. стр. 60.

Следећа реченица из истог параграфа такође изискује објашњење – Alli autem corpus Domini in manus imaginum ponebant, unde communicare volentes accipere fecerunt. Овај начин дељења просфоре се изгледа обављао *уз помоћ* фигуралних представа изведених у рељефу на олтарским преградама. Скоро четири столећа касније, Добриња Јадрејкович, потоњи новгородски архиепископ Антоније, *Khitrowo,* Itinéraires russes, 99, сведочи да се на темплону велике цркве Василија I у царској палати, зване Νέα, налазио *Констaнтинов штит* с представом Агнеца из кога се примала причест (вероватно кроз неки нарочит отвор повишеног парапета). С обзиром да се од краја VII века символична представа Христа у виду јагњета Божијег више не појављује у византијској уметности, в. стр. 51 и нап. 125, овде је по свему судећи реч о сребрној оплати дела олтарске преграде у секундарној употреби. Занимљиво је да у свом надахнутом опису Свете Софије, Павле Силентиарије парапетне плоче њеног темплона такође пореди са штитовима, по средини испупченим (ὀμφαλοέσσῃ ἀσπίδι), Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius, 247, али као њихов једини украс наводи знак крста.

[105] У латинском преводу се назива локалним, што попут првог и јесте био, на њима су учествовали само архипастири цариградске цркве.

[106] Даље се у писму наглашава да сликане представе на вишим површинама зидова и у сводовима нису уништаване. Највероватније је реч о фигуралним композицијама које су илустровале јеванђеоске догађаје и биле довољно удаљене од по-

Ставове друге стране образлаже синодална посланица коју василевсу Теофилу упућују источни патријарси Христофор Александријски, Јов из Антиохије и Василије Јерусалимски, са сабора одржаног априла 836. у јерусалимском храму Васкрсења Христовог.[107] У њој се као главни разлог поштовања икона истичу њихова чудотворења.[108] Поред нерукотвореног Христовог образа из Едесе, и нове ахиропиите, Богородичине представе из њој посвећених цркава у Лиди,[109] и оближњем граду,[110] те крвоточиве Христове иконе ἐν Βηρυτῷ,[111] посланица доноси и сасвим нове легенде о чудотворним иконама. Најпре о мозаичној Богородици са Христом у кри-

сматрача да би постале предмет култа.

[107] Највећи хришћански празник је те године био 9. априла.

[108] The Letter of the Three Patriarchs, 32–51.

[109] Или Зевсов град – Διόσπολις, на путу између Јафе и Јерусалима. Постоји и треће име овог града Γεωργιούπολις, Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, ed. *H. Gelzer,* Lipsiae 1890, 51, као главни центар из кога се ширио култ светог Ђорђа. Током свог боравка у Цариграду крајем VII столећа, галски бискуп Аркулф је чуо две легенде везане за представу овог светитеља изведене у рељефу, на једном од мермерних стубова његове цркве у Лиди, за који је, по предању, свети ратник био везан приликом бичевања. У првој је неверник на коњу ујахао у цркву и копљем погодио поменуту представу. Истог трена коњ испод јахача пада мртав, невидљивом силом пресечен на пола дуж хрбата, док руке неверника остају приковане за стуб којег се дотакао падајући с коња. Он тек после усрдне молитве Господу и светом Ђорђу бива ослобођен, али се проливена коњска крв са мермерног пода испред стуба, као својеврсна опомена, више није дала испрати. У другој се пак, ратник, овог пута хришћанин, заветовао под истом представом да ће храму Светог Ђорђа поклонити свог омиљеног коња на коме полази у рат, уколико преживи. Вративши се из војне, он прилаже цркви двадесет златника у замену за вољену животињу, али по изласку из храма није могао помакнути коња с места где га је привезао. Узалуд у четири наврата од куће доноси још по десет номизми, све до суме од 60 златника, да би напослетку схватио да мора испунити своје првобитно обећање, *Wilkinson,* Jerusalem Pilgrims, 114–115.

[110] По предању, први пут забележеном у овој посланици, оба храма датирају из времена првих Христових следбеника. Цркву у Лиди су сазидали апостоли Петар и Јован, а стојећи лик Мајке Божије се на чудесан начин појавио отиснут на једном од црквених стубова, пошто су је у молитви призвали ктитори. Сама Богородица је потом походила овај храм, а касније, у време Јулијана Апостате, неки јеврејски сликари су по царевој наредби без успеха покушали да униште Богородичин лик на стубу. Другу цркву је, уз помоћ једног од седамдесеторице апостола, подигао Енеј, паралитик кога је исцелио апостолски корифеј Петар (Дела ап. 9.32–35). Новосазидану грађевину су хтели да присвоје локални Јевреји и пагани, а враћена је хришћанима на основу стојећег женског лика с натписом *Марија, мајка Христа цара Назарећана,* који се чудесно појавио на западном зиду унутар храма, после три дана, колико је, по наредби локалног архонта, због насталог спора био затворен. Пред овом Богородичином иконом су се потом одиграла небројена исцељења, изгоњени демони и потпуно оздрављење проналазили лепрозни.

[111] Уп. стр. 64–65.

лу, из цркве која се налазила у граду на југу Кипра, коју је неки Арапин погодио стрелом у колено, из којег је одмах потекла крв.[112] Затим следе сторије о двојици житеља Александрије који нису поштовали слике Мајке Божије. Један је био епарх који се ругао њеној представи у портику градске саборне цркве, чијим се атријумом често шетао, све док једног дана није освануо одузетих удова, док је други због истог греха према Богородичиној икони једноставно био препуштен својој судбини, страдао је од руку војника у чије је заробљениште пао.[113] Потом је наведен пример човека који се каменом хитнуо на икону Спаситеља, а у следећем тренутку из његових уста излеће голуб и улеће гавран – одрекавши се својим чином помоћи Светог духа, он постаје ђавољи слуга, како су виђење протумачили састављачи посланице.[114]

Последње три приповести које посланица садржи нису настале на Истоку.[115] Прва је, несумњиво, цариградског порекла. После помена копљем прободене Христове иконе из данашњег Бејрута, следи легенда са сличним мотивом. Јеврејин овог пута ножем пробада икону Спаситеља која се налазила уз Свети бунар Велике цркве.[116] Престрављен од крви која га је попрскала, он икону баца у бунар, али се истог трена и вода у њему претвара у крв. Када је затим окрвављеног лица и одеће ухапшен под сумњом да је починио убиство, скрнавитељ признаје шта се догодило. Христову икону са заривеним бодежом, која је још увек крварила, ваде из бунара, а Јеврејин се скупа са својим укућанима потом крштава.[117]

---

[112] С обзиром да је *рана* крварила μέχρι τῆς σήμερον, а да кипарски архипастир Константин не помиње овај мозаик у својим иступањима на Седмом васељенском сабору, када говори о чудима која су се у његово време догодила посредством сликаних представа на острву, в. стр. 55–56, настанак ове легенде се може датовати у крај VIII, односно почетне деценије наредног столећа; такође, cf. *Megaw, Hawkins,* The Church of the Panagia Kanakariá, 161–170.

[113] ὕπαρχος τις τῇ τάξει ће најпре бити иноверни управник града, док су у другом случају, егзекутори могли бити само сасанидски или арабљански ратници у првој половини VII века, до када град Александра Великог није освајан, те је крај друге деценије истог столећа сигуран terminus post quem настанка оба предања.

[114] Сам текст не говори где се ово одиграло. Можда поново у Александрији, јер попут претходног, и овај параграф почиње са Καὶ ἄλλου ...

[115] Могли су их испричовести из Царства прогнани иконофили, који су уточиште нашли у Калифату, попут Теосева, ученика Георгија Кипранина, в. стр. 71 и нап. 78.

[116] За ἅγιον φρέαρ у комплексу Свете Софије, cf. *Mango,* Brazen House, 60–72.

[117] Текст посланице је најстарији извор у коме се помиње Свети бунар. У опису свечаног уласка василевса Теофила у Велику цркву на повратку са једног од успешно окончаних похода против Калифата, једноставно је забележено τοῦ φρέατος τῆς ἁγίας Σοφίας, cf. Constantinus Porphyrogenitus, De cerimoniis aulae byzantinae, I, ed. *I. I. Reiske,* Bonnae 1829, 506–507.

Култ друге иконе свакако је оформљен у старом Риму.[118] Као сведок уништавања сликаних представа под Лавом III, патријарх Герман се одлучује да икону Спаситеља која је чувана у патријаршији поштеди скрнављења – уз плач и речи *учитељу, учитељу, спаси себе и нас, иначе изгибосмо,*[119] баца је у море,[120] по коме ова почиње да плута у усправном положају. Претходно је на таблици исписао тачан датум и час свог очајничког чина, причврстивши је на Христову десну руку. Истог дана икона се обрела у реци Тибру наспрам Вечног града, и даље усправно стојећи, погружена у воду само до глежњева стојеће Христове фигуре, а током три наредне ноћи је попут ватреног стуба сијала над површином реке. Папа Григорије II испловљава по икону,[121] а она се попут Господа Исуса Христа, који је некад ходао по води,[122] како пише у тексту, сама укрцала на барку. Папа је у двоколици икону пронео кроз масу, која се окупила на вест о чуду, до базилике Светог Петра. А у посланици даље стоји да је доњи део иконе, око насликаних стопала Спаситеља, *до данас* орошен сланом течношћу која је многе, углавном слепе и одузете, исцелила.[123]

Трећа потиче са острва Лимна, које се у посланици погрешно сврстава у Кикладе. Реч је о икони светог Андреја, која се чувала под киворијем у олтару цркве посвећене овом апостолу, на југу острва. Један од тамошњих свештеника, припремајући просфору, светим копљем[124] је ископао десно око на икони патрона храма, да би га већ у следећем тренутку надоместило десно око самог презвитера.[125]

---

[118] Изгледа да су везе између монаха римског манастира Светог Саве Освећеног и њихове матичне обитељи у Палестини биле живе у једном дужем временском периоду, уп. стр. 61.

[119] Парафраза јеванђеља по Матеју (8.25) и Луки (8.24).

[120] Наводи се чак и тачно место, код морских зидина престоничке четврти τὰ Ἀμαντίου, cf. *R. Janin,* Topographie de Constantinople byzantine: Le port sophien et les quartiers environnants, REB (Études byzantines) 1 (Bucarest 1944) 139–145.

[121] Године Григоријевог понтификата, од 19. маја 715. до смрти 11. фебруара 731, безмало се поклапају са временом које је његов истомишљеник по питању икона Герман провео на патријаршијском трону у Цариграду. За папину преписку са Лавом III и Германом, cf. *J. Gouillard,* Aux origines de l'iconoclasme: le témoignage de Grégoire II ? TM 3 (1968) 243–307; *Stein,* Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites, 89–137.

[122] Мат. 14.25–26.

[123] Исту легенду нешто касније бележи и *Хроника* Георгија Амартола, PG 110, 921. Легенда свакако настаје после Другог никејског сабора, јер би је присутни папски легати који су узели активног учешћа у његовом раду, засигурно поменули.

[124] Λόγχη – једно од најстаријих сведочанстава употребе овог богослужбеног предмета којим се сече евхаристијски хлеб, cf. *Ch. Walter,* Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 234–235.

[125] Постоји и мишљење да је писмо тројице источних патријараха познији фал-

Житија прве половине IX столећа

Хагиографски текстови из овог периода такође помињу чудотворне иконе. У житију Стефана Новог, које је 42 године после његове смрти на улицама престонице написао 809. ђакон Велике цркве истог имена по жељи аве Епифанија са Авксентијеве горе,[126] рођење новомученика најавила је једна икона. Иако већ у годинама и мајка две одрасле кћери, Ана се усрдно молила Богородици да јој подари и мушко чедо. Посећивала је њена престоничка светилишта, а нарочито влахернски храм у коме се свакодневно молила. Једном приликом, на бдењу одржаваном сваког петка у овој цркви,[127] док је по трећи пут изговарала своју уобичајену молитву метанишући пред иконом Богородице која је у загрљају на крилу (ἐν ἀγκάλαις) држала Сина Божијег,[128] уморна жена је заспала. У сну јој се јавља Богомајка, истог изгледа као на слици испод које је она ничице клечала, потапшавши је по крстима и рекавши да може спокојно ићи јер ће добити сина. Пренувши се из сна, она схвата да се бдење завршило и радосна због виђења појући одлази кући. Да је реч о портабилној икони на којој је Богородица са Христом била насликана на престолу, сведочи нешто даље шесто поглавље житија, у коме мајка четрдесетог дана после порођаја доноси новорођеног сина у влахернску цркву, управо када је икона поново била изложена на поклоњење вернима,[129] и претходно положивши руке на стопала насликане Богомајке, заједно јој се са одојчетом поклања.[130] И у чудесним исцељењима – поседнутог

сификат, cf. *Cormack,* Writing in Gold, 121–133.

[126] По Теофану, Стефан је као старац линчован 20. новембра 765, док текст његовог животописа наводи да је страдао у 53 години, 28. дана истог месеца 767, Chronicle of Theophanes Confessor, 604; La Vie d'Etienne le Jeune, 171. Пореклом из угледне цариградске породице, а потом отшелник и страдалник због поштовања икона, Стефан се са 16 година замонашио на овој гори, cf. ibidem, 87, 175, удаљеној дванаест километара југоисточно од Халкидона, која је име носила по сиријском анахорети из V столећа, оснивачу монашког живота на њој, cf. *Janin,* Grands centres, 43–50. Наручилац житија, јеромонах и игуман Епифаније, у тексту се назива Стефановим наследником (διάδοχε, ὁσιώτατε Ἐπιφάνιε).

[127] Уп. стр. 146.

[128] Уколико је реч о истој икони, слично је описује и два столећа раније Георгије Писида у својим стиховима посвећеним влахернском храму – Ἡ γὰρ φέρουσα τὸν Θεὸν ταῖς ἀγκάλαις, PG 92, 1737.

[129] ... τῆς θείας ἐκείνης ἱσταμένης εἰκόνος πάλιν.

[130] La Vie d'Etienne le Jeune, 92–95. Икона је свакако уништена заједно са зидним украсом храма, кога су чиниле јеванђеоске представе од оваплоћења Господњег до Вазнесења и Силаска Светог духа, укључујући и различита Христова чуда. Заменили су их флорални и зооморфни мотиви, највероватније у току припрема за завршну седницу Првог сабора иконобораца која је 8. августа 754. одржана у овој

деветогодишњег детета, крвоточиве жене или повијеног војника – које је Стефан учинио током свог двогодишњег изгнанства на Проконису,[131] посредовале су иконе Христа и Богородице.[132]

Писац житија апостола Андреја јеромонах Епифаније посетио је, са монахом Јаковом,[133] храм надомак Синопе на Понту,[134] који су по предању сазидала апостолска браћа Андреј и Петар. У светилишту су затекли двојицу јеромонаха Теофана и Симеона, који им осим камених катедри двојице апостола, показују и мермерну икону светог Андреја.[135] Тада у осмој деценији живота, Теофан је посведочио да су иконоборци за Кавалинове владе безуспешно покушавали да је униште – руке су им се једноставно одбијале од њене мермерне површине.[136] Веровало се да је икона настала за апостоловог живота, а била је и узрочник бројних исцељења.[137]

цркви, ibidem, 126–127.

[131] Највеће острво Пропонтиде, по чијим је чувеним мајданима мермера, море које га окружује названо Мраморним.

[132] Ibidem, 149–154; *Cormack,* Writing in Gold, 118–121.

[133] Сабраћа Калистратовог манастира у Цариграду, cf. *H.-G. Beck,* Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 513; о овој престоничкој обитељи, *Janin,* Siège de Constantinople, 285–286.

[134] За ову значајну црноморску луку, cf. *Bryer, Winfield,* Pontos, 69–88.

[135] εἰς μάρμαρον ὑλογραφουμένην – најпре упућује на могућност да је лик апостола био израђен техником инкрустације од разнобојног мермера, попут познате иконе свете Евдокије, с краја X, односно почетка наредног столећа, која је пронађена уз југозападни кровни параклис Богородичине цркве манастира Константина Липса, cf. *Th. Macridy,* The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18 (1964) 273–275.

[136] Καβαλῖνος – један од два епитета којима су иконофили у својим списима најчешће именовали Константина V. Имајући у виду поменуте Теофанове и године владавине овог цара-иконоборца (741–775), као и помен иконокластичких прогона услед којих је аутор морао напустити престоницу, житије је најпре могло бити написано двадесетих година IX столећа. За позније датовање овог дела, у средину истог века, cf. *F. Dvornik,* The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge (Massachusetts) 1958, 225.

[137] PG 120, 220–221.

Код састављача легенди и житија из овог периода приметно је настојање да предања – за светог Василија Великог или Јована Дамаскина она су била неписана традиција која сеже до апостолских времена – сада попримају вид аутентичног писаног завештања. Тако је свети Андреј, по Епифанију, у Патри и околној Ахаји подигао бројне цркве, и још тада њихове зидове украсио сценама из Старог и Новог завета, ibidem, 248; житије светог Панкратија детаљно бележи шта чини зидни украс храма – Благовести, Рођење, Крштење, параболе и чуда, Издајство Јудино, Распеће, Оплакивање, Силазак у Ад и Вазнесење, на основу два сликана приручника (εἰκονικὴν ἱστορίαν τῆς παλαιᾶς τε καὶ νέας διαθήκης), које је овај следбеник апостола

Да би сабраћу поштедео страдања у обновљеним иконокластичким погромима под Лавом V Јермениним (813–820), старешина манастира светог пророка Захарија надомак Прусе Петар Атроски,[138] млађи савременик и саборац Теодора Студита, отпустио је братство, а сâм је са још једним учеником кренуо на југ, обишао славна светилишта светог Јована Теолога у Ефесу и арханђела Михаила у Хони, па прешао

Петра и први епископ Таормине, по предању са собом донео на Сицилију. Над његовим гробом, наследник Евагрије је, претходно осветивши темеље уградњом крста (σταυροπήγιον), сазидао цркву с атријумом, агијазмом и капелама у портицима са стране, а годину дана касније је њену унутрашњост украсио сликама стварања света према књизи *Постања* и представама новозаветне историје, *Mango,* Art, 137–138; *А. Н. Веселовскій,* Изъ исторіи, романа и повѣсти. Матеріалы и изслѣдованія, Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ 40/2 (Санктпетербургъ 1886) 73–76. Подаци из ових житија су релевантни за градитељску и уметничку праксу свог времена, а никако за прво столеће после Христа, када су њихови актери живели. Настанак Панкратијевог животописа се датује у крај VIII, односно почетак наредног столећа, *I. Ševčenko,* Hagiography of the Iconoclast Period, Iconoclasm, 113. Дело је познато Епифанију, јер се на почетку своје сторије о светом Андреју позива на његовог легендарног аутора Евагрија Сикелиота, а terminus ante quem је 826, година смрти Теодора Студијског, који у свом писму царевима Михаилу II и Теофилу, оправдавајући постојање икона, као прво наводи Панкратијево житије, PG 120, 217; Theodori Studitae epistulae, II, 799, nº 532.122–123. Изгледа да је постало омиљено штиво међу иконофилима одмах по свом настанку, што је сасвим разумљиво, приписивана му је далеко већа старина. Судећи пак, по доста млађим, и данас сачуваним храмовима, попут Палатине у Палерму, Монреала или цркве у Англони, на Сицилији и југу Италије истрајно је негован базиликални тип грађевина код којих су равне зидне површине омогућавале опширно илустровање догађаја од постанка света до боравка Творца у њему, за сво време постојања византијске уметности на овим просторима, cf. *Demus,* The Mosaics, 38–45, 115–118, 121–122; *E. Kitzinger,* The Mosaics of Monreale, Palermo 1960, 14–16; *H. L. Kessler,* I cicli biblici a Santa Maria di Anglona, Santa Maria di Anglona, Potenza 1996, 61–73.

У посланици источних патријаршија из 836. чак се тврди да су зидне слике у црквама које илуструју догађаје из Христовог живота старије и од самих јеванђеоских текстова, а потом се набрајају – Благовести, Рођење с поклоњењем мудраца, Сретење, Крштење, Христова чуда и његово страдање, Силазак у Ад, јављање мироносицама и апостолима, Неверовање Томино, Вазнесење и Силазак Светог Духа, мало касније се детаљно описује и Христов изглед, The Letter of the Three Patriarchs, 25–27, 31; врло сличан опис лика Сина Господњег, који је могао служити и као упутство сликарима, налази се у нешто старијем, Епифанијевом спису о Богородичином животу, као и у најстаријем, делимично сачуваном сликарском приручнику Елпија Ромеја, PG 120, 204; *F. Winkelmann,* Über die körperlichen Merkmalen der gottbeseelten Väter. Zu einem Malerbuch aus der Zeit zwischen 836 und 913, Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 118–119. Био је то својеврстан одговор на давно изречену придику светог Епифанија Кипарског да они који сликају Христа и светитеље заправо уопште не знају како су они изгледали, *Ostrogorsky,* Studien, 71–72.

[138] В. поглавље *Две чудесно откривене слике*, нап. 111.

на Кипар. После десет месеци дугог боравка на острву, вратио се у околину свог манастира и настанио у келији званој Μεσόλυμπον. По Петровом доласку, из Христове иконе у испосници је потекло млеко, а његов животописац монах Сава овај је чудесни догађај протумачио *милошћу* Светог духа због Петровог повратка.[139]

На основу, пре свега, хагиографских текстова, а потом и засебних, краћих писаних приповести о чудотворним иконама, те живих сведочанстава савременика на Другом никејском сабору и спорадичних помена у млађим историографским делима, веровања Ромеја у натприродну моћ слика могу се поуздано пратити од друге половине VI столећа.[140] Умножавање предања и веровања у чудотворне иконе представља одраз опште несигурности, која се морала осетити као последица урушавања тешко обновљене Јустинијанове империје. Висока цена привремене рестаурације довела је до осиромашења најширих слојева становништва, а дубоке, и на Истоку трајне, верске поделе, те непрестани ратови против бројних спољних непријатеља, вођени готово на свим странама,[141] узети скупа, несумњиво су погодовали развитку веровања, односно убеђењу да се права помоћ и заштита једино може очекивати од Свевишњег, а пронађена је у молитвама пред Његовим и сликама Богомајке и светитеља. Од посредничке улоге до чудотворне иконе био је само један корак. Већ у наредном столећу, иконе ће за хришћане под иноверним господарима постати једина опипљива узданица и нада у избављење.

Појединим иконама Христа, Богородице и светитеља, без обзира на то да ли је реч о сликама на дрвеној подлози или делима зидног украса, приписивано је посредништво, или су биле главни *виновници* бројних чуда. Не само да су дејством невидљивих сила саме себе браниле већ су сурово кажњавале, па чак и усмрћивале своје скрнавитеље. Веровало се у њихово терапеутско дејство, лечиле су најразличитије болести, од безазлених, али неугодних, попут зубобоље или дијареје, па до најтежих облика парализе, куге или лепре. Веровало се, такође, да могу изгонити демоне и да отклањају урођене или стечене телесне недостатке, попут слепила, хромости или сакатости. Од помоћи су биле и у свакодневном животу, као на пример код учења, саме су могле одржавати пламен у кандилима испред њих, а неке су, као некада Мојсије, имале моћ да истачу воду из суве стене. Пред једнима

[139] La vie merveilleuse, 97–103.

[140] *Kitzinger,* The Cult, 95–96.

[141] *Осшроīорски,* Историја Византије, 96–103.

су чак и најокорелији грешници и неверници доживљавали морални и религиозни преображај, док су друге биле у стању да за кратко време, плутајући по површини воде, превале огромна пространства, или да најаве рођење детета. Онима који су искрено веровали, за исцељење је било довољно само да виде икону, док су се други морали дуго и усрдно молити пред њима. Причине идентичне ликовима са икона јављале су се у сну доносећи олакшање, а целисходно је било и положити икону на болно место или се једноставно помазати уљем из кандила које је висило пред њом. Посебно је била делотворна течност коју су неке од ових икона истакале – крв, миро или морска вода. А било је и оних који су конзумирајући честице сликаних представа оздравили.

О изгледу ових нарочито поштованих икона претходно цитирани текстови пружају крајње оскудне, тек узгред забележене податке. Тако се може тврдити да је на икони из Кесарије Приморске, потом пренете у Рим, свети Анастасије Персијанац био насликан у монашкој одежди.[142] На икони из Бејрута, те на римској икони за коју се приповедало да је сама допловила из Цариграда, Христос је био представљен у пуној фигури. Свети Меркурије је, изгледа, врло рано сликан у ратној опреми с копљем у руци,[143] а мозаична представа Богородице на престолу са Христом у крилу, ако је судити по сачуваним аналогијама на Кипру, вероватно је красила олтарску апсиду неке данас непостојеће цркве на југу овог острва.[144] На најстаријој познатој икони Богородице Влахернске, Мати Божија на престолу је у крилу држала Сина.

Нарастајући култови икона неминовно су изазвали реакцију, све време у раној Цркви присутне струје која је антропоморфне представе у уметности доживљавала као бласфемију идолопоклонства, те су се иконе пред којима верни ничице падају на земљу морале прве наћи на удару својих огорчених противника.[145] Уз пресудну подршку самог

[142] У познијој ликовној традицији представљан је као голобради мученик, уп. зидни менолог из Дечана, *В. Р. Петковић,* Манастир Дечани, II, Београд 1941, pl. LXXVI.

[143] *М. Марковић,* О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 581.

[144] Уп. стр. 56, нап. 14 и стр. 79, нап. 112.

[145] Занимљива је епизода из светске хронике писане на арапском, коју је између 938. и 940. саставио александријски мелкитски патријарх Евтихије, којом се објашњавају разлози Теофиловог иконоборства. На вест да је из Богородичног лика, тачније њезиних груди, у некој цркви њој посвећеној, на њен празник, истекла кап млека, василевс открива превару црквеног настојатеља. Кроз издубљену рупу у зиду иза лика Богомајке, опсенар је спровео оловну цевчицу до неприметног отвора на њеним грудима, кроз коју је на празнике Мајке Божије сипао млеко. Верни су ову превару сматрали великим чудом и почели су у великом броју долазити на ходочашће, до-

аутократора, спор око икона поприма вид новог црквеног раскола, који је, у периоду дужем од стотину година, од треће деценије VIII, до средине наредног столећа, из основа потресао целокупно ромејско друштво.[146] Полет наново пробуђеног иконоклазма подстакнутог ауторитетом царске власти, временом је ипак слабио, а поделе по питању икона осведочене су и у самим царским породицама. У два наврата су августе, по смрти својих мужева, као регенткиње малолетних синова, васпостављале култ икона. Први пут је за то било потребно седам година – неуспели покушај је осујетила престоничка солдатеска уз подршку једног дела високе црквене јерархије. Други пут је било довољно нешто више од 13 месеци – иконоклазам је, очигледно, био на заласку. Дубоко усађени корени хеленистичког културног наслеђа, у чијим основама лежи исконска потреба човека да види оног коме се моли,[147] превагнули су над аниконичним спиритуализмом. Прве недеље ускршњег поста 843, која је те године била 11. марта, свечана литија са иконама и упаљеним свећама испред њих, која се кретала од влахернске цркве до Свете Софије, предвођена царицом Теодором са трогодишњим Михаилом III, патријархом Методијем, архијерејима и монаштвом, те потом одржана литургија у Великој цркви, означиле су крај иконокластичког спора.[148]

невши огромне приходе настојатељу. Василевс је дао да се преварант погуби, а да би спречио сличне злоупотребе, наредио да се све слике по црквама униште, cf. *S. Griffith*, Eutychius of Alexandria on the emperor Theophilus and iconoclasm in Byzantium: a tenth century moment in christian apologetics in Arabic, Byz. 52 (1982) 166–167.

[146] *Grabar,* L'iconoclasme, 13–14; *Alexander,* The Patriarch Nicephorus, 1–22.

[147] *Belting,* Bild und Kunst, 50–52, 57.

[148] *J. Gouillard,* Le synodikon de l'Orthodoxie: édition et commentaire, TM 2 (1967) 129–138.

ΠΡΑΞΙΣ – до пада Царства

Култови појединих икона из претходног периода могу се пратити и после 843. године. Готово истоветна предања понекад су приписивана њиховим копијама или другим сликама, а јављају се и сасвим нове приповести о чудотворним моћима икона, које настају по окончању иконокластичког спора.

Тако је Јован Цимискије по заузећу Бејрута 975,[1] из освојеног града у Цариград послао икону Христовог распећа, наменивши је Спасовој цркви, коју је, на место нешто старијег параклиса исте посвете, подигао изнад улаза у Царску палату.[2] За разлику од легенде читане на Другом никејском сабору два столећа раније, Лав Ђакон бележи предање по коме је на заборављеној икони било насликано Распеће.[3] Слику је као доказ свог правоверја пред сународницима, копљем пробô Јеврејин, нови закупац куће. На вест, која се брзо пронела градом, да је из прободене иконе потекла крв с водом, хришћани провањују у кућу, и икону која је још увек крварила односе у своју цркву. Нема помена преобраћења иноверних посредством овог чуда.[4] Још један савремени извор с краја X столећа, цариградска *Патриа,* помиње икону Распећа τῆς Βηρυτοῦ у Цимискијевој цркви посвећеној Христу Спасу уз Бронзана врата царске палате.[5]

Описи Цариграда и његових светиња, који настају у овом периоду и касније, драгоцени су извори за упознавање легенди које је време

[1] О војном походу у Сирију и Палестину, в. *Острогорски,* Историја Византије, 283.

[2] Првобитни је параклис био задужбина Романа I Лакапина (920–944), cf. *Mango,* Brazen House, 149–152.

[3] Уп. стр. 64–65.

[4] Leonis Diaconi Historiae, 166–168; за превод на енглески, cf. The *History* of Leo the Deacon, edd. *A.-M. Talbot, D. F. Sullivan,* Washington 2005, 209–210.

[5] Scriptores, II, 282.

исплело око најпоштованијих престоничких икона. У два таква латинска текста XII столећа забележено је да се на улазу у Свету Софију,[6] на зиду десно од *сребрних враша*,[7] могла видети Богородичина икона са Христом у наручју која се некад налазила у Јерусалиму. Пред њом се молила света Марија Египатска да јој омогући улазак у храм Христовог Васкрсења, а на изласку је из насликане представе Богомајке зачула глас који јој је указао на пут спасења.[8] Текст анонимног енглеског аутора сведочи да је икону из Светог града донео император Лав. Према писаним изворима настајалим од краја VI и током наредна два столећа,[9] поменута слика је била in situ, на улазу у највећу јерусалимску цркву, те би ромејски владар овог имена једино могао бити Лав VI Мудри (886–912),[10] али он никада није био у Светом граду.

Чини се да у два века касније забележеном предању из руке једног странца ипак постоји зрно историјске истине. Наиме, икону је могао донети царев лични, и притом истоимени, емисар Лав Хиросфакт. На повратку из своје мировне мисије по Калифату, очигледно према наредби самог владара, он је са собом повео изасланике антиохијске и јерусалимске патријаршије, како би узели учешћа у раду сабора на којем би василевсу била укинута епитимија.[11]

---

[6] Њихов издавач без довољно разлога први спис сматра преводом грчког оригинала из друге половине претходног столећа, како датује и други, краћи текст, *Ciggaar,* Une description, 213–224; *eadem, Tarragonensis 55,* 128–131. Овакви састави, пре свега, настају за потребе страних ходочасника који су посећивали ромејску престоницу, а помени Јерусалима у другом спису његов настанак најпре одређују у време крсташке владавине Светим градом, такође у XII век.

[7] Реконструкција издавача списа. Да је реч о Царским вратима, главном, западном улазу у Велику цркву, сведочи и два века старији опис обреда крунисања василевса – εἰς τὰς ἀργυρᾶς πύλας καὶ εἰσοδεύει ἐν τῷ ναῷ, cf. Porphyrogénète, Le Livre, II, 2.2, кратка синаксарска белешка о светом Захарију Кожару из пера неког Јована, cf. Synaxarium, 231/232.41–48 (par. gr. 1582), као и *Приповесш о зидању Велике цркве,* cf. Scriptores, I, 96–97. Последњи помен Сребрних врата Свете Софије налази се у тексту о крсташком освајању Цариграда 1204, в. Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 62. Познији извори само понављају предање по коме су Велика врата била израђена од дрвета Нојевог ковчега, те се с разлогом претпоставља да је њихова древна оплата од сребра демонтирана у време латинске владавине, *Majeska,* Russian Travelers, 131, 133, 183, 207.

[8] *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 249, 3.103–107; наспрам Богородичине, налазила се представа Марије Египатске, *eadem, Tarragonensis 55,* 125, уп. три столећа млађе сведочење Симеона, архиепископа Солуна, стр. 92–93.

[9] Уп. стр. 64–65.

[10] Од његовог претходника истог имена на престолу тако нешто се није могло очекивати.

[11] Павши у немилост убрзо по доласку у престоницу, царев сродник Хиросфакт, ако не и шурак, у једном од својих писама из заточеништва у наредним го-

До такве, несвакидашње ситуације довео је четврти брак Лава VI.[12] Венчање са Зојом Карвонопсином, која му је претходне године подарила Константина Порфирогенита, дуго очекиваног наследника, и његово крштење у Великој цркви на Богојављење 906, изазвало је оштру реакцију једног дела архијереја.[13] Изгледа да је сам патријарх, Никола I Мистик, који је крстио будућег престолонаследника, био склон помирењу позивајући цара да присуствује богослужењу, најпре на празник освећења задужбине његовог оца, *Нове цркве* у царској палати 1. маја,[14] а потом и на Преображење исте године у Светој Софији. Василевс се није одазвао јер је ове позиве очигледно сматрао преурањеним, није хтео да својим доласком додатно озлоједи оне митрополите који су његову четврту женидбу сматрали недопустивим кршењем црквених канона. Ипак, преварио се у очекивању да ће година дана покајања бити довољна за опрост његовог греха. Када се на Божић 906, скупа са члановима Синклита и пратњом, појавио на западном улазу Свете Софије, патријарх, који је по уобичајеном церемонијалу на највеће хришћанске празнике ту дочекивао владара,[15] замо-

динама, подсећајући василевса на своју верну службу, између осталог помиње и ова догађања, cf. *Kolias,* Léon Choerosphactès, 17–18, 47–60, 96–127, nº 23.19–21.

[12] Да иронија буде већа, сам цар, једном од својих новела посвећених Стилијану Зауцу († 899), осуђује склапање трећег брака, Les Novelles de Léon VI le Sage, éd. *P. Noailles, A. Dain,* Paris 1944, 296–299, nº 90. Није могао знати да ће и сâм по трећи пут остати удовац без потомства. Спор око тетрагамије василевса је изазвао дубоке поделе међу највишом јерархијом цариградске цркве, а окончан је тек после смрти главног виновника, на сабору одржаном почетком лета 920. године. Синодални томос обзнањен 9. јула забранио је четврти брак, Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings, ed. *L. G. Westerink,* Washington 1981, 62–64, nº 200b.60–68.

[13] Предводио их је митрополит Лаодикије фригијске Епифаније, и Арета, који се налазио на челу првопрестоне митрополије, Кесарије у Кападокији. Његов славни претходник на кесаријском трону свети Василије Велики је жељу за ступањем у трећи брак својевремено назвао πορνεία – уп. 4. и нарочито 50. канон из писама иконијском епископу Амфилохију, Σύνταγμα, IV, 102, 203.

[14] Νέα ἐκκλησία је освећена 1. маја 881. У присуству ктитора Василија I чинодејствовао је патријарх Фотије, *Janin,* Siège de Constantinople, 374. Истог датума сваке године, у спомен овом догађају, патријарх је са царем у литији долазио из цркве Богородице Фарске и у овом храму служио литургију, cf. Synaxarium, 648.16–19; Porphyrogénète, Le Livre, I, 110–112.

[15] На Васкрс, Духове, Преображење, Божић и Богојављење цару би у нартексу препозити скидали круну, он се на улазу у наос поклањао светом јеванђељу које је држао архиђакон, а потом се поздрављао и целивао са архипастиром. После троструког поклона, са свећама у рукама и патријархом уза се, кретао се кроз шпалир својих поданика ка олтару. По целивању трапезофора, светих сасуда и Часног крста у олтару, поново се поздрављао са патријархом и повлачио у митаторион. За време литургије, василевс се у наосу још појављивао током Великог входа, целивања и причешћа,

лио је цара да оде у митаторион, који се налазио с десне, бочне стране цркве.[16] Понижени василевс, принуђен да литургију прати скривен од очију верних и притом поштујући црквену забрану, повукао се у палату после читања јеванђеља. Упркос обећању добијеном од патријарха, који је с друге стране био под великим притиском огорчених архијереја, исто се догодило десетак дана касније. Лаву VI није дозвољен улазак у Свету Софију ни на Богојављење 907,[17] тачно годину дана по крштењу сина рођеног у вези коју црква није одобравала.

У настојању да обезбеди легитимитет свом последњем браку, па самим тим и Константинова будућа права на ромејски престо, цар је претходно започео широку дипломатску активност, па је осим од источних патријаршија, затражио и мишљење понтифекса Старог Рима. Када су римски посланици у пратњи царевог секретара Симеона пристигли у престоницу,[18] василевс се одлучио на радикалан корак. Угостивши према обичају патријарха и одабране митрополите у палати, на празник светог Трифуна 1. фебруара, Лав VI на крају вечере понавља своју молбу да му се сутрадан, на Сретење, дозволи улазак у влахернску цркву како би могао да присуствује служби, обећавши да ће целу литургију одстојати као покајник уз олтарску преграду. Добивши негативан одговор, а пошто је претходно по други пут јавно оптужио патријарха за комплот са отпадником од царске власти Андроником Дуком,[19] наређује да се првосвештеник, а заједно са њим и сви непокорни архијереји, под стражом одмах спроведу у прогонство. Током фебруара 907. у Цариград стиже и Лав Хиросфакт са изасланицима источних патријаршија, а за новог патријарха убрзо бива изабран Евтимије, сингел и игуман новоподигнутог манастира Светих анаргира у престоничкој четврти Псаматији.[20]

---

ibidem, 10–14, 17.

[16] Царске одаје које су се, судећи по опису Лавовог сина Константина, налазиле уз источни део Велике цркве, ibidem, 13, 135.

[17] После вечере у царској палати, која се уобичајено приређивала на крају тог дана, василевс је замолио присутне архијереје и самог патријарха да му се идући пут омогући улазак у цркву, само до олтарске преграде.

[18] Уп. писмо патријарха Николе I из друге половине 912, упућено папи Анастасију III, cf. Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters, edd. *R. J. H. Jenkins, L. G. Westerink,* Washington 1973, 222–224, nº 32.129–180.

[19] *Polemis,* The Doukai, 16–21.

[20] О дубини тадашњих подела најбоље сведоче чињенице да је цар остао под епитимијом, али му је дозвољено присуствовање богослужењу. Нови патријарх никада није пристао да крунише Зоју, док је свештеника који је благословио њихов брак, упркос њеним молбама, рашчинио. Његово име Тома среће се у нешто млађим изворима, Theophanes Continuatus, 370.16–17; Symeonis Magistri, 288. Основни наративни

Мозаик изнад главног, западног улаза у цариградску Свету Софију, 907–912

Под оваквим околностима је у Цариград донета Богородичина икона из Јерусалима,[21] којој је приписивана моћ да и највећим грешницима омогућава улазак у цркву. Богородичина икона на улазу у Свету Софију помиње се и у једном скоро савременом извору, кратком житију светог Захарија Кожара.[22] Чинила је идејну целину са познатим, до данас сачуваним мозаиком изнад Царских врата. Испод медаљона са Богородицом у молитвеном обраћању своме сину на престолу, до Христових ногу је представљен Лав VI у дубокој проскинези. Неуобичајен положај у коме је представљен владар Ромеја најпре ће бити одраз управо описаних догађаја.[23] Ако је судити према опоруци, забележеној у једном рукопису Светог гроба у Јерусалиму,[24]

извор који детаљно описује ове догађаје је житије првог наследника Николе Мистика на патријаршијском трону, настало после 932, неких двадестак година после његове смрти из пера анонимног сабрата поменуте псаматијске обитељи, cf. Vita Euthymii Patriarchae CP, ed. *P. Karlin-Hayter,* Bruxelles 1970, 67–91, 97–105, 109–113.

[21] Интересантно је да се у писаној заоставштини Лава Хиросфакта налази и једна јамбска поема од пет стихова о икони Богородице са Христом, вероватно истој слици, cf. *Kolias,* Léon Choerosphactès, 131.

[22] Његов спомен Црква слави 17. новембра, в. стр. 88. По овом тексту, икона се налазила на источном зиду експонартекса.

[23] *A. Grabar,* L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 100–101.

[24] Nº 24, cf. *N. Oikonomides,* La dernière volonté de Léon VI au sujet de la tétragamie, BZ 56/1 (1963) 46–53.

изгледа да је осећај кривице и кајања прогонио василевса до краја живота,[25] те и настанак овог мозаика треба датовати управо у ове године, између 907. и 912.[26] Занимљиво је напоменути да се крајем XII века приповедало како је на круни овде представљеног Лава VI постојао драги камен који је исијавао и по ноћи осветљавао унутрашњост целе цркве.[27]

Сама икона Богородице је вероватно била реплика јерусалимске представе, јер је по сведочењу анонимног ходочасника са Запада још крајем XII столећа у Грчкој капели уз цркву Светог гроба у Јерусалиму постојала Богородичина икона пред којом се, зачувши глас из ње, преобратила света Марија Египатска.[28] Или су пак обе иконе биле копије зидне слике која је красила западну фасаду древне Константинове базилике,[29] и заједно са њом била уништена септембра 1009, током масовног разарања хришћанских богомоља по наредби фатимидског калифа Ал-Хакима. У сваком случају, њен култ у Цариграду се може пратити до предвечерја турског освајања. Будући да се налазила на улазу у Свету Софију, ка којој су поклоници хрлили одмах по приспећу у град, помен Богородичине иконе се среће на почетку описа ромејске престонице из пера тројице руских ходочасника. Игњатије из Смоленска се 30. јуна 1389. поклонио овој икони поред Великих врата. Да се она и крајем XIV века налазила с десне стране главног улаза у наос цркве, сведочи неколико година касније дијак Александар, а клања јој се и целива је крајем 1419. и ђакон Зосим.[30] Временом је постала и део црквеног обреда. На уласку у Велику цркву, патријарх се у пратњи ар-

---

[25] *I. Ševčenko,* Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes, DOP 23–24 (1969–1970) 197, 202; *B. Flusin,* Un fragment inédit de la Vie d'Euthyme le Patriarche? TM 9 (1985) 129–131.

[26] Мање је вероватно да Никола I наручује, 920. или касније, постхумни портрет василевса који је својом самовољом умало довео до раскола у цариградској цркви, cf. *N. Oikonomides,* Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, DOP 30 (1976) 151–172, са старијом литературом о овом мозаику. За ктиторску делатност Лава VI у Великој цркви, *Mango,* Materials, 96–97.

[27] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 90–91; данашња оштећења на стеми василевса, cf. *E. J. W. Hawkins,* Further Observations on the Narthex Mosaic in St. Sophia at Istanbul, DOP 22 (1968) 162, могу бити последица управо оваквих веровања.

[28] Palestine Pilgrims' Text Society, VI. Anonymous Pilgrims, I–VIII, trans. *A. Stewart,* London 1894, 23. Реч је о параклису посвећеном Богородици који је подигнут са северне стране ротонде приликом обнове храма Христовог Васкрсења у време Константина IX Мономаха (1042–1055), уп. *М. Марковић,* Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009, 192–193.

[29] В. стр. 64.

[30] *Majeska,* Russian Travelers, 93, 161, 183, 206–209.

хијереја и свештенства, по речима солунског архиепископа Симеона, заустављао у нартексу ради поклоњења Богородичиној икони.[31]

Према писаним изворима XII столећа, у цариградској Светој Софији је нарочито поштована још једна икона за коју је везивана старија легенда. Реч је о икони Богородице са Христом, чуваној уз Свети бунар Велике цркве.[32] За њу везано предање истоветно је оном које доноси синодална посланица источних патријаршија василевсу Теофилу из 836,[33] с том разликом што старији извор говори о Христовој икони, свакако уништеној двадесетак година раније, по обнављању иконокластичке верске политике у Царству. Три века касније забележена легенда изричито каже да је Јудеј свој бодеж зарио у врат насликаног Богомладенца, из којег је шикнула крв.[34] Ову икону Богородице са Христом помиње још један латински извор из средине века, попис престоничких реликвија који је 1157. сачинио монах Никола из бенедиктинског манастира Тингејрар, са далеког Исланда.[35] А као највећа светиња Велике цркве, иста икона се налази на почетку описа Цариграда од Добриње Јадрејковича, око 1200. Он бележи да се крв истекла из иконе чувала у ђаконикону, а по други пут је у свом тексту помиње када пише о Светом бунару.[36]

Изглед ове иконе је познат захваљујући сачуваним оловним печатима двојице ђакона и хартофилакса Велике цркве[37] Петра и Кон-

---

[31] *Darrouzès,* Sainte-Sophie de Thessalonique, 47. Рођен у Цариграду, Симеон је, пре доласка на чело солунске митрополије 1416/7, био јеромонах у једном од престоничких манастира, в. *Ј. М. Фундулис,* Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης, Солун 1966, 22.

[32] За мермерни сантрач бунара се приповедало да потиче са Јаковљевог кладенца и да је на њему седео Господ Исус Христос разговарајући са Самарјанком (Јов. 4.6–26). Просторија у којој се бунар налазио имала је своје место и у дворском ритуалу претходних столећа. Патријарх се по свршетку литургије на највеће хришћанске празнике овде опраштао са василевсом, стављао му круну на главу и даривао га светим миром, примајући од њега поклоне, док је на Рођење Богородице, Благовести, Велику суботу или други дан Васкрса, првосвештеник дочекивао цара на вратима која су Свети бунар повезивала с наосом храма, Porphyrogénète, Le Livre, I, 14, 21–22, 66–67, 152, 170.

[33] В. стр. 78.

[34] *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 248–249, 3.82–102.

[35] *P. Riant,* Exuviae sacrae Constantinopolitanae, II, Geneva 1878, 215.

[36] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 87, 96. Нешто старији опис престонице и њених светиња приписује овој икони још једно велико чудо. Током усрдних молитви угледног цариградског богаташа, сликани Богородичин лик одвраћа главу од молиоца и погледом тражи његовог слугу, *Ciggaar, Tarragonensis 55,* 123–124; скоро истоветна легенда приписује се Христовој икони такође чуваној крај Светог бунара, *eadem,* Un pèlerin anglais, 247–248, 3.30–76.

[37] За титулу хартофилакса који се налазио на челу патријархове канцеларије и

Печат Петра, ђакона и хартофилакса, око 1100

стантина.[38] На аверсима ових печата, који се датују у крај XI, односно средину наредног столећа,[39] фронтално је приказана Богородица у пуној фигури са сигнатуром Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ Μαχαιρωθεῖσα, како обема рукама испред себе придржава медаљон са попрсјем Богомладенца. Очувани сфрагистички материјал и горе наведени описи Цариграда омогућавају да се култ ове иконе прати у раздобљу дужем од једног столећа уочи IV крсташког похода. Будући да се не помиње у млађим изворима, највероватније је постала плен латинских освајача града.[40] Испосницу Богородице τοῦ Μαχαιρᾶ на источним падинама планине Троода на Кипру, тридесетак километара југозападно од Никозије, која је касније прерасла у манастир, основао је средином XII столећа палестински анахорета Неофит са својим учеником Игњатијем.[41]

Да су пак готово идентичне легенде везиване за различите иконе, можда је следећа приповест најбољи пример. Почетком завршне деценије XIV столећа, у манастиру Богородице Перивлепте, који је био

био један од његових првих помоћника, cf. *J. Darrouzès,* Recherches sur les ὀφφίκια de l'église byzantine, Paris 1970, 334–353, 508–525.

[38] *G. P. Galavaris,* The Mother of God, "Stabbed with a Knife", DOP 13 (1959) 229–233; *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 76–77, 79–89, nos 95, 96, 99, 100; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 230, 323–324, nos 413, 667, 668; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, V, 84–85, no 42.1.

[39] *Laurent,* loc. cit.

[40] *Majeska,* Russian Travelers, 225.

[41] BMFD 3, 1107–1175.

смештен у југозападном делу престонице,[42] дијак Александар је видео Богородичину икону из које је потекла крв пошто ју је у бесу пробô Јеврејин током партије шаха,[43] док именом непознати руски ходочасник годину раније пише о прободеној Христовој икони која се чувала на десној страни у цркви Светог Николе.[44] Поменути храм се налазио источно од олтарске апсиде Велике цркве, недалеко од Светог бунара.[45] Из *ране* на Христовом лику, изнад леве обрве, истекла је крв помешана с водом. Јудејски скрнавитељ изведен је пред самог цара, а икона је касније била узрочник бројних исцељења. Средином XIV века је и у храму Светих апостола, под посебним киворијем близу олтара, чувана Христова икона прободена ножем неверника. Трагове истекле крви целивао је Стефан Новгородски.[46]

Римска легенда о Христовој икони, коју је патријарх Герман I предао таласима Мраморног мора, спасавајући је од иконобораца, и која је у једном дану доплутала до ушћа Тибра,[47] добија своју цариградску верзију. Крајем XII столећа, вернима је у олтару Свете Софије показивана икона Спаситеља за коју се говорило да је као *изасланик* светог Германа, морем, без брода, допловила до Рима и нетакнута се вратила назад.[48] Два века млађе предање, с краја XIV столећа, бележи да је икона Христа Спаса с посланицом по мору, у једном дану, отишла и вратила се са одговором из Рима. Ова икона је била похрањена у женском манастиру Богородице Пантанасе, с десне стране пута који је из манастира Одигитрије водио до монашке обитељи Светог Георгија τῶν Μαγγάνων смештеног уз морске бедеме на обали Босфора.[49]

---

[42] *Janin,* Siège de Constantinople, 227–231.

[43] *Majeska,* op. cit., 165, 282–283; икона се, дакле, првобитно морала налазити у дому неког хришћанина.

[44] *C. Mango,* The date of the Anonymous Russian Description of Constantinople, BZ 45/2 (1952) 380–385.

[45] За ово данас непостојеће здање, cf. *R. Janin,* Les églises byzantines Saint-Nicolas à Constantinople, EO 31 (1932) 408–410; *Mango,* Brazen House, 67–70; *Majeska,* op. cit., 223–226.

[46] Ibidem, 43, 137–139.

[47] В. стр. 80.

[48] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 88; уп. такође легенду о Богородици Римској, стр. 209–210.

[49] *Majeska,* Russian Travelers, 139, 377–379; *Janin,* Siège de Constantinople, 225.

Нове легенде и хагиографије настале око 900. године

Поред наведених легенди из рановизантијског периода које се са извесним варијацијама срећу и касније, по окончању дуготрајног спора око икона, средином IX века, настају и нове приповести у којима се често срећу старији или слични мотиви. Два од ових предања могу се датовати у другу половину, односно крај IX столећа. Прво настаје као директна последица уништавања слика у претходном раздобљу. Спашавајући је од иконобораца, икону Богородице бацају у воде Газурског језера.[50] После много времена, икона је пронађена неоштећена на обали овог језера и однета у оближњи Мијасински манастир. Реч је о најстаријој икони уврштеној у званични календар цариградске цркве, њен празник се сваке године, првог септембра, славио у Богородици Халкопратијској и Богородичином храму у четврти Οὐρβικίου.[51]

Постојање култа друге иконе дâ се поуздано реконструисати на основу две различите врсте извора. Један угледан престонички пар без деце, Ана и Константин Мартинаки,[52] истрајно се молио у манастиру Богородице τῶν Βάσσου.[53] Њихове молитве су услишене рођењем кћерке (око 865),[54] с именом Теофано. Будућност девојчице која ће постати ромејска царица,[55] а по прераној смрти и мироточива исцелитељка,[56] предодређена је чудесним виђењем изливања уља на њену главу, из кандила пред Богородичином иконом на десној страни католикона овог манастира. Изливено уље је променило белу боју хитона девојчице, а истог трена престало је и невреме које је беснело над престоницом.[57]

---

[50] На међи Ликаоније и Писидије, у познијим изворима познато као Πουγγούση Λίμνη, в. Теодора Скутариота, Ἀνωνύμου Συνόψις χρονική, 208.9–10; у историографији се често среће јер је у његовој околини рођен најпознатији побуњеник против царске власти у IX веку Тома Словен, cf. Iosephi Genesii, 7.14; Theophanes Continuatus, 7.3–4; TIB, 4, 218.

[51] Synaxarium, 6; *Janin,* Siège de Constantinople, 216.

[52] Близак сродник августе Евдокије Ингерине и потоњи патрикије, cf. *C. Mango,* Eudocia Ingerina, the Normans, and the Macedonian Dynasty, ЗРВИ 14/15 (1973) 17–27.

[53] Ова обитељ се изгледа налазила у делу града окренутог ка Златном рогу, *Janin,* Siège de Constantinople, 66–67.

[54] Радосна вест је будућој мајци објављена у сну, уп. једно столеће старије житије светог Стефана Новог, стр. 81–82.

[55] Прва жена Лава VI, упокојила се са непуних тридесет година, cf. *P. Karlin-Hayter,* La mort de Théophano (10. 11. 896 ou 895), BZ 62/1 (1969) 13–19.

[56] Свету Теофано Црква празнује 16. децембра, Synaxarium, 314–316; Le Typicon, I, 132.

[57] *Kurtz,* Zwei griechische Texte, 2–4.

Печат Лава, митрополита Камаха, око 1082

Печат севастократора Манојла, сина Андроника I Комнина, крај XII столећа

Култ свете августе свакако је утицао на поштовање указивано овој икони, о чему можда најбоље сведоче печати шесторице високих црквених и световних достојанственика XI и XII столећа. Култ поменуте иконе ширио се далеко ван престоничких зидина, ако је судити по печату Лава, митрополита Камаха на горњем Еуфрату (око 1082).[58] С краја истог столећа су и печати тројице световних угледника, магистра непознатог имена из породице Даласина, протоспатарија Фили-

[58] *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 572, nº 749; ibidem, V/3, 1972, 126, nº 1778; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 282–283, nº 551; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, IV, 2001, 155, nº 65.2.

па Доксапатра и градског епарха Михаила Филокала.[59] Из наредног столећа сачувани су печати Михаила Вуха, митрополита Митимне на Лезбу,[60] те с његовог краја, печат севастократора Манојла, најстаријег сина василевса Андроника I Комнина (1183–1185).[61] Аверси поменутих печата недвосмислено указују на изглед ове нарочито поштоване иконе. На свима одреда, Богородица је приказана у пуној фигури са малим Христом на својој десној руци, и сигнирана као Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ Βασσιώτισσα.[62] Икона се помиње и у млађем житију свете Теофано, које је средином XIV века написао учени историчар Нићифор Григора.[63]

Као и у претходном периоду, хагиографије су значајан извор за упознавање чудотворења појединих икона. Житије старије савременице августе Теофано, монахиње солунског манастира Светог Стефана Теодоре,[64] захваљујући његовом писцу Григорију, *последњем међу клирицима,* како је себе назвао, даје врло прецизне временске одреднице за настанак још једне чудотворне иконе.[65] Убрзо по упокојењу монахиње, с почетка јесени 892, један сликар, по имену Јован, који Теодору никада није видео, нити био у манастиру где се подвизавала, у сну се нашао у припрати њему непознате цркве, на чијој се десној страни налазио параклис с новим гробом и кандилом које га је осветљавало. Из кандила је кипело уље и изливало се у керамичку посуду постављену испод њега. Шетајући изјутра градом у потрази за послом, сликар

[59] *Cheynet,* La société byzantine, II, 437; *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 1981, 68–69, 567–568, n°s 147, 1033.

[60] *Лихачевъ,* Историческое значенiе, 131; *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 623, nº 806; Искусство Византии в собраниях СССР, II, 146, бр. 803; за друге познате архијереје овог острвског града из претходног столећа, cf. *N. A. Oikonomidès,* Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernat l'élection et l'ordination des évêques, REB 18 (1960) 57, 68.

[61] *Zacos,* Byzantine Lead Seals, I/3, 1546–1547, nº 2737; о прворођеном сину последњег Комнина на цариградском престолу и родоначелнику трапезунтског владарског дома Великих Комнина, в. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, II, 511–528.

[62] Оригинал је могао бити и зидна слика.

[63] *Kurtz,* Zwei griechische Texte, 29.

[64] *Janin,* Grands centres, 374–375, 411.

[65] На основу хронолошких података које пружа аутор, не тако честих у хагиографском жанру, може се до у детаље реконструисати животни пут ове светитељке – упокојила се 29. августа 892. Рођена је на Егини, као Агапи, и у раном детињству остаје без мајке. Верена је још са седам година, а бежећи од сараценских пирата напушта родно острво и са мужем и оцем долази у Солун. Остала је удовица са 25 година и повукла се у манастир у коме је провела наредних 55. Умрла је у шестој години владавине царева Лава и Александра. Сам текст житија настаје две године после Теодорине смрти, cf. Holy Women, 168, 202–203, 236.

је, на предлог једног познаника, свратио у манастир Првомученика не би ли добио поруџбину за израду иконе патрона овог сестринства. Ступивши у католикон, Јован је препознао црквени простор у коме се претходне ноћи обрео у сну. Сликар је, а да то није знао, имао визију чуда које се нешто раније, једанаестог дана после Теодорине смрти, одиграло над њеним гробом у Богородичином параклису с јужне стране главне манастирске цркве. Следеће ноћи уметник је сањао како слика икону неке монахиње.[66] Као Божије провиђење протумачио је понављање истог сна наредне ноћи, те поново отишао у манастир и од игуманије[67] затражио благослов да наслика икону блажене Теодоре.[68] Сви који су је добро познавали говорили су касније да лик на икони у потпуности одговара Теодорином изгледу из млађих дана. После неког времена из насликаног длана њене десне руке почело је да истиче миро,[69] које је по Григоријевим речима, сливајући се низ икону, испрало један део њеног бојеног слоја. На доњу ивицу иконе, испод десне шаке, морао је бити причвршћен оловни реципијент да се драгоцена течност не би разливала по црквеном поду. Миро које је икона на чудесан начин повремено истакала, као и оно из кандила над гробом, постаје још пре објављивања Теодориних моштију као нетљених 3. августа 893, непуних годину дана по њеном упокојењу, узрочник исцељења од разних болести. По помоћ су долазили људи из самог града, али и из шире солунске околине. Међу њима је био и неки Илија,[70] из села Мириофита у залеђу Касандријског залива,[71] који није прихватао

[66] Писац житија Григорије познавао је Јована. Овај му је под заклетвом посведочио да није знао кога слика, али да је претпостављао да је реч о икони жене о чијем чуду над њеним гробом је тог дана чуо од монахиње која се затекла у цркви.

[67] Теописти, Теодорина кћи. После смрти двоје млађе деце, тада још увек Агапи, са мужем одлучује да једину кћер посвети Богу. Дају је у манастир са само шест година. У време мајчине смрти, Теописти је већ скоро четврт века, од 868, била на челу сестринства Светог Стефана у Солуну, ibidem, 169–171, 195.

[68] У самом тексту изричито стоји да сликару нико није рекао како је изгледала, нити које је висине била Теодора, па се може претпоставити да је будућу светитељку насликао у пуној фигури.

[69] Уп. с иконом Богородице Созопољске, стр. 66.

[70] Αμαληκίτος – древни житељ Арабијског полуострва, како Григорије у свом тексту назива и василевса Лава V Јерменина (813–820). Није реч о етничкој одредници, већ о још једном од епитета којима су поштоваоци икона називали своје противнике, те драгоцен податак да су дубоко укорењена иконоборачка схватања, пола столећа од коначне победе иконофила, и даље присутна у најширим слојевима ромејског становништва, ibidem, 172, 212.

[71] *J. Lefort,* Villages de Macédoine. 1. – La Chalcidique occidentale, Paris 1982, 102–105.

Света Теодора, нартекс солунске Свете Софије, друга половина XI века

Оловна ампула за свето миро, XI столеће

поштовање икона. Залечивши бол у крстима миром истеклим из иконе, преобратио се и одрекао јереси у којој је до тада живео.[72]

У житију још једне свете жене, Јелисавете Чудотворке,[73] које настаје у исто време или нешто касније, срећу се чак три чудотворне слике. Две се везују за чудесно рођење и упокојење светитељке. Имућни брачни пар дисипат[74] Евномијан и жена му Ефимија, из околине

[72] Holy Women, 209–216, 226; представа о могућем изгледу ове иконе може се стећи на основу најстаријег сачуваног лика свете Теодоре из друге половине XI века у нартексу солунске Свете Софије. Она је овде насликана као млађа жена, али је у десној руци највероватније држала крст, као и на њеним допојасним представама са ампула за свето миро, *С. Пеленканидис,* Νέαι ἔρευναι εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μορφῆς, Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, I, Атина 1955, 404–407; *Ch. Bakirtzis,* Ampoules byzantines de Thessalonique, L'art de Thessalonique, 206–209; *исти,* Μαρμάρινη εἰκόνα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Ἑλληνικά 39/1 (1988) 159–163.

[73] Живела у V веку, слави се 24. априла, cf. Holy Women, 117–120; Synaxarium, 625–627.

[74] За ово високо звање које се у изворима среће од почетка IX до почетка XII столећа, cf. *Oikonomidès,* Les listes, 295.

тркачке Ираклије, и после шеснаест година проведених у браку, није имао деце. Дошавши по обичају у град да прославе празник свете Гликерије,[75] остали су једини, по свршетку вечерње службе, у усрдним молитвама до дубоко у ноћ, и заспали на поду храма свете мученице. Обома се у сну јавила светитељка с обећањем да ће добити кћер и наденути јој име Јелисавета, уколико наставе, као дотада, побожно и целомудрено живети. Када су после девет месеци и 40 дана, колико је жени било неопходно за очишћење после порођаја, утроје дошли да се захвале светој Гликерији, побожни отац је, подигавши поглед после дубоке проскинезе пред иконом светитељке, која се чувала на десној страни храма, угледао њено насликано лице како исијава чудну светлост и усне које се помичу изговарајући *дошло је време, Евномијане, да испуниш свој завет Богу.*

Друга сликана представа свете Гликерије најавила је Јелисавети скору смрт. Наслућујући и сама крај свог овоземаљског живота, она долази у родни град да се још једном поклони његовим светињама. У храму Богородице Халкопратијске има визију непознате јој, богато одевене жене, која је позива да дође у цркву Светог мученика Романа. Тамо је препознаје као свету Гликерију на основу, вероватно, зидне слике уз јужна врата цркве, која проговара и поручује јој да се брзо врати у свој манастир јер ће ускоро напустити овај свет. Светитељка је још једном, овог пута у сну, походила Јелисавету док је била у Ираклији, прорекавши јој да ће се упокојити за 24 дана у свом манастиру у престоници, одмах по Ђурђевдану.

Позната још за живота као чудотворна исцелитељка, Јелисавета је са петнаест година, по смрти родитеља, дошла у цариградски манастир Светог Георгија ὁ Μικρὸς Λόφος, на чијем челу се налазила сестра њезиног оца. После теткине смрти, Јелисавета, као врло млада, постаје игуманија,[76] а једном приликом је исцелила јединицу богатог суграђанина која је патила од менорагије, уз помоћ ἐλαίῳ ἁγίῳ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου.[77] Вероватно је реч о уљу из кандила нарочито поштоване иконе манастирског патрона.[78]

---

[75] По овом хагиографском тексту, празничне свечаности којима се сваког 13. маја славила успомена на ову свету мученицу посечену у време Антонина Пија (138–161), трајале су у Ираклији читаву седмицу. Улицама града је у литијама проношена глава мученице, чији је мермерни реликвијар са урезаним јамбским стиховима до данас сачуван, cf. Synaxarium, 679–680; *H. Delehaye,* Saints de Thrace et de Mésie, AB 31 (1912) 249–252.

[76] Можда је у питању била породична задужбина.

[77] *F. Halkin,* Sainte Élisabeth d'Héraclée, abbesse à Constantinople, AB 91/3–4 (1973) 251–262; за енглески превод, cf. Holy Women, 122–128, 130–133.

[78] Осим до сада поменутих примера, такође, cf. *Janin,* Siège de Constantinople,

Житије светог Константина Јудеја из истог времена, настало око 900,[79] сведочи о још две иконе са чудотворним моћима. Глас из иконе светог Спиридона у католикону манастира τῆς Φλουβουτῆς крај Никеје,[80] сабрат ове обитељи у којој је примио монашки постриг, Константин је протумачио као заповест светитеља да посети Кипар. Приликом свог другог боравка на овом острву, Константин је уз помоћ Богородичине иконе раскринкао крадљивца једне књиге.[81]

Храм Боīородице од Извора

Да су и зидне слике могле бити предмет култа потврђује опис цркве Богородице од Извора, који потиче из X столећа.[82] Јустинијанова куполна грађевина[83] тешко је оштећена у снажним потресима тла почетком 869. године.[84] Приликом урушавања куполе, са јужног носећег лука отпао је, највероватније мозаични, панел са представама Богородице и арханђела Гаврила, односно сцена Благовести. Упркос паду с велике висине, ове представе су на чудноват начин остале неоштећене. Откупила их је и својој кући однела μαγίστρισσα Јелена, Артаваздова кћи,[85] која је пред њима палила свеће, кандила и тамјан у својој спаваћој соби. У пожару који је скоро уништио Јеленин дом,

353–354; The Life of Saint Nicholas of Sion, edd. *I. Ševčenko, N. Patterson Ševčenko,* Brookline, Mass. 1984, 58, 104–106; The Life of Saint Nikon, 178.

[79] *A. Kazhdan,* A History of Byzantine Literature (850–1000), Athens 2006, 123–124.

[80] *Janin,* Grands centres,124–125.

[81] AS, IV, 635, 638.

[82] *Mango,* Art, 201–202.

[83] Procopius, IV. De aedificiis libri VI, ed. *J. Haury, G. Wirth,* Lipsiae 1964, 20–21; по касније забележеном предању, василевс је подигао цркву у знак захвалности, јер се пијући воду са Извора решио уринарних сметњи.

[84] Јак земљотрес који је погодио Цариград почетком самосталне владе Василија I налази свој одјек у савременим изворима, уп. Фотијеву преписку, PG 102, 873, а рушење бројних престоничких храмова и домова улази у календар цариградске цркве; помен је вршен сваког 9. јануара, Synaxarium, 380; Le Typicon, I, 192.

За историју овог познатог манастира ван градских бедема, cf. *S. Bénay,* Le monastère de la Source à Constantinople, EO 3 (1899–1900) 223–228, 295–300; *Janin,* Siège de Constantinople, 232–237.

[85] Најпознатији Артавазд из ових година у Цариграду био је заповедник дворске гарде и један од главних виновника убиства василевса Михаила III, у ноћи између 23. и 24. септембра 867, cf. Symeonis Magistri, 259; *P. Karlin-Hayter,* L'hétériarque. L'évolution de son rôle du *De Ceremoniis* au *Traité des Offices*, JÖB 23 (1974) 106.

мозаичне представе су поново остале неоштећене и биле враћене и похрањене с десне стране олтара у обновљеном католикону Богородичиног манастира,[86] где су касније починиле бројна чуда, а у први дан Великог поста у манастиру је служена свечана литургија у спомен чудесном спасењу ових слика. У манастирском су католикону још две слике уживале нарочито поштовање. На јужној страни наоса, десно од олтара, била је икона Богородице зване Ἐπίσκεψις – попивши уље из кандила пред њом, једна се жена ослободила опседнутости демона, док се мозаичној представи Богородице са десне стране Христа,[87] поред извора лековите воде у крипти храма,[88] приписивало посредништво у рођењу дуго очекиваног сина Лава VI Константина Порфирогенита, 905. године. За мајку Зоју пресудну је улогу имала свилена нит исте дужине као висина поменуте Богородичине фигуре из крипте католикона – претходно је одмеривши, обавила ју је и носила око струка.[89]

[86] Црква је обновљена у деценији која је уследила разорном земљотресу, заслугом Василија I, cf. Theophanes Continuatus, 323.5–8. О тада насталом зидном украсу в. епиграме Игњатија, магистра τῶν γραμματικῶν, Anthologie grecque, I. Anthologie palatine, I, ed. *P. Waltz,* Paris 1928, 42, n°s 109–114. Као истакнути манастирски приложник магистриса је била сахрањена десно од фијале, близу улаза у нартекс католикона.

[87] После велике победе код Вулгарофига 896, на путу од Адријанопоља ка Цариграду, мало пре Аркадиопоља, бугарске су чете опустошиле Тракију, све до престоничких зидина, *R. Abicht,* Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr, Archiv für slavische Philologie 17 (1895) 477–482; том је приликом страдао и манастир Богородице од Извора. У наредним је годинама обновљен захваљујући василевсу Лаву VI, који је из темеља подигао параклис посвећен Богородичиној мајци светој Ани и новим је мозаицима украсио нартекс и крипту главне манастирске цркве, cf. *Mango,* Art, 205–206. Мозаик Христа и Богородице Заступнице из овог манастира може се препознати и у скоро четири столећа млађим стиховима Манојла Фила, Manuelis Philæ carmina, I, 376.

[88] За познијег црквеног историчара Нићифора Калиста Ксантопула, његова је лековитост потицала од ликова Богомајке и Младенца, који су се из куполе киворија над фијалом огледали у води кладенца, *A.-M. Talbot,* Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art, DOP 48 (1994) 137; имајући у виду место где су се налазили, засигурно је реч о допојасним представама Мајке и Детета.

[89] За старију редакцију чуда, већином исцељења од разних болести уз помоћ воде са извора у крипти католикона, AS, III, 878–889; занимљиво је да људи којима је изворска вода донела исцељење почињу да зидове крипте украшавају представама ових догађаја; први помен једне овакве слике је с краја XII века, *A.-M. Talbot,* Two Accounts of Miracles at the Pege Shrine in Constantinople, TM 14 (2002) 609; о сликама Богородице из овог храма које су имале чудотворне моћи, уп. *иста,* Чудотворные образы в константинопольском храме *Живоносного источника,* Чудотворная икона в Византии и древней Руси, Москва 1996, 117–123; *N. Teteriatnikov,* The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin, Images of the Mother of God, 225–238.

Царски паладијуми

Веровање у покровитељство и заштитничку моћ икона добија и своје нове видове у овом периоду, за шта су можда најречитији примери самих ромејских владара. На повратку у Цариград, после четири месеца дуге војне окончане средином лета 971. предајом Свјатослављевих Руса у опсађеном Доростолу на доњем Дунаву и покоравањем Бугара ромејском скиптру, василевса Јована Цимискија дочекују под градским зидинама одушевљени поданици, припремајући његов тријумфални улазак у престоницу златом украшеним бојним колима у која је био упрегнут бели парип. Цар одбија да се попне на двоколицу, већ на припремљени позлаћени престо посађује очигледно најдрагоценији трофеј, икону Богородице са Христом, вероватно својеврсни *паладијум* Првог бугарског царства, а подно ње полаже пурпурну одећу и круне бугарских владара. Јашући за двоколицом у свечаној поворци кроз град,[90] василевс шаље јасну поруку престоничком становништву да је своје сјајне победе на бојном пољу приписивао вољи Свевишњег.

По Пселовим речима, у одлучујућем боју код Абидоса, на азијској обали Дарданела, 13. априла 989, Василије II излази на мегдан узурпатору Варди Фоки, с мачем у десној, док је уместо штита, левом руком носио икону Мајке Божије. Када нешто касније пише о неуспелом си-

[90] Leonis Diaconi Historiae, 157–158. Млађи хроничар донекле другачије описује овај догађај – бојна кола је вукао четворопрег белаца, а за икону се не каже изричито да је донета из Бугарске, већ да једноставно представља икону Богородице, заштитнице Града (πολιούχου), Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, 310; за француски превод, cf. Jean Skylitzès, Empereurs de Constantinople, édd. *B. Flusin, J.-C. Cheynet,* Paris 2003, 258; *B. V. Pentcheva,* The supernatural protector of Constantinople: the Virgin and her icons in the tradition of the Avar siege, BMGS 26 (2002) 30–31. У познатом мадридском рукопису Скиличине Историје (fol. 172^{v}) сачуван је приказ Цимискијевог тријумфалног уласка у Цариград. Упркос оштећењима на овој минијатури, може се тврдити да су на икони, приљубљених лица, насликани допојасна Богородица и мали Христос на њеној десној руци, *A. Grabar, M. Manoussacas,* L'illustration du manuscript de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid, Venise 1979, 95, n° 443; *Ch. Angelidi, T. Papamastorakis,* Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria, Images of the Mother of God, 213.

Истоветна пракса се среће и касније. За тријумфални улазак у престоницу, после заузећа утврде Кастамон на северу Пафлагоније 1133, Јован II Комнин је заповедио да се бојна кола опточе сребром и украсе полудрагим камењем, а потом је у њих упрегао четири белца и поставио икону Богородице коју је са собом носио у војни поход и којој је приписивао своје победе (συστρατηγέτιδι). Сам цар, с крстом у руци, ступао је пешице за двоколицом на челу поворке. На исти начин прославља свој успешан поход против Угарске на пролеће 1168. и Манојло I, с том разликом што син са свим царским инсигнијама јаше на коњу, cf. Nicetae Choniatae historia, 18–19, 157–158.

Тријумфални улазак василевса Јована Цимискија у престоницу,
мадридски рукопис Историје Јована Скилице (fol. 172v), почетак XIII века

ријском походу Романа III Аргира на Алепо у лето 1030, исти писац сликовито описује расуло које је захватило ромејске одреде после првог сукоба са сараценским ратницима. У паници напуштен војни табор, скупа са царским шатором препуним разних драгоцености, опленили су војници алепског емира, а спас у бекству према Антиохији морао је да потражи и сам василевс. Као највећа вредност, једино је спашена Богородичина икона, за коју Псел каже да је ромејски цареви са собом носе у свим ратним походима као предводницу и заштитницу целе војске.[91] И док су још средином X столећа, у строго утврђеном

[91] Psellos, Chronographie, I, 10, 37–39; за разлику од Псела, нимало наклоњеног Роману III и склоног реторском претеривању, Скилица много реалније и са више детаља описује неславан крај ове експедиције. Бивак је подигнут код Азазиона, мале утврде на два дана хода до Алепа. Извидница, тагма ексувита, која је наставила даље са задатком да пронађе погодно место за подизање логора из кога би се кренуло у освајање сиријске Верије, упада у заседу и бива уништена, а њен заповедник заробљен. Загадивши изворе пијаће воде и непрестаним нападима онемогућивши снабдевање храном из околине утврде, Сарацени су надмоћну ромејску силу довели у безизлазан положај. Затечени на непријатељској територији усред лета, десетковани од жеђи и срдобоље, Ромеји крећу у повлачење ка Антиохији у зору 2. августа 1030, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, 379–381; да је поход окончан без озбиљнијег

поретку приликом наступања царских трупа, испред василевса ступали препозити и кувикуларије са Часним крстом у ставротеци око врата, а испред њих царски официри и σιγνοφόρος са златним крстом украшеним драгим камењем,[92] најкасније од времена Василија II (976–1025) у војне походе се кретало и под окриљем нарочито поштоване Богородичине иконе.[93]

Две чудесно оūкривене слике

Истом преданошћу, с којом је претходне године вршио припреме за сиријску експедицију, дубоко поражен неуспехом, Роман III по повратку у престоницу приступа подизању своје задужбине, Богородице Перивлепте, те украшавању славних цариградских храмова, Свете Софије и влахернске цркве.[94] Приликом обнове унутрашње деко-

окршаја сведочи податак Јахје Антиохијског, према коме је само један од ромејских заповедника убијен, док су двојица заробљени. По Јахји, одступање Ромеја је почело осам дана касније, 10. августа, cf. PO 47/4, 498 (éd. *I. Kratchovsky*).

[92] Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions, ed. *J. F. Haldon,* Wien 1990, 124; древни обичај чији корени сежу у доба Константина Великог.

[93] Није реч о потпуно непознатој пракси у старијој византијској прошлости. Уочи боја са Персијанцима код Солахона у Месопотамији, у лето 585, стратег Филипик, зет автократора Маврикија, пред ромејску војску је изнео нерукотворени Христов образ из Едесе, cf. Theophylacti Simocattae Historiae, 73–75; док је Ираклије, према стиховима савременика Георгија Писиде, с нерукотвореним образом Христовим из Камулијане на рукама, повео ромејску војску у персијске ратове (622–628), cf. PG 92, 1207–1208, 1315, 1323; *Grabar,* L'iconoclasme, 30–32; *J. L. van Dieten,* Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610–715), Amsterdam 1972, 174–178. Икону Мајке Божије, τὸ φρικτὸν εἶδος τῆς ἀχράντου Παρθένου, Ираклије је са собом понео исполивши ка Цариграду 610, Giorgio di Pisidia poemi, ed. *A. Pertusi,* Ettal 1959, 252, а икона Богородице у табору цара среће се и у познијим вековима. У најтежим тренуцима пресудне битке са Печенезима, код Верије 1122, василевс Јован II Комнин усрдно се молио под ликом Богородице. Икону Мајке Божије, за коју се веровало да доноси сигурну победу на бојном пољу, скупа са царским инсигнијама, запленили су крсташи приликом неуспелог покушаја пробоја опсаде града, који је почетком фебруара 1204. предводио Алексије V Мурзуфл, cf. Nicetae Choniatae historia, 15, 567; Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 48–50; по латинском писцу, икона је била *сва од злаūа и украшена драīим камењем*. Према одлуци латинских барона, Богородичина икона је касније на поклон послана матичној опатији цистерцита, Сито у Бургундији.

[94] Док је Псел изненадну цареву побожност, изражену кроз ктиторску делатност, доживео као неразумно трошење средстава из државне благајне, Скилица је прецизније описује. Цар је на земљишту откупљеном од угледне породице Триа-

рације олтара Богородичиног храма у Влахернама, 1030/1. по Скиличиној хронологији, испод старе зидне оплате пронађена је мала икона Богородице са Христом, за коју се одмах закључило да је на том месту била окачена још у време Копронима и остала скривена и готово неоштећена безмало три стотине година.[95] Проналазак ове мале иконе (σανίδιον) одиграо је значајну улогу у настанку добро знаног предања везаног за једну од најпознатијих престоничких икона, Богородицу Влахернитису.[96]

Још једна случајно откривена слика, овог пута зидна, која је до данас сачувана у Солуну, стиче ореол чудотворности. Реч је о добро познатом украсу олтарске апсиде крстообразног католикона манастира τῶν Λατόμων.[97] Мозаик се данас уобичајено датује у крај V столећа, док му је средњовековно предање приписивало нешто већу старину. По легенди коју у XI веку бележи Игњатије, игуман солунског манастира τοῦ Ἀκαπνίου,[98] мозаик на чудесан начин настаје у време похода цара Максимијана против τῶν Σαυροματῶν. Оставивши супругу и кћер у Солуну, одакле је вршио припреме за предстојећу војну, император је својој јединици Теодори, по њеној сопственој жељи, у северном делу града почео зидати палату са купатилом. Кћи, која је

кондафила, уз морске зидине близу Студијске обитељи, започео изградњу манастира Перивлепте, а капителе стубова Велике цркве и оне у Влахернама је украсио оплатом од сребра и злата, Psellos, Chronographie, I, 40–44; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, 384.

[95] Loc. cit., l. 21–28, εἰκὼν ὑλογραφική – икона сликана на дрвету, ἐπιστήθιον κρατούσης – држати на грудима; друга синтагма се може односити на различите иконографске типове Богомајке са дететом, а не само на један одређени, како је то претпостављено, *W. Seibt,* Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter – Ikone, die 1030/1 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde, Βυζαντινά 13/1 (1985) 549–564; *M. Schulz,* Die Nicopea in San Marco, BZ 91/2 (1998) 495–500.

Скиличин податак упућује на закључак да је аниконични зидни украс, настао средином VIII века у време Константина V, в. стр. 81, нап. 130, био очуван у олтарској апсиди, ако не и на зидовима наоса влахернског храма, све до друге четвртине XI столећа.

[96] За претпоставку да је у влахернском олтару откривен старији слој зидног сликарства, на којем Богородица испред груди држи медаљон са малим Христом и да њен изглед понављају златници Романа III, cf. *C. Mango,* The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos, ΔΧΑΕ 17 (1993/4) 168.

[97] Од λατομεῖον – каменолом. У литератури се поистовећује са братством светог Давида Солунског, које се први пут помиње у опису сараценског освајања града 31. јула 904, cf. Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae, ed. *G. Böhlig,* Berolini–Novi Eboraci 1973, 37; *Janin,* Grands centres, 392–394.

[98] Cf. ibidem, 347–349.

у међувремену постала хришћанка и коју је у потаји крстио градски епископ, искористивши очево одсуство, подиже кришом уместо купатила цркву, коју је полагањем крста у темеље олтарске апсиде осветио солунски архипастир. Потом је унајмила сликара да њену полукалоту украси фигуром Богородице. Уметник је одмах прионуо на посао, а када је једног дана дошао да га доврши, открива да то није слика коју је до тада радио, већ данашњи мозаик. У тексту легенде следи његов детаљан опис, укључујући и данас делимично оштећене натписе који су га пратили. За тајне Теодорине активности се сазнаје и она одлучује да мозаик прекрије крављом кожом и зазида, како би га поштедела од девастације незнабожаца. Теодора бива бачена у тамницу, где убрзо умире, а њен отац, осведочени прогонитељ Христових следбеника, наређује да се новосазидана палата, заједно са црквом, спали.[99]

Радња приповести се затим премешта у доба Лава V Јерменина (813–820), а откривање мозаика везује за египатског испосника Сенуфија[100] са Нитријске горе. У жељи да види обличје у ком ће се Христос-судија појавити приликом свог Другог доласка, по Божјем провиђењу Сенуфије у два наврата борави у Солуну, у манастиру пророка Захарија.[101] Приликом свог другог боравка, снажна олуја праћена си-

[99] У позно забележеном предању преплићу се личности двојице владара из времена прве и друге тетрархије – Максимијана Херкулија (286–305) и Галерија Максимијана (305–311). Остаци Галеријеве палате, *славолука*, те његов маузолеј, и данас постоје у Солуну; у два наврата је војевао против Сармата на доњем Дунаву (302, 306/7), а савременици су га сматрали идејним творцем едикта прокламованог 23. фебруара 303, којим су отпочели последњи, али најмасовнији погроми хришћана и трајали пуних осам година. Прогоне је окончао њихов виновник опхрван тешком болешћу; Галерије на самрти издаје акт о верској толеранцији, 30. априла 311, cf. *Barnes,* The new empire, 4–6, 61–64; *idem,* Constantine and Eusebius, Cambridge, Mass.–London 1981, 19–24, 39. Теодора је једино могла бити пасторка старијег августа, кћи његове супруге Евтропије из првог брака и друга жена Констанција Хлора († 306), с којим је имала шесторо деце. Име Анастасија, најмлађе Теодорине кћери, упућује на могућност да је мајка у једном тренутку примила хришћанство, али далеко од Солуна, у Тријеру, cf. *E. Stein,* Histoire du Bas-Empire, I, Bruges 1959, 435; *A. von Harnack,* Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, II, Leipzig 1924, 576. Ако је пак судити по Лактанцијевим речима, Диоклецијанова супруга Приска и њихова јединица Валерија, жена Галеријева, такође су биле хришћанке, Lactance, De la mort des persécuteurs, I, éd. *J. Moreau*, Paris 1954, 93, док је, једино дете из њиховог брака, Валерија Максимила била удата за Максенција, Максимијановог сина, који је тачно шест година, до погибије код Милвијског моста 28. октобра 312, столовао у Риму, cf. *Barnes,* The new empire, 12–13, 38, 264–265; то су историјски оквири, овог у суштини легендарног предања.

[100] Често монашко име међу Коптима, по истоименом игуману († 466) Белог манастира у долини Нила, кога коптска црква слави као светитеља, cf. ODB, III, 1888.

[101] Према Игњатијевом сведочењу, по престанку прогона, *Теодорина* црква је

Мозаик из полукалоте олтарске апсиде
католикона манастира τῶν Λατόμων у Солуну, крај V столећа

ловитим ударом грома и подрхтавањем тла затекла га је самог у манастирском католикону. Лажни зид се урушава, а времешни монах, који је стајао по средини цркве, видевши како се из облака прашине светлуцајући помаља мозаични Христов лик, узноси хвалу Господу и истог трена испушта душу. Манастирско братство га сахрањује на месту где је пронађено његово беживотно тело.[102]

На примеру овог солунског мозаика историја византијске уметности је у реткој прилици не само да тумачи инспирацију наручиоца или његовог аутора већ и начин на који је ово уметничко дело касније доживљавано.[103] На развијеном свитку у Христовој левој руци

обновљена и посвећена овом пророку, cf. *Grabar,* Martyrium, 198–202.

[102] *А. Пападопуло-Керамевсъ,* Сборникъ греческихъ неизданныхъ богословскихъ текстовъ IV – XV вѣковъ, С.-Петербургъ 1909, 102–113. Старији рукопис према коме је приређено издање текста потиче из XII века и тада се чувао у московској синодалној библиотеци (Владимир бр. 390).

Током археолошког испитивања грађевине, испод пода попречног крака крстообразног здања пронађено је шест озиданих и засведених гробница у низу, од којих се две налазе тачно наспрам олтара, испод некадашње куполе.

[103] Мозаик је по други пут откривен крајем лета 1927, петнаест година по ослобађању града од Турака, за чије је скоро петовековне власти црква служила као исламска богомоља, cf. *V. Grumel,* La mosaïque du *Dieu Sauveur* au monastère du *Latome* à

Пророк Језекиљ, детаљ солунског мозаика

је парафраза Исаијиног слављења Месије – ΙΔΟΥ Ο Θ(ЄΟ)C ΗΜѠΝ ЄΦ Ѡ ЄΛΠΙΖΟΜЄΝ Κ(ΑΙ) ΗΓΑΛΛΙѠΜЄΘΑ ЄΠΙ ΤΗ CѠΤΗΡΙΑ ΗΜѠΝ ΟΤΙ ΑΝΑΠΑΥCΙΝ ΔѠCЄΙ ЄΠΙ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΤΟΥΤΟΝ.[104] Разорени град и колиба на врховима гора, с

Salonique (découverte en août 1927), EO 29 (1930) 157–175; *А. Ксинӯоӯулос,* Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (Атина 1932) 142–180.

[104] Иса. 25.9–10, cf. Septuaginta, II, 598; последње речи ἐπὶ τὸ ὄρος τοῦτο, у натпису су измењене шаљући јасну поруку наручиоца да заштитничка рука Господња више

Исус Христос, средишњи део солунског мозаика

леве и десне стране светлосне ауре, те високо уздигнута Христова десница, такође се као мотиви срећу у Исаијиној апокалиптичној визији.[105] Композиција је уобличена на основу текста још једног великог пророка, Језекиља и његовог виђења Бога у слави на реци Хо-

не почива на Сионској гори, већ на хришћанском дому чију олтарску конху краси овај мозаик. Уп. тумачење Исаијиног текста код Кирила Александријског, PG 70, 565 – Καὶ μοι πάλιν ὄρος οἴου λέγεσθαι τὴνἘκκλησίαν.

[105] Иса. 24.10–12, 20, 26.11, cf. ibidem, 596–598.

Пророк Исаија, детаљ солунског мозаика

вару – Христос, са развијеним свитком у руци, који седи на дуги као на престолу, у облаку светлости који носе небеска бића с многооким крилима, *лице човечије и лице лавово с десне стране, а с леве стране лице волујско и лице орлово,* река с представама риба и персонификацијом у дну мозаика – готово су дословна илустрација текста ове пророчке визије.[106] С том разликом што τέσσαρα πρόσωπα ζῷα, носећи богато украшена јеванђеља, овде постају најстарији познати приме-

[106] Прва и друга глава књиге пророка Језекиља, cf. ibidem, 770–773.

ри симбола четворице јеванђелиста. Још је Иринеј Лионски, крајем другог столећа, τετράμορφα поредио са јеванђељима и разлике у њиховим природама тумачио као четири различита вида једне суштине.[107] На основу крста у нимбу лако се препознаје голобради Христов лик, испод кога су, највероватније, представљени поменути пророци. Слева је погурен и преструављен сопственим виђењем, представљен Језекиљ, окружен схематизованим трњем,[108] како је у његовој визији Господ назвао неверни Израиљ, који је због отпадништва од Бога допао халдејског ропства, док десно, прекрштених ногу и замишљен, с отвореном књигом на левој руци, седи Исаија. Ктиторски натпис је најпре у целости требало да буде исписан на његовом отвореном кодексу,[109] али је вероватно због недостатка простора поновљен сребрним словима на црвеној бордури којом се са доње стране мозаик завршава – ΠΗΓΗ [Ζ]ωΤΙΚΗ ΔϵΚΤΙΚΗ ΘΡϵΠΤΙΚΗ ΨΥΧωΝ ΠΙCΤωΝ Ο ΠΑ[ΝϵΝΤΙΜΟC ΟΙΚ]ΟC ΟΥΤΟC [ϵΥξΑΜ]ϵΝΗ ϵΠϵΤΥΧΑ ΚΑΙ ϵΠΙΤΥΧΟ[ΥC]Α ϵΠΛΗΡΟCΑ ΥΠϵΡ ϵΥΧΗC [ΗC ΟΙΔϵΝ Ο ΘϵΟC ΤΟ ΟΝΟΜΑ].[110] Зналачки укомпоновани мотиви две старозаветне теофаније били су идеална декорација олтарског простора цркве чији је патрон био још један боговидац из Старог завета. Готово јединствена посвета пророку Захарији[111] изискивала је такође оригиналан зидни украс.[112]

[107] Irénée de Lyon, Contre les hérésies – livre III, II, édd. *A. Rousseau, L. Doutreleau,* Paris 1974, 158–176.

[108] Јез. 2.6, cf. Septuaginta, II, 773.

[109] Или су грешком сликара текстови замењени. Дужи текст је првобитно требало исписати на Христовом свитку, а цитат из Исаије на књизи у његовим рукама, што је логичније.

[110] *Оно што је Господу знано*, за данашњу науку је непозница – име ктитора.

[111] Позната су још два храма у византијском свету за које би се, уколико у питању није Претечин отац првосвештеник Захарије, могло претпоставити да су били посвећени овом пророку. Једно је црква у цариградској четврти τὰ Ἀρεοβίνδου, југозападно од Светих апостола, cf. Synaxarium, 690; *R. Janin,* Topographie de Constantinople byzantine: quelques quartiers mal connus, Mémorial Louis Petit, Bucarest 1948, 222–295; а друго, најпре испосница, потом манастир у долини Атроа, подно витинијског Олимпа, чије се постојање кроз изворе може пратити од почетка IX до друге четвртине наредног столећа, La vie merveilleuse, 37–39.

[112] На млађим примерима из олтарских апсида пећинских цркава IX и X века у Кападокији са израженом евхаристијском симболиком, или на минијатури (око 1100) с почетка јеванђеља из библиотеке Светог Марка у Венецији (gr. Z 540 – fol. 11v), илустрација сличне теме за своју основу, осим визије Језекиља, има други цитат из Исаије – његова жеравицом очишћена уста (Иса. 6.6–9) почела су проповедати реч Божију, који му се указао у слави, на престолу, cf. *J. Lafontaine-Dosogne,* Théophanies-Visions auxquelles participant les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images, Synthronon, Paris 1968, 138–142; *Jolivet-Lévy,* Cappadoce, 9, 27–28, 32–34, 38, 41, 88, 180, 220–221, 246, 338–339; *G. Galavaris,* The Illustrations of the Prefaces in Byzantine

Изгледа да игуман Игњатије латомску представу Христа у слави препознаје и у првом стиху 99. Давидовог псалма, као Господа који седи на херувимима,[113] док за објашњење природе тетраморфа свог читаоца упућује на *Небеску хијерархију* псеудо-Дионисија Ареопагита.[114] Друга два лика препознаје као пророке Језекиља и Авакума.[115] Мозаик у целини Игњатије доживљава као визију поновног Христовог доласка. Иако је развијени приказ Другог Христовог доласка у иконографском смислу потпуно оформљен у његово време, као на њему свакако познатој монументалној композицији из припрате Богородице τῶν Χαλκέων, осликаној око 1030,[116] старозаветне су теофаније још у светоотачким списима тумачене као префигурације будућих догађаја. За Кирила Александријског цело 25. поглавље Исаијине књиге је било најава *царсшва Хрисшовоī.*[117]

Упркос легендарним наносима у позно забележеној приповести, може се у основним цртама реконструисати постојање овог уметнич-

Gospels, Wien 1979, 100–101; *R. S. Nelson,* The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book, New York 1980, 63–64.

113 Уп. скоро савремену минијатуру на почетку јеванђеља из Парме (Pal. 5 – fol. 5r), позни XI век, где је уз Исаију насликан псалмопевац Давид, као аутор једног од текстова који је био литерарна инспирација за представу ове Majestas Domini, ibidem, 56–58.

114 В. XV главу, PG 3, 333–337. Као и друга дела истог аутора, радо је читано у средњем веку, јер је приписивано првом атинском епископу, ученику апостола Павла.

115 На овакву идентификацију могле су утицати представе Авакумове визије, која се јавља као илустрација често преписиване Друге ускршње хомилије Григорија Богослова, попут оне у синајском рукопису бр. 339 из XII века, *G. Galavaris,* The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton 1969, 120–125; *B. Miljković,* L'illustration de la Deuxième homélie pascale de Grégoire le Théologien, ЗРВИ 41 (2004) 108.

116 *Papadopoulos,* Die Wandmalereien, 57–76. Најстарији помен ове теме у византијској уметности среће се у епизоди о покрштавању бугарског хана Бориса 864, код Теофановог настављача. У жељи да један од својих двораца, у којем је често боравио, украси зидним сликама, бугарски владар позива из Византије монаха Методија и налаже му да наслика представу која би код посматрача истовремено изазивала страх и дивљење, али да то не буду сцене из битака или хану омиљеног лова на дивље звери. Сматрајући да ће сасвим одговарати хановим жељама, монах-сликар се одлучује за τοῦ θεοῦ *δευτέραν παρουσίαν*, са праведнима како примају награду за свој труд на једној и грешнима који убирају плодове својих недела у пакленим мукама на другој страни. Испуњен страхом Божијим пред Методијевим делом, Борис прима хришћанство, cf. Theophanes Continuatus, 163–164.

117 PG 70, 556–568; в. такође Евсевија Кесаријског, Кирила Јерусалимског или Теодорита Кирског, ibidem 24, 269; 33, 873, 900–901; 81, 365; за тумачења Језекиљеве и Авакумове визије, в. последњег аутора, ibidem, 816–842, 1809–1836, или његове старије савременике, Кирила Александријског или Теодора из Мопсуестије, ibidem 71, 844–944; 66, 424–449.

Полеђина литијске иконе василисе Јелене из Поганова, крај 1371

ког дела кроз историју. Крајње неуобичајен начин заштите, прецизније речено његовог скривања, најпре се може приписати једном иконофилском братству у време иконоборства. С друге стране, да је по Игњатијевим речима мозаик поново *угледао* светлост дана у време Лава V, мање је вероватно да би до данас био сачуван. Млађе житије латомског постриженика светог Јосифа Химнографа († 886), тачније његов аутор, чини се да разрешава ово питање. Јован, ђакон Велике цркве и ретор, о надалеко чувеном чуду τοῦ Λατόμου пише као о савременом догађају.[118] Ако се предложено датовање овог хагиографског текста у крај друге деценије X века прихвати,[119] чудесно откриће мозаика се најпре може датовати у последње године владе Лава VI (886–912).[120] У сваком случају, легенда је одиграла своју улогу у очувању овог уметничког дела до данашњих дана.

Сачуване су две реплике солунског мозаика. Једна, на горњем делу источног зида нартекса, над улазом у наос костурнице манастира Богородице τῆς Πετριτζιωτίσσης,[121] дело Јована Ивиропула из последње четвртине XII столећа,[122] и друга, литијска икона василисе Јелене из Поганова, настала крајем 1371.[123] Док се за старију фреску због оштећења то не може тврдити, на млађем делу означеном као Ο ЄΝ ΤΟ ΛΑΤΟΜΟΥ ΘΑΥΜΑ очигледан је утицај Игњатијевог списа. Стигме код Христа Емануила у слави преузете су из иконографије Другог доласка, а пророци

[118] Ibidem 105, 945.

[119] *G. Da Costa-Louillet,* Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles, Byz. 25–26–27/2 (1957) 814–815; постоји и мишљење да је спис читаво столеће млађи, *D. Stiernon,* La vie et l'œuvre de S. Joseph l'Hymnographe, REB 31 (1973) 248.

[120] Откривање композиције са централним Христовим ликом изгледа да је утицало на промену посвете манастирског католикона. У познијим изворима искључиво се јавља као обитељ Христа Спаса – хрисовуља Михаила VIII Палеолога, којом после 1274. манастир дарује замонашеном супругу своје нећаке Јоасафу Комнину Малиасину и његовој породици, акт о куповини земље у околини Сера из новембра 1287, данас у архиву манастира Кутлумуша или у периоризми и практику Велике лавре из јануара 1321, cf. Acta et Diplomata, IV, 336–339; Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle,* Paris 1988, 43, n° 4.6; Lavra, II, 216, 276, n°s 108.839, 109.955.

[121] Ђурђијанско братство основано у XI веку, јужно од Филипопоља, данашњег Пловдива, cf. BMFD, II, 507.

[122] *Е. Бакалова,* Бачковската костница, София 1977, 67–72, 133.

[123] О икони постоји обимна литература – *T. Gerasimov,* L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia, CA 10 (1959) 279–288; *A. Grabar,* A propos d'une icone byzantine du XIVe siècle au musée de Sofia, ibidem, 289–304; *A. Xyngopoulos,* Sur l'icone bilatérale de Poganovo, CA 12 (1962) 341–350; *A. Grabar,* Les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles, ibidem, 363–380; *G. Babić,* Sur l'icone de Poganovo et la vasilissa Hélène, L'art de Thessalonique, 57–65; *Г. Суботић,* Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења 25 (1993) 25–38.

без имена са латомског мозаика овде постају ΠΡΟΦ(Η)Τ(Η)C ΙΕ[ζΕ]ΚΙΗΛ и [ΠΡΟΦ(Η)Τ(Η)C] ΑΒΒΑΚΟΥΜ.[124]

Најпознатије цариградске иконе

Антифонитис

Поштовање указивано појединим иконама у чију се чудотворну моћ веровало налази средином XI столећа свој одраз и на аверсима царског новца. Најстарија је златна номизма царице Зоје, на којој је представљен Исус Христос Ο ΑΝΤΙΦΩΝΗΤ(ΗC). Он у левој руци држи кодекс и десном благосиља, док је на реверсу представљена допојасна фигура царице у владарској одећи с инсигнијама и натписом ΖΩΗ ΑΥΓΟΥCΤΗ.[125] Емисија ових златника дâ се врло прецизно датовати у време када су Царством управљале две сестре, Зоја и Теодора, током педесет дана између ослепљења Михаила V Калафата 21. априла 1042. и Зојине треће удаје, односно крунисања Константина IX Мономаха за василевса Ромеја, 11. јуна исте године.[126]

По Пселовим речима, Зоја је за себе наручила копију иконе Христа Антифонита, коју је богато украсила и према којој се односила с нарочитим поштовањем. Учени писац сведочи да је често лично виђао августу како целива икону или пред њом клечи у дубокој проскинези. У магновењу је различиту обасјаност Христовог лика на икони тумачила као одговор на своје усрдне молитве. Чудном пламеном светлошћу озарено лице Господње за царицу је био добар предзнак, а убледео Христов лик – лош. Иако је о тајним обредима из паганских пророчишта којима су предвиђана будућа догађања читао у λόγους ἑλληνικοὺς, Псел је Зојина веровања објашњавао њеном искреном побожношћу.[127] Према писању Ане Комнине, после Зојине смрти 1050,

[124] На отвореној књизи у крилу млађег пророка исписан је наставак цитираног текста Језекиљеве визије – ΥΙΕ ΑΝΤΡΩΠΟΥ ΚΑΤΑΦΑΓΕ ΤΗΝ ΚΕΦΑΛΙΔΑ ΤΑΥΤΗΝ (Јез. 3.1).

[125] *Grierson,* Catalogue of the Byzantine Coins, III/2, 729; лик ове августе је сачуван на мозаику са јужне галерије Велике цркве, *Th. Whittemore,* The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul, Boston 1942, 9–20.

[126] *P. Schreiner,* Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975, 142–143, 159, 166–167; *Н. Скабалановичъ,* Византійское государство и церковь въ XI вѣкѣ, С. Петербургъ 1884, 44–54.

[127] Psellos, Chronographie, I, 149–150.

Златна номизма царице Зоје, крај пролећа 1042

њено тело је похрањено у саркофаг са златном и сребрном оплатом,[128] у параклису τοῦ Ἀντιφωνητοῦ,[129] уз цркву Богородице Халкопратијске.[130] Задужбина још једне августе је почетком наредног столећа поседовала икону Христа Антифонита, престоничко сестринство Богородице Кехаритомени, чији је оснивач била супруга Алексија I Комнина (1081–1118) Ирина Дукена.[131]

Настанак култа чудотворног лика Христа Јемца не може се тачно одредити, али је већ средином XI века свакако био оформљен.

[128] Суочен почетком своје владавине, 1081, с инвазијом Нормана под вођством Роберта Гвискарда на западне границе Царства, без средстава за вођење рата, Алексије I Комнин прибегава непопуларној мери заплене светих сасуда израђених од племенитих метала из престоничких цркава, којом приликом је страдала скупоцена оплата Зојиног саркофага, као и она с врата халкопратијског храма. По повратку у Цариград, крајем 1083, у надахнутом говору одржаном у Влахернској палати, василевс свој поступак оправдава представницима цариградског клира опасношћу која је претила Царству и пореди се са Периклом, који је на почетку Пелопонеског рата био приморан да претопи драгоцености атинских храмова, укључујући и златну оплату саме статуе Атине Партенос, Annae Comnenae Alexias, 144–145, 171–173.

[129] По познијем Теодору Скутариоту, Зоја је била ктитор овог параклиса, в. Ἀνωνύμου Συνόψις χρονική, 163; *T. Papamastorakis,* The Empress Zoe's Tomb, Η Αυτοκρατορία σε Κρίση (;), Атина 2003, 497–511.

[130] Поред Христовог, у атријуму Богородичине цркве постојао је још један параклис, чији је патрон био свети Јаков, брат Господњи, *Janin,* Siège de Constantinople, 246–251.

[131] Посреди је био триптих на чијим су крилима биле насликане света Евпраксија и Богородица, cf. *Gautier,* Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, 153.

Исус Христос, василевс Константин IX Мономах и августа Зоја, јужна галерија Свете Софије у Цариграду, 1042–1055

Приповест је, по Евергетидском синаксару,[132] читана одмах после легенде о икони из Бејрута,[133] на јутрењу у Недељу православља, прве недеље ускршњег поста.[134] Постоји неколико верзија ове приповести, од којих је најстарија сачувана у већ помињаном латинском опису цариградских светиња, који је почетком XII столећа саставио анонимни енглески ходочасник.[135] За највећу драгоценост цркве Богородице Халкопратијске аутор је сматрао представу Христа – supra in altare, највероватније мозаик, у полукалоти олтарске апсиде параклиса посвећеног Спаситељу.

[132] Настао истовремено са типиком који се приписује Тимотеју, другом ктитору и игуману манастира Богородице Евергетиде, који је старешинство наследио априла 1054. од оснивача братства Павла и на његовом челу, према записима из рукописа насталих у манастирском скрипторију, засигурно био и 11. фебруара 1067, *idem,* Le typikon de la Théotokos Évergétis, 8–9.

[133] В. стр. 64–65.

[134] The Synaxarion of the Theotokos Evergetis, 384.

[135] *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 250–255; приповест изложена у 10. глави заузима највећи део, скоро трећину овог невеликог, али значајног текста.

По предању, један имућни престонички бродовласник и трговац, по имену Теодор, у време цара Ираклија (610–641), двапут је заредом доживео невреме на отвореном мору и био принуђен да сав товар са лађе баци у воду спашавајући свој и животе чланова посаде. По повратку у Цариград с оштећеним бродом, нашао се у безизлазној ситуацији, јер је већ претходни пут морао да распрода сав свој иметак како би опремио лађу и купио робу. За нови подухват више није имао новаца, нити имовине коју би могао заложити, изузев куће у којој је са женом живео. Остављен на цедилу, од родбине и пријатеља, сетио се јеврејског лихвара Аврама – раније му је било испод части да с њим послује – али за зајам од зеленаша морао је имати поузданог гаранта. Одбијен од свих, одлази у поменути параклис Христа Спаса и пада ничице на земљу горко ридајући. Када је после бројних молитви и проливених суза, уставши, угледао Христову представу изнад, обратио јој се с молбом да умилостиви Јеврејина гледе његове позајмице. Истог трена, по тексту приповести, лик Господњи је засјао попут сунца и очима дао знак несрећном трговцу. Теодор доводи Аврама у параклис и показује Христов лик који ће јемчити за његове златнике, а Јудеј, задивљен чврстином вере овог хришћанина, одлучује да новац позајми и ту, под Христовом представом, даје Теодору педесет фунти злата.[136]

[136] Три хиљаде и шест стотина златних номизми или нешто више од 16 килограма злата, *Schilbach,* Byzantinische Metrologie, 160–168. Реч је о изузетно великој суми новца. Ради поређења, ево неколико података из средине X столећа – ректору, доместику схола и друнгарију царске флоте је из државне благајне за њихову службу исплаћивано по 48 фунти злата годишње, боља кућа у престоници је коштала око две хиљаде номизми, а горе посуђена свота била би довољна за куповину ергеле од скоро три стотине коња, cf. *G. Ostrogorsky,* Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 304, 311, 327 (= Наднице и цене у Византији, Привреда и друштво у византијском царству, Београд 1969, 229, 236, 252).

Према давно објављеном тексту легенде на грчком, трансакција је обављена пред ликом Христа изнад Бронзаних врата царске палате, cf. *F. Combefis,* Novum auctarium, II, Parisiis 1648, 612–644; *Mango,* Brazen House, 113–118, 142–148. Још један спис, који је као последњи, четврти, по Евергетидском уставу читан на јутрењу у Недељу православља, прво писмо папе Григорија Диалога јеретику Лаву III, поистовећује представу Христа Антифонита εἰς τὰ Χαλκοπρατεῖα са оним εἰς τὴν πύλην τῆς Χαλκῆς, *Gouillard,* Aux origines de l'iconoclasme, 293–295. У писму се са јеванђеоским мироносицама (њихове мошти су биле похрањене у халкопратијској цркви, cf. Scriptores, II, 263; *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 255, 11.3–5) пореде жене које су спатарокандидата Јулијана, посланог од цара да уништи Христову представу над улазом у палату, обориле с мердевина, усмртивши га, да би и саме потом биле масакриране. Жене које су усмртиле царског спатарија јављају се у житију светог Стефана Новог из 809, La Vie d'Etienne le Jeune, 100–101, а по каснијој синаксарској белешци за 18. јул, предводила их је монахиња Теодосија, Synaxarium, 828–830; Byzantine defenders of images, 1–7. С друге стране, црква 9. августа празнује десеторо мученика који су страдали код Брон-

Затекавши га у његовом дому, у потпуном очајању после новог неуспеха, Аврам се сажалио и обећао нових педесет литри. Јемац је поново био лик Господа у Спасовом параклису Богородице Халкопратијске, а лихвар је овога пута замолио да пошто распрода робу понету из Цариграда, ако узмогне, одмах пошаље део дуга, половину или трећину, по некој лађи која се враћа у престоницу, бојећи са да, ако баксузног трговца поново задеси нека несрећа на повратку, не остане без свих стотину позајмљених фунти.

После danonoćne пловидбе од 40 дана, ношен снажним ветровима, трговчев брод пристаје уз обале неког острва *близу океана*. Товар је чинило жито, тамјан и разне врсте зачина, попут бибера и цимета,[137] које као нарочито тражену робу Теодор врло брзо продаје, а од зарађеног новца купује оловну руду – за једну номизму је добијао сто литри прворкласне, односно двоструко већу количину руде слабијег квалитета.[138] По завршеној трговини, Теодору је остало педесет златних фунти, које решава да одмах пошаље свом иноверном добротвору на помало чудан начин – златнике и запечаћено писмо за Аврама ставља у дрвени ковчежић, који је потом затопио смолом и воском, и помоливши се Богу спустио у море. Исте ноћи Аврам сања како од Теодора пред Христовим ликом прима први део дуга, а већ сутрадан, у ишчекивању лађе, са својим слугом вади из таласа на морској обали намењени му

заних врата у сукобима око Христовог лика. Међу њима је само једна жена, патрикија Марија, а на првом месту се помиње неки Јулијан, Synaxarium, 878–880. Није извесно да ли је реч о два предања, или о два узастопна покушаја да се уништи Христов лик, који су изазвали револт једног дела престоничког становништва. Извори упућују и на две различите године – према Теофану, то се догодило у лето 726, cf. Chronicle of Theophanes Confessor, 559–560, чему одговарају и познији датуми прослављања пострадалих иконофила, док хагиографски списи о догађају говоре после присилног Германовог повлачења са патријаршијског трона, дакле у питању је почетак 730, *M.-F. Auzépy,* La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé de Léon III : Propagande ou réalité ? Byz. 60 (1990) 445–492; *L. Brubaker,* The Chalke gate, the construction of the past, and the Trier ivory, BMGS 23 (1999) 258–285. У сваком случају, титула спатарокандидата поуздано се јавља тек у првој половини IX века, *Oikonomidès,* Les listes, 297, те је цитирани део из писма римског прелата свакако каснија интерполација, уколико се одбаце давно изречене сумње у аутентичност овог списа у целини, cf. *H. Grégoire,* Histoire de la Papauté de Caspar, Byz. 33/2 (1933) 762–763.

[137] Цариград је, поред Александрије, дуго био водећи центар на источном Медитерану у трговини овим скупоценим производима Оријента у средњем веку. У град су зачини и аромати допремани лађама са завршне тачке караванских путева на црноморској обали, из Трапезунта, cf. Das Eparchenbuch Leons des Weisen, ed. *J. Koder,* Wien 1991, 110–112.

[138] Судећи по другом анонимном латинском извору XII столећа, кровни покривачи цркава и палата у престоници били су начињени од олова, *Ciggaar, Tarragonensis 55,* 119–120, те је потражња за тим металом у Цариграду морала бити велика.

ковчежић. Током пловидбе пак, Теодор открива да велики део оловне руде чини сребро.[139] По повратку у Цариград, трговчеву веру искушава његов зајмодавац, али добивши одговор да ће му одмах бити исплаћено свих сто фунти уколико пред ликом јемца потврди да није добио први део дуга, Аврам обзнањује велико чудо које се догодило и скупа са породицом прелази у хришћанство. Патријарх Сергије га потом рукополаже за презвитера, а двојицу његових синова за ђаконе у Светој Софији, док Теодор, по враћању дуга, раздељује свој новостечени иметак престоничкој сиротињи, сребро поклања Великој цркви и Богородици Халкопратијској, односно параклису који се од тада назива Антифонит, и са својом женом, према давнашњем обећању, прима монашки постриг.

По Добрињи Јадрејковичу, око 1200, у параклису са ликом Спаситеља који је Јудеју Авраму јемчио за Теодора хришћанина, чувана је и највећа светиња халкопратијске цркве, реликвијар са појасом Богородице.[140] Лику Христа који је учинио чудо с трговцем Теодором, поклонио се 8. јула 1389. и Игњатије из Смоленска,[141] а руски ходочасник непознатог имена пише 1390. и о представи Христа – *Поручному Сӣасу,* на градским зидинама, источно од πόρτας τοῦ Περάματος или Јеврејске капије,[142] наспрам Галате, вероватно на месту где је по предању Аврам из мора извадио ковчежић са златницима и писмом.[143] Северозападно од Богородице Халкопратијске, на пола пута до морских зидина и Јеврејске капије на Златном рогу, налазила се цистерна τοῦ Ἀντιφωνητοῦ,

[139] Потку приповести чини епизода из житија светог Јована Милостивог († 619), које је у другој четвртини VII века саставио неапољски епископ Леонтије, с том разликом што је у старијем спису кредитор овај александријски патријарх, коме није био потребан јемац, cf. Leontios' von Neapolis Leben des Heiligen Iohannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien, ed. *H. Gelzer,* Freiburg–Leipzig 1893, 18–20; insula iuxta oceanum из приповести, у житију су јасно означена као νήσους τῆς Βρεττανίας, од раног средњег века позната по богатим рудницима олова. Овај детаљ је свакако имао свог утицаја на писца приповести, који највећи део свог описа цариградских светиња посвећује управо чуду везаном за овај Христов лик.

[140] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 99. Будући новгородски архиепископ погрешно поистовећује Богородицу Халкопратијску са влахернском црквом.

[141] *Majeska,* Russian Travelers, 95.

[142] Друго име је носила по суседној четврти у којој су живели престонички Јевреји, cf. *A. M. Schneider,* Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse 5 (Göttingen 1950) 80–85; *D. Jacoby,* Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine, Byz. 37 (1967) 168–175.

[143] Стара легенда у овом тексту добија други епилог. Јудеј је, чувши за трговчев нови пех, дошао на морску обалу с намером да оскрнави лик Јемца, када је море на чудесан начин избацило посуђени новац, *Majeska,* Russian Travelers, 151–153, 356–360.

два пута поменута у хрисовуљи василевса Исака II Анђела којом су априла 1192. потврђене привилегије Ђеновљана.[144]

Култ Христа Јемца ширио се и далеко изван престоничких зидина. Икона Антифонита помиње се у житију светог Никона τοῦ Μετανοεῖτε, у удаљеној Спарти, на Пелопонезу.[145] Уз Христов лик, била је насликана и представа овог светитеља,[146] а испред је горело кандило. Будући да је великосхимник Никон у последњој четвртини X столећа сазидао манастир посвећен Христу на спартанској агори,[147] у коме су се ове представе и налазиле, несумњиво је реч о ктиторској композицији,[148] а она је у исто време и поуздан terminus ante quem настанка приповести. Икону Антифонита је у трећој деценији наредног столећа поседовала и Спасова црква коју су следбеници Лазара Стилита подигли поред стуба на коме се подвизавао на Галесијској гори крај Ефеса.[149]

О распрострањености култа додатно сведоче дела зидног сликарства. Најстарији познати пример је мозаична представа са југоисточног ступца католикона Јакинтовог манастира у Никеји, посвећеног Успењу Богородице. Мозаик Христа Антифонита, скупа са својим панданом, Богородица са младенцем, на североисточном ступцу,[150] датује се у време велике обнове, након разорног земљотреса 1065, у коме је заједно са куполом страдао највећи део храма, изузев олтара. Црква је обновљена заслугом патрикија, препозита, веста и великог етеријарха Нићифора у последњим годинама владе Константина X Дуке.[151]

На истом месту, покрај олтарске преграде, Христос Антифонит је крајем наредног столећа, децембра 1192, насликан и у задужбини

[144] Acta et Diplomata, III, 28, 32; *Janin,* Constantinople, 207–208.

[145] За датовање овог хагиографског текста у средину XI столећа, који је написао именом непознати игуман Никоновог манастира, cf. *R. H. J. Jenkins, C. Mango,* A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, DOP 15 (1961) 240–241.

[146] ... τῇ διὰ τῆς δυτικῆς κλίμακος ἀναβάσει τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ οἴκου τοῦ ὁσίου. За представе светог Никона, в. *Н. В. Драндакис,* Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ 5 (1962) 306–319.

[147] Уз католикон су постојала и два параклиса посвећена Богородици и светој Недељи, уп. Никонов тестамент, BMFD, I, 313–322.

[148] The Life of Saint Nikon, 114–134, 216.

[149] The life of Lazaros, 313; спис се датује у трећу четвртину XI столећа.

[150] *Th. Schmit,* Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Berlin-Leipzig 1927, 46–48.

[151] *C. Mango,* The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea, DOP 13 (1959) 245–252; мозаици у своду средишњег травеја припрате, изнад улаза у наос, у исто време настали, били су дело другог уметника. Црква је до темеља разорена на крају грчко-турског рата 1922. Њена унутрашња декорација је позната само на основу фотографија Руског археолошког института у Цариграду, које су начињене десет година раније, уочи Првог балканског рата.

Лагудера на Кипру, 1192

Лава Афтенда, католикону манастира Богородице ΤΟΥ ΑΡΑΚΟΣ, крај Лагудере, на северним обронцима планине Троода, на Кипру.[152] Христу се са североисточног ступца обраћа Богородица Елеуса, која у руци носи развијени свитак са текстом добро познате заступничке молитве,[153] док је са јужне стране, такође у првој зони, поред Христа насликан патрон храма – Мати Божија Η ΑΡΑΚΙΟΤΗCCA ΚƐ ΚΑΙΧΑΡΙΤΟΜƐΝΗ, као најстарији сачувани пример иконографског типа Богородице Страсне, са надахнутом молитвом ктитора, исписаном с обе стране њене фигуре, односно престола. Пред крај ромејске власти на острву, у доба самозваног кипарског цара Исака Комнина (1184–1191),[154] може се датовати и старији слој зидних слика у цркви Христа Антифонита, смештеној на падинама Киренијског масива које се спуштају према морској обали, неких тридесетак километара североисточно од Никозије.[155] Овај католикон

[152] *Winfield,* Panaghia tou Arakos, 65–68, 174–176, 221–223.

[153] *I. M. Djordjević, M. Marković,* On the Dialogue Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art, Зограф 28 (2000/1) 22.

[154] Унук истоименог, најмлађег брата василевса Манојла I (1143–1180), cf. *W. H. Rudt de Collenberg,* L'empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155–1207), Byz. 38/1 (1968) 123–179; *Τ. Βλαχος,* Ὁ τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (1184–1191), Βυζαντινά 6 (1974) 169–177.

[155] *A. Stylianou, J. A. Stylianou,* The Painted Churches of Cyprus, Nicosia 1997^2, 469–473.

некадашњег манастира један је од два храма у византијском свету посвећених Христу Јемцу.[156] У исто време, крајем XII века, насликан је и Христов лик с овим епитетом, на југоисточном ступцу Богородичине цркве познате као Епископи, на југу полуострва Мани у суседству Спарте, наспрам рта Тигани, на обали Месенијског залива.[157]

Из друге половине XIII века потиче фреска на улазу у главни део, на јужној страни северозападног ступца, храма Светог Ђорђа у Горњем Козјаку, близу Штипа,[158] као и она на западној страни југоисточног ступца уз олтарску преграду цркве Светог Андреја, близу Ливади на југу Китире.[159] С краја истог столећа, на овом малом острву су сачуване још две представе Христа Јемца. Монументално попрсје у врху источног зида, изнад олтарских конхи, Богородичине црквице на североистоку Китире,[160] и Христос у пуној фигури, на северном зиду, уз олтарску преграду Претечине цркве код места званог Потамос, на северу острва.[161] Нешто више од пола столећа је млађе попрсје Христа Антифонита у архијерејском полиставриону на источном зиду ексонартекса, изнад улаза у стару припрату католикона манастира Светог Јована Претече на Менікејској гори, североисточно од Сера.[162] Зидни украс

---

[156] Други се налазио у Верији, 65 км западно од Солуна. Јеромонах и игуман ове обитељи, Мокије, својим потписом је оверио веродостојност последње воље пансеваста севаста и скутерија Теодора Сарандина, октобра 1325, cf. Vatopédi, I, 361; уп. поглавље *Одигитрија,* нап. 263.

[157] *Драндакис,* Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, 87. Занимљиво је да су у другој зони, изнад Христа, света Керамида и Мандилион. Још је за Михаила Псела, Зојина икона Антифонита била – Ἰησοῦν διαμορφώσασα ἀκριβέστερον.

[158] *З. Расолкоска-Николовска,* Исус Христос Антифонитис од црквата Св. Ѓорѓи во Горни Козјак, Зборник. Археолошки музеј на Македонија 6–7 (Скопје 1975) 217–229. Као и на старијем примеру из Лагудере, овде је у Христовој левој руци отворено јеванђеље с текстом из Јована (8.12) – ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩϹ ΤΟΥ ΚΟϹΜΟΥ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ...

[159] *Chatzidakis, Bitha,* Kythera, 70.

[160] Христу се, из прве зоне, у молитви обраћа Богородица у пуној фигури на северу, док је Претеча, са јужне стране, уништен. Црква је с југа призидана уз старију и нешто већу цркву Светог Власија, а налазе се непуна три километра североисточно од Фрилијанике, ibidem, 124.

[161] Фреске су деташиране са зидова црквице урушеног свода и налазе се у Византијској збирци у Ливади, ibidem, 196.

[162] На отвореном јеванђељу је исписан цитат из Матеја (11.28–29), који се чита у дане помена отаца палестинско-сиријског монаштва, светог Саве, Евтимија Великог и Јефрема Сирина, као и приликом примања велике и мале монашке схиме – ΔΕΥΤΕ ΠΡΟϹ ΜΕ ΠΑΝΤΕϹ ΟΙ ΚΟΠΙΩΝΤΕϹ ΚΑΙ ΠΕΦΟΡΤΙϹΜΕΝΟΙ ΚΑΓΩ ΑΝΑΠΑΥϹΩ ΥΜΑϹ ΑΡΑΤΕ ΤΟΝ ΖΥΓΟΝ ΜΟΥ ΕΦ ΥΜΑϹ ΚΑΙ ΜΑΘΕΤΕ ΑΠ ΕΜΟΥ, cf. Le Typicon, I, 122–124, 204, 214; II, 192; целину са Христовим ликом чине манастирски патрон и Богородица Кехаритомени са младенцем у наручју, лево и десно од улаза.

Богородичина црквица на североистоку Китире, крај XIII столећа

ексонартекса, на основу стилских одлика и портрета цара Стефана, супруге му Јелене и њиховог сина, које је још почетком XIX века на једном од зидова унутрашње припрате видео француски путописац Кузинери, датује се у деценију која је уследила српском освајању Сера 1345. године.[163] Уз олтарску преграду јавља се још једном, у древној солунској

[163] Уп. *А. Страти,* Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Προδρόμου Σερρών, Солун 2007, 58; загонетног наручиоца треба препознати у лику коме Христос из сегмента неба удељује благослов, у зазиданом северном улазу старе припрате, *А. Ксингопулос,* Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τᾶς Σέρρας, Солун 1973, 17–20, 61–65; *H. Hallensleben,* Das Katholikon des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai, BF 1 (1966) 158–173.

Он је најпре могао бити монах Јаков Бала из оближње Зихне, саборац Андро-

Католикон манастира Светог Јована Претече код Сера, средина XIV века

ника III из грађанског рата, коме василевс у знак захвалности за оданост и верну службу, већ као монаху, златопечатним сигилијем из марта 1333, дарује манастир Богородице τῆς Ὀστρινῆς са свим правима и поседима и црквом Свете Анастасије близу овог снажног утврђења, двеста модија земље крај оближњег села Тола, те двадесет перпера годишњег прихода од Јевреја из града. Јаков цркву претвара у манастир Свете Анастасије Фармаколитрије, који се као такав, први пут јавља у једном акту из августа 1340, а он је на челу овог братства и у фебруару 1352, судећи по простагми цара Стефана Душана коју манастиру издаје на његову молбу. У току исте године, оба манастира са свим земљишним поседима поклања манастиру на Меникејској гори, што српски цар потврђује својом оризмом из 1352/3. Сав преостали иметак, тестаментом из априла 1353, Јаков такође завештава Претечиној обитељи, cf. *A. Guillou,* Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, 96–98, 136–137, 139–141, n°s 28, 43, 45; *L. Bénou,* Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès),

Иконица од зеленог стеатита, почетак XV столећа

Paris 1998, 262–263, 275–278, n°s 150, 159. Будући највећи манастирски приложник из времена Душанове власти, чије се име у манастирским документима готово подједнако често среће као и име митрополита Зихне, Јоакима († 1333), другог ктитора Претечиног братства, угледни монах је вероватно био ктитор ексонартекса и параклиса изнад, те наручилац зидних слика. Изгледа да се упокојио нешто пре српског владара, у току извођења фресака у спољној припрати; од натписа поред његовог портрета сачувана је само почетна реч – ѥкоімнѳн ...

Исти сликар је за неких десетак година, по жељи, овог пута српског велможе Николе Радоње, зета господара Сера, осликао параклис на спрату, у који је наручилац похранио земне остатке Јелене, своје рано преминуле супруге и двеју кћери, а потом одрекавши се овоземаљског живота повукао на Свету гору, *Г. Субошић, С. Кисас,* Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори, ЗРВИ 16 (1975) 161–179; *Djordjević, Kyriakoudis,* The Frescoes, 167–234; у исто време, у почетак седме деценије XIV века, датује се и најстарији слој сликарства из параклиса Претечиног Рођења источно од манастирског католикона и приписује истом уметнику, или неком његовом верном следбенику.

базилици Светог Димитрија. Са западне стране југоисточног ступца, испод мозаика с представом светог Сергија из VII века, уклоњена је мермерна оплата и, крајем XIV или почетком наредног столећа, насликан Христос Антифонитис на престолу.[164] Да су представе Христа с овим епитетом до краја Царства биле и предмет личне побожности најбољи су доказ две иконице од зеленог стеатита из XIV, односно с почетка XV века, које се данас чувају у ризници катедрале у Падови и њујоршком Метрополитен музеју.[165]

Влахернска Богородица

На малим сребрњацима, двотрећинским милиарисијима, Константина IX Мономаха (1042–1055), Теодоре (1055/6) и Михаила VI Стратиотика (1056/7), отиснута је допојасна Богородица Оранта, означена као ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΒΛΑΧΕΡΝΙΤΙСΑ.[166] О постојању култа нарочито поштованог Богородичиног лика из влахернске цркве у XI столећу, осим царског новца, сведочи и литијски крст неког Јована,[167] као и оловни печат истоименог протопроедра и царског ризничара.[168] У свом табору код Манцикерта августа 1071, Роман IV Диоген је, према Михаилу Аталијату, имао икону Богородице Влахернске.[169]

Разлоге поштовања влахернске Богородичине иконе открива Михаило Псел у свом Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι,[170]

[164] Фреска је доста страдала, те је текст исписан на отвореном кодексу данас тешко читљив, *Г.* и *М. Сотириу,* Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Атина 1952, 209.

[165] *Kalavrezou-Maxeiner,* Steatite, 210, 216, n°s 135, 147.

[166] На реверсима ових новчића налазе се уобичајене молитве – Θ(ΕΟΤΟ)ΚΕ ΒΟΙΘΕΙ ... сваког од троје владара, *Grierson,* Catalogue of the Byzantine Coins, III/2, 747, 753, 758.

[167] Стојећа Оранта, сигнирана као Мати Божија Η ΒΛΑΧΕΡΝΗΤΗСΑΝ, окружена је светим исцелитељима Козмом, Дамјаном, Ермолајем и Пантелејмоном, док је на предњој страни угравирано Распеће, са Богородицом и светим Јованом Богословом, те светим Георгијем у врху вертикалног крака крста, Byzantium 330–1453, London 2008, 426–427, n° 189. Овај крст од бронзе је вероватно припадао влахернском храму, у чијој се близини, у Космидиону ван градских зидина, налазило познато светилиште Анаргира, а на њему су урезане и молитве још двојице приложника Лава Vореа и Георгија Сирийца.

[168] С том разликом што је Η ΒΛΑΧΕΡΝ(Η)ΤΗСΑ на печату допојасна Оранта с Младенцем у медаљону на грудима, *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 272, n° 522.

[169] Michaelis Attaliotae Historia, 153.

[170] Написано јула 1075, по жељи автократора Михаила VII Дуке.

Сребрњак Константина IX Мономаха (1042–1055)

у којем описује надалеко познато чудо које се сваког петка, по заласку сунца, током вечерње службе, дешавало у влахернском храму. На десној страни цркве, гледано ка истоку, у посебном проскинитару чувана је Богородичина икона прекривена богато украшеном катапетазмом.[171] По свршетку уобичајених молитви у припрати, која није била довољно пространа да прими велики број верних, те су они стајали и у портицима атријума древне базилике, отварају се врата наоса, а наочиглед чинодејствујућих и знатижељне масе присутних верника одигравало се велико чудо – ношена невидљивом силом налик ветру, тешка драперија је лебдела у ваздуху откривајући икону испод ње.[172]

[171] Учени писац ову тканину назива πέπλος, односно ὁ ἱερὸς и παρθενικὸς πέπλος. Истоветан термин за катапетазму користи и познији Зонара, а уобичајен је на тканим или везеним епиграмима тканина које су прекривале иконе, часне трпезе, мермерне саркофаге или пролазе у цариградским храмовима XI и XII столећа. Неки од ових текстова приписују се угледним песницима, попут Николе Каликла или Теодора Продрома, в. *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 28–30, 34–35, 47, 51–52, 138–139, 151; *Hörandner,* Theodoros Prodromos, 525–526, nº 73; *Nunn,* The Encheirion, 91–102. Да је реч о општеприхваћеном називу ових скупоцених тканина у једном дужем временском периоду говоре и старији извори, cf. Theophanes Continuatus, 452.13.

[172] Пселу је свакако било познато житије светог Андреја Сала, јер катапетазму која је наткривала икону пореди са *Покровом Богородице* из визије коју је овај свети човек имао у влахернском храму – ... ἐν καινῷ τινι ἀδύτῳ καὶ ἀσύλῳ καταφυγῇ. Житије светог Андреја Јуродивог најкасније се датује у средину X века, *L. Rydén,* The Date of the *Life of Andreas Salos,* DOP 32 (1978) 127–155; *idem,* The Vision of the Virgin at Blachernae and the Feast of Pokrov, AB 94/1–2 (1976) 63–82. Такође је знао и за визију светог Петра Александријског, по којој је риза (ῥήγνυται) откривала суштину оваплоћеног Логоса, в. синаксарску белешку за 25. новембар, када Црква слави успомену на овог александријског патријарха и мученика с почетка IV века, Synaxarium, 256–258.

Сребрни милиарисион царице Теодоре (1055/6)

За Псела и његове савременике по среди је било дејство самог Светог духа.[173] Подизање тканине је чак могло пресуђивати и у свакодневним споровима, попут оног око воденице између спатарија и стратега Лава Мандала, с једне, и монаха трачког манастира τοῦ Καλλίου, с друге стране.[174]

О поштовању које је ова икона уживала најречитије говори епизода с почетка тринаесте књиге *Алексијаде.* У суботу 1. новембра 1107, василевс Алексије I са неколицином најближих сродника напушта престоницу, с намером да се придружи својим трупама које су кретале у коначни обрачун са Боемундовим Норманима, који су по други пут за његове владе насрнули на југоисточне обале Јадрана.[175] Пурпурни шатор василевса био је подигнут на месту званом Геранион,[176] недалеко од Цариграда, где је цара сустигла вест да Богородичина икона није починила своје τὸ σύνηθες θαῦμα, што је протумачено као лош знак. Уместо да одавде, од августе буде испраћен на запад, ка Солуну, автократор је логоровао читава четири дана на овом месту, а потом се скупа са Ирином враћа у престоницу. У сумрак петог дана, са мало-

[173] *Grumel,* Le *miracle habituel*, 136–138; *E. N. Papaioannou,* The *Usual Miracle* and an Unusual Image. Psellos and the icons of Blachernai, JÖB 51 (2001) 177–188.

[174] Michaelis Pselli orationes hagiographice, ed. *E. A. Fisher,* Stutgardiae-Lipsiae 1994, 199–229.

[175] *Осшроīорски,* Историја Византије, 344–345.

[176] Вероватно по истоименој једногодишњој биљци дивљи здравац, чији су тамноцрвени или љубичасти цветови били савршено окружење за царски бивак, али не у ово доба године.

Литијски крст, XI век

бројном пратњом тајно улази у влахернски храм, где се по отпеваним химнама и усрдним молитвама, поново одиграло *уобичајено чудо,* а василевс с добром надом потом кренуо у рат.[177] Исто сведочи и житије светог Кирила Филеота. Према сопственом казивању, овај побожни

[177] Annae Comnenae Alexias, 384; *Weyl Carr,* Court Culture, 93–94.

Печат протопроедра и царског ризничара Јована, XI столеће

човек је средином XI века, сваког петка, без обзира на доба године, пешачећи преваљивао између педесет и шездесет километара у једном правцу до Цариграда,[178] да би се у Влахернама поклонио Богородици и по свршетку вечерње враћао назад, у своје приморско село, Филеу, на црноморској обали.[179]

На основу Пселовог *Слова* може се закључити да је на влахернској икони била представљена Богородица са Христом, што потврђују савремени и нешто познији латински текстови о чуду за које се посредством трговаца и ходочасника знало и на Западу.[180] Вероватно је у питању икона пронађена у олтару приликом обнове влахернске цркве

[178] ... μίλια τριάκοντα ἓξ ἢ καὶ τεσσαράκοντα, за дужину миље, cf. *Schilbach,* Byzantinische Metrologie, 35.

[179] La Vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin († 1110), éd. *É. Sargologos,* Bruxelles 1964, 83–84; овај хагиографски текст је после 1143. написао Никола, монах манастира арханђела Михаила τῆς Κατασκέπης, који је василевс Манојло I Комнин основао близу τοῦ Πόντου στόμα (место спајања Босфора и Црног мора), cf. Nicetae Choniatae historia, 206–207.

[180] *Grumel, Le miracle habituel,* 130, 134. Забележено је и у опису цариградских светиња, *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 260, 49.1–2, а о самој икони говори други латински извор XII века, *eadem, Tarragonensis 55,* 121–122; за разлику од Псела, анонимни аутор овог списа је икону видео у кружном параклису τῆς ἁγίας σοροῦ влахернске цркве, а усхићење верних, који су једном седмично долазили у великом броју ишчекујући *уобичајено чудо,* поредио с оним које је пратило паљење светог пламена током вечерње службе на Велику суботу у Светом гробу јерусалимског храма Христовог Васкрсења. О овој чудесној појави, први пут у изворима забележеној 870, cf. *M. Canard,* La destruction de l'Église de la Résurrection par le calife Hākim et l'histoire de la descente du feu sacré, Byz. 35/1 (1965) 16–43.

1030/1,[181] а чудесно подизање вела, које ју је откривало током бдења уочи сваког суботњег дана, може у својој основи бити симболично подсећање на овај догађај. Представе, још из ранохришћанске уметности познатог типа Оранте, на царском новцу из средине XI столећа сведоче о једном култу у настајању, и најпре ће бити реплике мозаичне представе Богородице из полукалоте олтарске апсиде влахернског храма, настале у време Романа III Аргира,[182] налик савременој фресци из солунске Богородице τῶν Χαλκέων, или нешто млађим примерима из Неа Мони на Хиосу или Свете Софије у Кијеву,[183] што можда најбоље потврђује супеданеум испод ногу Богородице са већ поменутог литијског крста из атинског Бенаки музеја,[184] који у потпуности одговара изгледу са поменутих примера из зидног сликарства, док у исто време византијски иконопис не познаје иконографски тип Оранте.

О изгледу чудотворне иконе Богородице Влахернитисе, од почетка обавијеном велом тајне – само се једном недељно појављивала пред очима верних под титравом светлошћу кандила – говоре већ цитирани латински текстови,[185] а сасвим јасно синајска икона ђурђијан-

---

[181] В. стр. 106–107.

[182] *Кондаковъ,* Иконографія Богоматери, 61–66; *М. Татић-Ђурић,* Врата слова. Ка лику и значењу Влахернитисе, ЗЛУ 8 (1972) 67, 70–72 (= Студије, 104–105, 107–111).

[183] *Papadopoulos,* Die Wandmalereien, 26–28; *D. Mouriki,* The Mosaics of Nea Moni on Chios, I, Athens 1985, 43–44; *В. Н. Лазарев,* Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, 99–102. Судећи по тексту десете Фотијеве беседе, Богородица се покровитељски раширених, *испружених* руку представљала у олтарским конхама византијских цркава још од друге половине IX столећа, Φωτίου ὁμιλίαι, пр. *В. Лаурда,* Солун 1959, 102; The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople, ed. *C. Mango,* Cambridge, Mass., 1958, 188.

[184] Крст је за музејску колекцију откупљен у Цариграду 1932. године, cf. L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964, 449–450, nº 550.

[185] Natum gestat, sindone stat et velata serica, и ... gestans in gremio illum suum nobilem iesum primogenitum infantem, или Dei genitricis sancta et venerabilis ycona aurea, gestantis filium quem benedicta genuit.

Представа Богородице са Христом на поменутом оловном печату протопроедра Јована такође не одговара овим описима. Ваља подсетити да је влахернски храм страдао у пожару 1069/70. Судећи по Пселовом *Слову,* радови на обнови су свакако окончани пре 1075, а бивши заповедник норманских најамника и потом отпадник од царске власти, Русел од Бајела, у овој цркви полаже 1077. заклетву верности василевсу Михаилу VII Дуки уочи обрачуна са узурпатором Нићифором Вријенијем, Michaelis Attaliotae Historia, 138, 253; *Е. Т. Цолаки,* Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Солун 1968, 139.6–7; Ioannis Zonarae epitomae historiarum, 694.6–7. Печат је вероватно млађи од ових догађаја, титулу проедра носио је главнокомандујући царских трупа у сукобу са присталицама Вријенија, будући доместик схола, а потом и автократор, Алексије Комнин, мада се појава титуле протопроедра датује у

Део синајског хексаптиха
са представама најпоштованијих цариградских икона Богородице
и догађајима из Христовог овоземаљског живота, XII век

Богородица Влахернитиса

седму деценију XI столећа, cf. *Oikonomidès,* Les listes, 299. На аверсу печата је најпре поновљен лик Богородице из полукалоте олтара обновљеног храма. Иако најстарији

ског јеромонаха и сликара Јована Тохаби, из XII столећа. У горњем делу иконе, изнад 36 квадратних поља која приказују Чуда, Страдање и завршне догађаје Христовог боравка на Земљи – Силазак у Ад, Вазнесење и Силазак Светог духа на апостоле – насликан је аутопортрет уметника у проскинези пред Богородицом са Христом на престолу, копијом мозаика из олтарске апсиде Свете Софије у Цариграду, док су десно и лево представе познатих цариградских икона Богородице.[186] У горњем левом углу иконе насликана је Богородица Η ΒΛΑΧΕΡΝΗΤΙCΑ,[187] којој Христос хрли у загрљај.[188] У ђурђијанском манастиру Богородице Петричке, близу данашњег Бачкова,[189] који је 1083. основао истакнути ромејски војни заповедник, севаст и велики доместик запада, Григорије Пакуријан,[190] сачувана је још једна реплика влахернске Богородице. Иако је бојени слој ове велике иконе (90x58 цм) готово потпуно уништен услед вишевековне богослужбене употребе, остаци окова од

познати пример Христа у медаљону на грудима Оранте у олтарској апсиди који истиче Богородичину улогу у Оваплоћењу, потиче тек из Нередице (1199), ову хипотезу потврђује Мати Божија означена као Η ΒΛΑΧΕΡΝΗΤΗCΑ, у апсиди скромне задужбине једне свештеничке породице, цркве Светог Јована Претече (1367/8), у лаконијској Хрисафи на југоистоку Пелопонеза, *В. Н. Лазарев,* История византийской живописи, Москва 1986, 111; *G. Millet,* La dalmatique du Vatican, Paris 1945, 71; *Н. В. Драндакис,* Ὁ σταυροειδὴς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 9 (1988) 305–307, 313.

[186] У богатој синајској збирци сачувано је још пет двојезичних икона истог дародавца и аутора – Други Христов долазак и четири иконе Менолога за целу годину – са поетски надахнутим епиграмима исписаним грчком мајускулом на полеђинама свих шест икона, cf. *Сошириу,* Εἰκόνες, II, 121–123, 125–130; *D. Mouriki,* La présence géorgienne au Sinaï d'après le témoignage des icônes du monastère de Sainte-Catherine, Βυζάντιο και Γεωργία. Καλλιτεχνικές και πολιτιστικές σχέσεις, Атина 1991, 39–40; *S. Kalopissi-Verti,* Painters' Portraits in Byzantine Art, ΔΧΑΕ 17 (1994) 134–136; *N. S. Trahoulia,* The truth in painting: a refutation of heresy in a Sinai icon, JÖB 52 (2002) 271–278; *A. Rhoby, W. Hörandner,* Beobachtungen zu zwei inschriftlich erhaltenen Epigrammen, BZ 100/1 (2007) 157–167; *Galavaris,* Hexaptych, 25–43; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 50–57; *Z. Skhirtladze,* The Image of the Virgin on the Sinai Hexaptych and the Apse Mosaic of Hagia Sophia, Constantinople, DOP 68 (2014) 369–386.

[187] Исти епитет на грузијском исписан је испод грчког, са десне стране Богородичиног попрсја.

[188] Једна од Пселових синтагми – τὴν χάριν ἀσύγκριτος, којом описује изглед влахернске иконе, могла је бити инспирисана управо овим, интимним тренутком из свакодневног живота Мајке и Детета, овековеченим на овој представи.

[189] На северним обронцима Родопа, 25 километара југоисточно од Пловдива, TIB, 6, 475–476.

[190] После неуспеле одбране бивше јерменске престонице Ани од селџучких чета султана Алп-Арслана 1064, верно је служио тројицу ромејских автократора, Михаила VII Дуку, Нићифора III Вотанијата и Алексија I Комнина. Погинуо је у борби са Печенезима надомак Филипопоља 1086, cf. *Lemerle,* Cinq études, 164–175.

Патронална икона Богородице Петричке, Бачково, крај XI столећа

позлаћеног сребра, те његови уклоњени делови са руку Богородице и Христа, и данас сведоче о идентичном иконографском типу. Нарочито поштована икона у овом манастиру је своју оплату добила 1311,[191] како стоји у грузијском натпису испод епитета Υ ΒΛΑΧΕΡΝΗΩΤΗϹΑ.[192] Иако се

[191] Наручиоце, Игњатијеве синове, Атанасија и Окропира из ђурђијанске покрајине Тао, израда сребрног окова и кандила је коштала 125 перпера, в. *А. Шанидзе,* Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Грузинская редакция типика, Тбилиси 1971, 357–360.

[192] *Г. Н. Чубинашвили,* Грузинское чеканное искусство, Тбилиси 1959, 625–626; *Grabar,* Les revêtements, 34, nº 9; икона је данас похрањена у наосу новог манастирског

не може са сигурношћу тврдити, вероватно је реч о икони Богородице пред којом су, по жељи ктитора записаној у 12. глави манастирског устава, непрестано горела три кандила.[193]

На очуваној синајској представи, ноге стојећег Богомладенца који је кренуо у мајчин загрљај помало необично лебде у ваздуху,[194] што упућује на закључак да је влахернски прототип морала бити икона Богородице на престолу, са Христом који грли мајку стојећи јој у крилу. Њене верне копије могу се препознати на два млађа примера из XIII века, мермерном рељефу из капеле Зено Светог Марка у Венецији,[195] и на

католикона, у посебном дуборезном проскинитару десно од улаза, са новим сребрним оковом из 1819, који видљивим оставља само Богородичину главу и лице Детета, в. *М. Панајотиди,* Η εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας στο μοναστήρι του Πετριτζού (Bačkovo) στη Βουλγαρία, Ευφρόσυνον, 459–467.

[193] Типик је састављен децембра 1083, *P. Gautier,* Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, REB 42 (1984) 71, 131. Да су по три кандила осветљавала и друге нарочито поштоване иконе Богородице говоре савремени епиграми, в. *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 39, 47, бр. 74, 86. Гроб још једног члана ове угледне породице грузијског порекла красила је икона Богородице Влахернске. Као украс за саркофаг куропалата Симватија Пакуријана, монаха Саве у ђурђијанском манастиру на Светој гори, његова супруга Кали је завештала Ивирону, у свом тестаменту који је саставила као монахиња Марија 4. новембра 1098, два чирака, сребрни крст и две сребром оковане иконе, Христа καὶ τὴν ἑτέρ(αν) μου εἰκόνα τὴν ὑπεραγίαν Θ(εοτό)κον τὴν Βλαχερνίτισ(αν), Iviron, II, 179, 47.20–21.

[194] Несвакидашње решење јавља се и касније – невелика и доста оштећена икона са оковом из Адиша у Грузији, на којој је мали Христос на левој страни (XII век), печати двојице атинских митрополита са сличним топонимским епитетима Η ΑΘΗΝΑΙC, те Η ΑΘΗΝΙωΤΙCCA (друга половина XII и почетак XIII столећа), в. стр. 235, опсечена икона из цркве Светог Шимуна у Задру, средишњи део некадашњег триптиха, односно олтарске *пале*, једна икона из синајске збирке, литијска икона из епископске цркве на Тири (XIII век), те солунска икона означна као Η ΕΛΕΟΥCΑ, данас у атинском Византијском музеју (почетак XIV века), *N. Thierry,* La Vierge de tendresse à l'époque macédonienne, Зограф 10 (1979) 69; *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 450–453, n°s 604, 605, 607; *Кондаковъ,* Иконографія Богоматери, 382; *I. Petricioli,* Novootkrivena ikona Bogorodice u Zadru, Зограф 6 (1975) 11–13; Faith and Power, 350, n° 209; *А. Мицани,* Βυζαντινή εικόνα της Παναγίας δεομένης στην Καταπολιανή Πάρου, ΔΧΑΕ 23 (2002) 193; *N. Chatzidakis,* A Fourteenth-Century Icon of the Virgin Eleousa in the Byzantine Museum of Athens, Byzantine East, Latin West, 495–498.

Чини се да допојасне представе Богородице објашњавају речи ходочасника са Запада, када пише о прототипу – Hec sancta ymago Dei genitricis a cingulo deorsum est cooperta pallio ex utraque parte ymaginis affixo duobus clavis. Videtur itaque medietas sancte imaginis a cingulo sursum, videlicet pectus et capud. Porro alia medietas occultatur a cingulo deorsum ut diximus pallio cooperta serico, cf. *Ciggaar, Tarragonensis 55,* 121–122; *Pentcheva,* Icons and power, 157–160.

[195] *O. Demus,* The Church of San Marco in Venice, Washington 1960, 187–188; *Lange,* Reliefikone, 109–110, n° 39; *Grabar,* Sculptures byzantines, 123, n° 123. Мермерна плоча

Средишњи део олтарске пале из цркве Светог Шимуна у Задру, XIII столеће

Икона из синајске збирке, XIII век

Богородица Милостива, Солун, почетак XIV столећа

(100x76), на којој је мали Христос представљен како стоји на десној страни Богородичиног крила, судећи по натпису ΥΔΩΡ ΤΟ ΠΡΙΝ ΜΕΝ ΕΚ ΠΕΤΡΑϹ ΡΥΕΝ ΞΕΝΩϹ ΕΥΧΗ ΠΡΟΗΧΘΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΜΩΥϹΕΩϹ ΤΟ ΝΥΝ ΔΕ ΤΟΥΤΟ ΜΙΧΑΗΛ ϹΠΟΥΔΗ ΡΕΕΙ ΟΝ ϹΩΖΕ ΧΡΙϹΤΕ ΚΑΙ ϹΥΝΕΥΝΟΝ ΕΙΡΗΝΗΝ, cf. *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 116–118, првобитно је свакако била украс неке

Богородица Непобедива, Свети Марко у Венецији, XIII век

Богородица Толгска (I), XIII столеће

Богородица Толгска (II), почетак XIV века

Богородица Толгска (III), почетак XIV столећа

икони Богородице Толгске из истоименог манастира под Јарослављем, данас у московској Третјаковској галерији.[196] Икона пронађена у олта-

чесме, што потврђују и четири унакрсна мала отвора испод натписа у доњем десном углу плоче, можда напајани водом управо са познатог влахернског извора. Поетски епитет Η ΑΝΙΚΗΤΟΣ (Непобедива), в. *Евстратиадис,* Ἡ Θεοτόκος, 7, уклесан уз Богородичин лик, само додатно сведочи о улози коју је влахернска икона имала у војним походима Ромеја. По писаним изворима може се закључити да икона није изношена из храма, само се једном обрела на бојном пољу у време обнове влахернске цркве, и то у неславно завршеном сукобу са Селџуцима код Манцикерта, в. стр. 129. С друге стране, према Ани Комнини, приликом поласка у рат, молитва пред овом иконом била је неопходан предуслов његовог успешног окончања, в. стр. 131–132.

[196] *В. Н. Лазарев,* Этюды по иконографии Богоматери, Византийская живопись, Москва 1971, 284–286.

Није искључено да један иконографски детаљ, иако се јавља тек на познијим примерима XIII столећа и не слика једнообразно, ипак потиче са прототипа. Реч је о десној Христовој руци којом Богомладенац грли Мајку око врата и од које се слика само шака. На задарској икони она почива на Богородичином мафориону, док је на руском примеру загрљај јошораснији јер шака Детета провирује испод мафориона додирујући прстима мајчин образ и врат. Занимљиво је да се руска икона у својој средини сматрала чудотворном и везивала за настанак манастира на ушћу реке Толге

ру влахернског храма 1030/1. вероватно је понављала изглед прототипа који су иконоборци уништили, а који је по житију светог Стефана Новог, био нарочито поштован још почетком VIII столећа.[197]

Помен влахернске цркве коју походи Свети дух бележи и будући новгородски архиепископ Антоније око 1200.[198] А изгледа да је и скупоцена катапетазма временом постала предмет обожавања. По речима Робера од Кларија, тканина која је сваког петка *откривала лик Господњи,* на мистериозан начин нестаје по крсташком освајању града 13. априла 1204.[199] *Уобичајено влахернско чудо* се више не среће у историјским изворима, вероватно је и сама икона постала плен латинских завојевача.

Халкитис

Покров још једне сликане представе имао је чудесну моћ. Неко време по устоличењу Јована IX Агапита за цариградског патријарха, 24. маја 1111, автократор Алексије I Комнин се, према Зонари, на смрт разболео. Исцељује га катапетазма која је прекривала познати Христов мозаик изнад Бронзаних врата. Довољно је било њоме се обмотати.[200] Само додир ове тканине потом је донео оздрављење од тешке болести и истоименом праунуку василевса, сину севастократора Андроника, за владе Манојла I Комнина (1143–1180), о чему је сведочио опширан, *златом* везени натпис супруге исцељеног, Марије из рода Дука, на пурпурном *пеплу,* такође намењен овом Христовом лику.[201]

у Волгу, па врло брзо настају и њене *допојасне* копије. Сачуване су две такве иконе са почетка XIV века, на којима се претходно поменути иконографски детаљ јавља у оба своја вида, а може се пратити и поступно преображење од стојећег Богомладенца у мајчином крилу до седећег положаја у наручју Богородице, cf. *S. I. Maslenizyn,* Ikonen der Schule von Jaroslawl, Berlin 1980, 15–19.

[197] В. *Бабић,* Епитети, 265–267, и овде стр. 81.

[198] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 99.

[199] Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 66–67.

[200] Ioannis Zonarae epitomae historiarum, 750–752; Michaelis Glycae Annales, ed. *I. Bekkerus,* Bonnae 1836, 623.

[201] Аутор савремене антологије епиграма катапетазму је видео у Христовој цркви изнад улаза у стару царску палату, *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 35–36, бр. 70; о протостратору и протосевасту Алексију, синовцу Манојла I и потом љубавнику Марије Антиохијске, који је на пролеће 1182, ослепљен и утамничен, в. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, II, 189–218.

А изгледа да је и уље из кандила које је осветљавало ову зидну слику сматрано лековитим.[202]

Два пута уништавана и обнављана током VIII и IX века, представа Христа ἐν τῇ Χαλκῇ била је својеврстан симбол борбе против последње велике хришћанске јереси – иконоборства.[203] Због места које је имала у иконокластичком спору, око ње су се врло рано почеле испредати легенде. Најстарију, по којој је овај Христов лик у сну најавио василевсу Маврикију (582–602) скору смрт и смакнуће готово читаве његове породице,[204] бележи Теофан Исповедник, почетком IX столећа.[205] Безмало шест векова касније, анонимни руски ходочасник крајем XIV столећа записује предање по коме су анђели на заповест добијену од овог лика Господњег довели безбожног цара у Спасову цркву код Бронзаних врата, положили пред Христову икону и стали га жестоко тући, све док није пристао да се покаје и одрекне својих нечасних дела.[206] Драгоцен је и податак да је на Спасовдан, цео град, скупа са Латинима из Галате, долазио на поклоњење овом Христовом лику.[207]

У исто време су њему и његовим сународницима показиване реплике ове чувене представе у престоничким храмовима. Тако је, нешт-

---

[202] *Mango,* Brazen House, 132–134.

[203] Уп. поглавља *Герман I, Јован Дамаскин, Георгије Кипранин и саборски орос*, нап. 84, *Обнова иконоклазма,* стр. 75 и *Антифонитис*, нап. 136.

[204] В. стр. 57, нап. 17.

[205] Chronicle of Theophanes Confessor, 410–411; *Mango,* Brazen House, 109–112; *J. Wortley,* The legend of the Emperor Maurice, Actes du XVe Congrès, IV, 382–391.

[206] Мотив анђела који батинају василевса до покајања преузет је из житија свете царице Теодоре, написаног крајем IX века – уз самртни одар автократора Теофила (829–842), даноноћно се за спас његове душе молила побожна августа. На трен заспавши, имала је визију Богомајке са Дететом и Његовим крстом, те свог супруга окруженог анђелима који су га немилосрдно тукли због уништавања икона. Остатак ноћи василевс је провео у страховитим мукама, све док на грудима свог личног секретара, евнуха Теоктиста, није угледао, из страха дуго скриван, енколпион са Христовим ликом. Последњом снагом положивши мали образ Спаситеља на своја од бола разјапљена уста, умирује се и тоне у сан, да би се након неколико дана у миру упокојио, *А. Маркопулос,* Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731), Σύμμεικτα 5 (Атина 1983) 263–265; за превод на енглески, cf. Byzantine defenders of images, 371–373; *M. Vinson,* The Terms ἐγκόλπιον and τενάντιον and the Conversion of Theophilos in the *Life of Theodora* (*BHG* 1731), GRBS 36/1 (1995) 89–99; цитирани део царичиног житија о Теофиловој смрти, најкасније од средине XI столећа је, поред три раније поменута текста, читан као трећи на јутрењу у Недељу православља, cf. The Synaxarion of the Theotokos Evergetis, 384.

[207] *Majeska,* Russian Travelers, 137; празнична вазнесењска литургија је служена преко пута, у Светој Софији, cf. Le Typicon, II, 126–128.

то пре њега, Игњатије из Смоленска 8. августа 1389. у манастиру Перивлепте целивао икону из које је дошао глас цару Маврикију, док је 1349. у Светој Софији, високо изнад главних врата на западном зиду наоса, Стефану Новгородском показана Христова икона, под којом је наводно страдала света Теодосија бранећи је од иконобораца.[208] Најстарија је она с улаза у цркву Светих четрдесет мученика у средишту града,[209] коју богато украшава Андроник I Комнин (1183–1185), одабравши ову цркву за свој вечни покој.[210]

Стиче се утисак да је чудесно исцељење Алексија I (после 1111) имало пресудан утицај на формирање култа. О поштовању које је овај Христов лик убрзо стекао међу члановима владајућег дома Комнина додатно сведочи и један познији мозаик. Током велике обнове манастирског католикона Хоре,[211] по жељи новог ктитора, логотета ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ Теодора Метохита, крајем друге деценије XIV столећа, на источном зиду унутрашње припрате, десно од улаза у наос и сопствене ктиторске композиције, у мозаику је изведена колосална стојећа фигура Христа (висине од преко 4 метра) с епитетом Ο ΧΑΛΚΙΤΗϹ, и са

---

[208] *Majeska,* Russian Travelers, 29, 97, 147; *idem,* The Image of the Chalke Savior in Saint Sophia, Bsl. 32/2 (1971) 284–295. Према речима потоњег солунског архиепископа Симеона, друга икона је почетком XV столећа имала своје место и у црквеном обреду. По уласку у наос Велике цркве, патријарх би се окретао назад и три пута поклонио под овом иконом изговарајући молитву – Τὴν ἄχραντον εἰκόνα σου προσκυνοῦμεν ..., cf. *Darrouzès,* Sainte-Sophie de Thessalonique, 47.

[209] *Janin,* Siège de Constantinople, 499–500.

[210] Nicetae Choniatae historia, 332. У својој *Црквеној историји* коју пише крајем владавине Андроника II Палеолога (1282–1328), Нићифор Калист Ксантопул ову представу приписује самом цару Маврикију, PG 147, 413; учени писац је овај мозаик и његов прототип, као и Псел Зојину икону Антифонита раније, доживљавао као верни одраз овоземаљског изгледа оваплоћеног Господа.

[211] Манастир, основан у VI веку уз градске зидине, између Адријанопољске капије и Влахерна, постаје познат током иконоборачке кризе. У њему је скончао и био сахрањен патријарх Герман I, док тројица Хориних монаха из Палестине, својим страдалништвом под последњим царевима иконоборцима у првој половини IX века, убрзо стичу ореол светости – непоколебљиви поштоваоци икона, потоњи манастирски игуман Михаило Сингел и двојица његових још славнијих ученика, браћа Грапти, Теодор и Теофан. Мошти двојице од њих, Михаила и млађег од браће, Теофана, који се упокојио као митрополит Никеје, биле су похрањене у овом манастиру, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 545–553. Према *Ромејској историји* завршеној после 1359, њен аутор је био чест посетилац богате манастирске библиотеке; католикон *који се и данас може видети,* из темеља је пред крај XI столећа подигнут заслугом таште Алексија I, cf. Nicephori Gregorae, I, 459.6–9; Иринина мати, Марија, бугарског порекла, из лозе цара Самуила, била је жена Андроника Дуке, протопроедра, протовестијара и доместика схола Истока за владавине његовог брата од стрица Михаила VII Дуке (1071–1078), cf. *Polemis,* The Doukai, 55–59.

Христове десне стране, у молитвеном обраћању, Мати Божија. Уз Богородицу је, такође у молитви, у натприродној величини представљен Исак, трећи син Алексија I – Ο ΥΙΟϹ ΤΟΥ ΥΨΗΛΟΤΑΤΟΥ ΒΑϹΙΛƐωϹ ΑΛƐΞΙΟΥ ΤΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΙϹΑΑΚΙΟϹ Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓƐΝΝΗΤΟϹ, док је с Христове леве стране, у проскинези, монахиња Меланија из рода Палеолога, ...ΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ Η ΚΥΡΑ ΤωΝ ΜΟΥΓΟΥΛΙωΝ ΜƐΛΑΝΗ ΜΟΝΑΧΗ.[212]

Мозаик је засигурно изведен на месту старије композиције, настале два столећа раније по жељи автократоровог сина. Када 1152. пише типик за манастир Богородице Космосотире у Вири,[213] севастократор Исак помиње свој портрет у Хори. Одуставши од давнашње намере да буде сахрањен у задужбини своје бабе по мајци у престоници, он налаже игуману свог новоснованог манастира, уколико сам за живота то не постигне, да према договору са монасима Хоре, демонтира и у Виру пренесе мермерне плоче саркофага, скупа са бронзаном оградом, портретима својих родитеља и сталком (τὸ στασίδειον) за мозаичну икону Богородице.[214] Сопствени портрет, чију израду у типику приписује младалачкој таштини, није желео.[215]

Помен портрета Алексија I и Ирине одређује настанак монумен-

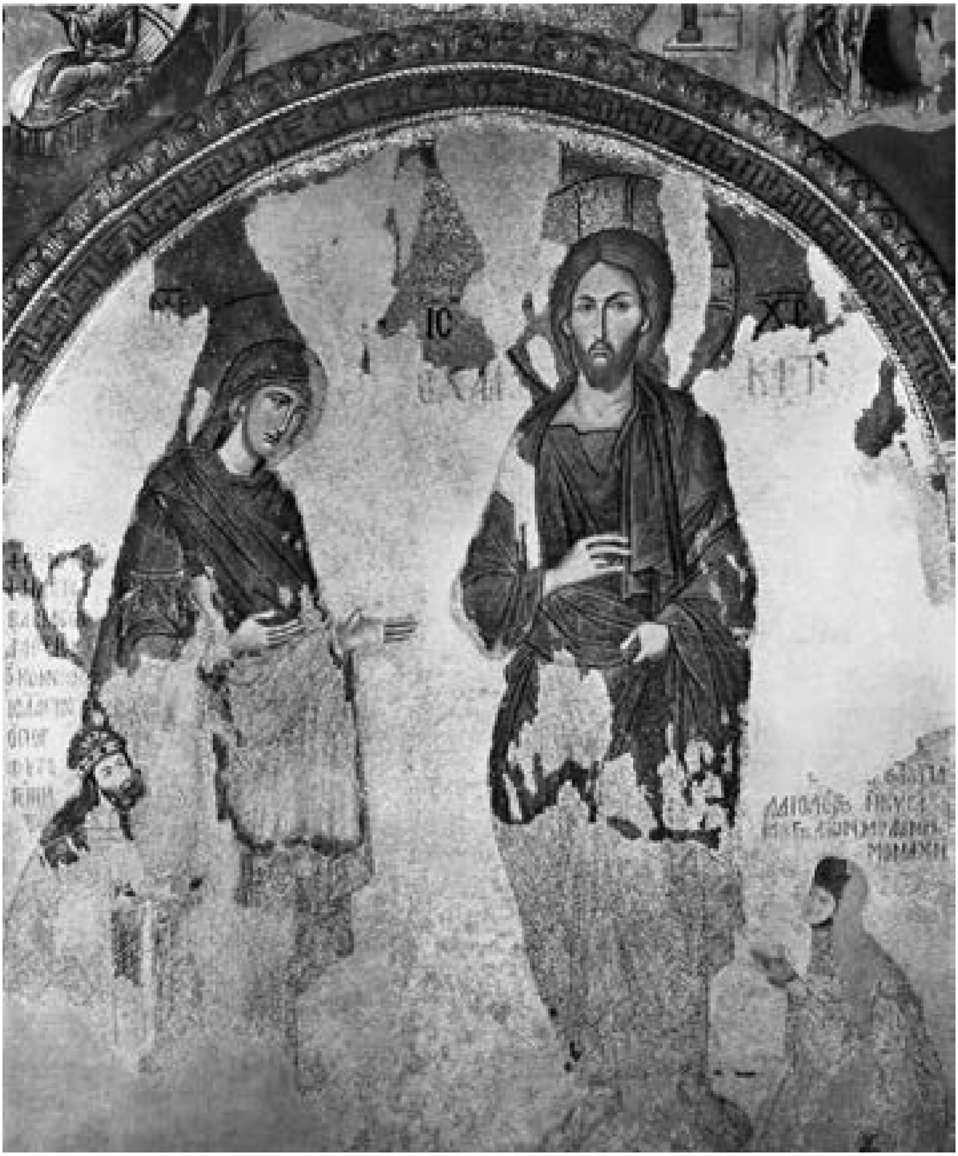
[212] *Underwood,* The Kariye Djami, 45–48.

[213] На десној обали Марице, неких двадесетак километара североисточно од њеног ушћа, TIB, 6, 200–201; манастирски католикон са остацима оригиналног фреско-сликарства из средине XII века сачуван је до данас, cf. *Sinos,* Kosmosoteira.

[214] Севастократор Исак је поседовао нарочито поштовану икону Космосотире из Редеста, којој посвећује своју задужбину. Патроналну икону храма је украсио златном и сребрном оплатом, и захтевао да, заједно са Христовом иконом исте величине, по његовој смрти буде постављена на саркофаг. Предвидео је и пропадање дрвене подлоге ових слика, од потоњих је манастирских старешина захтевао да истоветна обличја буду поновљена приликом преношења на нове ἐκ πτελέας σανίδια, *Petit,* Typikon, 71.3–8.

Иако је реч о епитету који се уз Богородицу доста често јавља у литургијској поезији, в. *Евстратиадис,* Ἡ Θεοτόκος, 38, очувани сфрагистички материјал упућује на могући изглед ове иконе. На аверсу оловног печата неког Јована монаха представљена је стојећа Мати Божија која испред груди држи медаљон са Христовим попрсјем и означена као ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ƐΟ)[Υ] Η ΚΟϹΜΟϹωΤ[ƐΙ]Ρ[Α], *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 269, n° 515. Исти иконографски тип срећемо и на оловним печатима тројице епископа Редеста, утврђене луке на северној обали Мраморног мора, из друге половине XI столећа – Теодора, Јована и Пота, с том разликом што је на њима Богородица у попрсју, *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 219–220, n°s 308, 309; ibidem, V/3, 61, n° 1700. Оправдано се може претпоставити да ови печати понављају изглед Богородичине иконе према којој се севастократор Исак односио с посебним поштовањем када јој средином XII века подиже манастир у стотинак километара према западу удаљеној Вири.

[215] *Petit,* Typikon, 63–64; за енглески превод, cf. BMFD, 2, 838–839; *N. P. Ševčenko,* The tomb of Isaak Komnenos at Pherrai, The Greek Orthodox Theological Review 29 (Brookline, Mass. 1984) 135–139.

Мозаик са источног зида нартекса
манастирског католикона Христа Хоре, око 1320

талне композиције која је у Хори вероватно красила зид иза Исаковог саркофага пре 1118, [216] што потврђују његове речи ἐν νεότητί μου или

[216] Проширење на источном зиду јужног травеја унутрашње припрате у Хори (више од пола метра по дубини), заједно са оним нешто плићим на супротном, за-

Печат монаха Јована

τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Један несвакидашњи иконографски детаљ открива доњу временску границу настанка првобитне представе. Христова десница, са видљивом надланицом, не упућује посматрачу уобичајен благослов, већ скутима химатиона, које Христос придржава левом руком. Више је него јасна алузија на чудесно исцељење василевса тканином са Христовог лика, те ће terminus post quem свакако бити 1111. година. За разлику од данашњег мозаика, стара композиција није била асиметрична, лево од централне Христове фигуре били су Мати Божија и наручилац Исак, а десно владајући царски пар.[217]

Изгледа да ово није једини мозаик који у Метохитовој обнови верно понавља ранији зидни украс, односно његов распоред. Чудотворна моћ Христовог химатиона додатно је наглашена сценом Исцељења крвоточиве жене, десно од монументалног Христовог лика, на југоисточном пандантифу јужне куполе унутрашњег нартекса, изнад претпостављеног места портрета василевса и августе, док севе-

---

падном зиду, најпре указују на простор у коме је могао бити смештен саркофаг са оградом – παρεκβολὴ τοῦ κτίσματος, а среће се и у опису места намењеног овом надгробном обележју у северном делу данас непостојећег нартекса у Космосотири, *Petit,* Typikon, 63.21.

[217] Остаје отворено питање технике којом је била изведена, јер су Исаков и портрети његових родитеља, по цитираном тексту типика Богородице Космосотире, били преносиви.

Да је католикон с краја XI столећа такође био украшен мозаицима сведоче остаци украса у допрозорницима трифора на јужном и западном зиду наоса, *R. G. Ousterhout,* The architecture of the Kariye Camii in Istanbul, Washington 1987, ill. 54, 55.

Исцељење крвоточиве жене, припрата Хоре, око 1320

роисточни пандантиф краси Исцељење Петрове таште.[218] Представе других Христових чуда, односно исцељења – човека са сухом руком, лепрозног, слепог и немог, двојице слепих, те мноштва болесних у јужном травеју,[219] иначе чине засебну целину у зидној декорацији унутрашње припрате,[220] па се може претпоставити да понављају пр-

[218] Јеванђеоски текстови који описују ова два Христова чуда (Мат. 8.14–15; Мар. 5.25–34) читани су у дане спомена мученица и блажених монахиња, али и болесним женама, Le Typicon, II, 192–194. Не треба заборавити да се манастирски ктитор, Алексијева ташта упокојила као монахиња Ксенија. Није позната година њене смрти, али је у Богородици Кехаритомени, према манастирском типику који најкасније 1116. саставља кћи Ирина, сваког 21. новембра одржаван помен августине мајке, cf. *Gautier,* Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, 125; BMFD, 2, 649, 702.

[219] Једна од сцена чудесних исцељења – O X(PICTO)C IѠMЄNOC ..., на јужном зиду, не може се због оштећења поуздано идентификовати, cf. *Underwood,* The Kariye Djami, 142–151.

[220] Изузев попрсја Христа и Богородице са дететом, стојећих фигура њених библијских предака и анђела у медаљонима, у двема куполама, те ктиторске композиције и представа апостола Петра и Павла око улаза у наос, на преосталим површинама су сцене из циклуса Богородице.

Ако је судити по изгледу цркве са запада, коју Теодор Метохит приноси Христу на престолу, обнова католикона почетком XIV века као да се одвијала у две фазе – најпре је био подигнут двокуполни нартекс и северни опходни брод, а убрзо, ве-

Исцељење Петрове таште, нартекс Хоре, око 1320

вобитни зидни украс око саркофага, чије је извођење средином друге деценије XII столећа наручио Алексијев син Исак. Само је нека тешка, из извора незнана болест могла натерати младог кесара, који је тек закорачио у трећу деценију живота,[221] да размишља о свом гробу. Наду у оздрављење изразио је зидним сликарством. Централно место на источном зиду овог простора, намењено Христовом лику који је нешто пре тога исцелио оца наручиоца,[222] било је окружено представама излечења од разних болести, која су јеванђеоски текстови приписивали сину Господњем.[223]

роватно још у току радова на унутрашњој декорацији храма, првобитна је замисао проширена изградњом егзонартекса са звоником и јужним параклисом.

[221] Исак је рођен 16. јануара 1093, а кесар постаје 1104. Севастократорску титулу добија крајем лета 1118, од новокрунисаног автократора Јована II, као знак захвалности старијег брата за подршку у борби око очеве круне, *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, I, 238–239.

[222] А можда и манастирског ктитора, ташту Алексија I. Постоји хипотеза да су мозаици у овом делу унутрашњег нартекса настали по жељи монахиње Меланије тек у време Метохитове обнове, *N. Teteriatnikov,* The Place of the Nun Melania (the Lady of the Mongols) in the Deesis Program of the Inner Narthex of Chora, Constantinople, CA 43 (1995) 163–180.

[223] Портрет самог Исака је надгробни, а не ктиторски. Син василевса је, по свему судећи, јужни део већ постојеће припрате само прилагодио новој намени, а

Христос Халкитис је уживао поштовање и у породици Палеолога. *Господарица Монгола* Марија Палеологина,[224] ванбрачна кћи Михаила VIII (1259–1282) и неке Дипловатацине,[225] по смрти супруга Абака-кана († 1282) враћа се из Илканата у Цариград и постаје ктитор сестринства Богородице Панајотисе на Фанару,[226] близу морских зидина на Златном рогу, где је вероватно 1307. примила постриг и монашко име Меланија.[227] Истовремено, у оближњем Хорином манастиру, на упражњеном месту десно од Христовог лика, с кога су столеће и по раније однети портрети Алексија I и Ирине, наручила је израду свог портрета, који је десетак година касније поновио мозаик из времена Метохитове обнове. Ова ἡ τῆς Ἑῴας βασιλὶς τῆς ἁπάσης већ је била приложник манастира Хоре, убрзо по повратку из Багдада, поред златотканих катапетазми, братству је даровала и једно четворојеванђеље са коментарима, које је уз себе донела ἐπὶ γῆς τῆς ξένης.[228] Претходно је

постављање саркофага условило је зазиђивање пролаза који се, попут оног лево од главног улаза у наос, вероватно налазио на јужном делу источног зида. Изградња највећим делом на старим, затеченим темељима, најпре објашњава асиметричност у основи Метохитове унутрашње припрате, као и разлике у димензијама њене две куполе.

Општеприхваћено мишљење у науци да уместо ни пола века старе манастирске цркве Исак изнова зида нову треба одбацити. Уосталом, учени Григора, коме је Исаков портрет у унутрашњем нартексу морао бити познат, није имао разлога да прећути његове ктиторске заслуге.

[224] Ἡ δέσποινα τῶν Μουγουλίων у писаним изворима, Acta et Diplomata, I, 312–317; Pachymérès, IV, 683.7–8, 701.20–21.

[225] Ibidem, I, 235.

[226] Отац је Марију најпре наменио Хулагу-кану, освајачу Багдадског калифата, али пошто он умире 8. фебруара 1265, док је невеста још била на путу, она се удаје за његовог сина и наследника новооснованог монголског каната. По свом другом ктитору, манастир се у познијим изворима јавља и под именом Богородица Монголска. Према исправи патријарха Калиста I из октобра 1351, Марија је убрзо по повратку откупила ктиторска права од Марије Дукене Акрополитисе и њеног зета Димитрија Кондостефана, те обновила манастир. Оснивач сестринства 1261. био је Исак Дука, брат Јована III Ватаца и деда по оцу августе Теодоре, супруге Михаила VIII, а некадашњи манастирски католикон данас служи као парохијска црква, *Janin,* Siège de Constantinople, 222–223; *Polemis,* The Doukai, 83–84, 109, n°s 37, 73.

[227] PLP 9, 75, n° 21395; последњи се пут са световним именом јавља код Пахимера, с пролећа исте године у Никеји, док су околину овог града пустошиле турске чете под Османовим заповедништвом.

[228] Овај рукопис, чији се настанак датује у XI или XII столеће, до Првог балканског рата је чуван у Претечином манастиру на Меникејској гори код Сера, када су бугарске трупе целокупну рукописну збирку из овог и манастира Богородице Косинице близу Драме, пренеле у Софију, *G. Krustev,* A Poem by Maria Comnene Palaeologina from Manuscript No. 177 of the Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies, Bsl 58/1

корице књиге украсила црвеном тканином везеном златним и сребрним нитима. О даровима сведоче њени стихови упућени Богородици τὴν Χωρινὴν.[229]

Да се култ Сина Божијег са бронзане капије ширио и ван граница Царства, сведочи други познати пример из зидног сликарства. На млађем слоју фресака из 1258/9, десно од улаза у наос цркве Светог Николе у Бојани, био је насликан стојећи Христос, поред кога су, на источном делу јужног зида припрате, ликови бугарског цара Константина Тиха и царице Ирине Ласкарине, а као пандани на северу, патрон коме обновљену цркву приносе ктитори севастократор Калојан и супруга му Десислава. Од Христове представе данас постоји само лева половина главе и натпис [і(нсѹ)с] х(рїсто)с [о ха]лькитис.[230]

О могућем изгледу прототипа са Бронзане капије царске палате сведочи трећи и најстарији пример, фреска из олтара Старе Митрополије у Верији, на којој је крајем XII столећа Христос О ХАЛК[І]Т[НС] на-

(1997) 71–77.

[229] Уколико није реч о параклису, може се казати да је до Метохитове обнове манастир био посвећен Богородици. У житију оснивача и његовог првог игумана, светог Теодора, које се датује у X столеће, једино се црква Богородице детаљније описује, као базилика изнутра украшена разнобојним мермером и мозаицима на златној подлози; постојале су још три цркве – Светог Антима из Никомидије, Четрдесеторице севастијских мученика и Светог Михаила. У комплексу манастира је био и извор лековите воде са купатилом, те болница за слепе, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 546; житије Михаила Сингела, које је написано убрзо по његовој смрти, 4. јануара 846, помиње само цркву Светог Антима са параклисом Светог Игњатија, епископа антиохијског, и храм Четрдесеторице мученика, The Life of Michael the Synkellos, ed. *M. B. Cunningham,* Belfast 1991, 124.16–19, 30–32, 126.10–13; да је католикон манастира Хоре био посвећен Богомајци, cf. *N. Teteriatnikov,* The Dedication of the Chora Monastery in the Time of Andronikos II Palaiologos, Byz. 66/1 (1996) 188–207.

[230] *Грабаръ,* Боянската църква, 67; *idem,* La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 122–123; загонетни ктитор који је ову цркву, у подножју планине Витоше, близу Софије, обновио, подигао припрату са параклисом светог Пантелејмона на спрату и наново живописао, био је братучед бугарског цара и *унук свеѿоī Сѿефана, краља срūскоī*, како стоји у ктиторском натпису иза лика његове жене на северном зиду припрате. Будући да је Константин Тих за ромејске савременике био полу-Србин по рођењу, cf. Pachymérès, II, 451.2, и да у повељи скопском манастиру Светог Ђорђа Горга, светог Симеона Немању назива дѣда ц(а)рс(т)вѹ ми, *В. Н. Злаѿарски,* История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове, III, София 1940, 474–475, може се закључити да су потомци српског великог жупана Стефана Немање, средином XIII столећа дошли на чело бугарског царства, в. *С. Пириваѿрић,* Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена *Тиха,* ЗРВИ 46 (2009) 313–328; *idem,* The Boyana Church Portraits. A Contribution to the Prosopography of Sebastokrator Kaloyan, Боянската църква между Истока и Запада в изкуството на християнска Европа, София 2011, 16–37.

Печат царице Ефросине Дукене, супруге Алексија III Анђела (1195–1203)

Печат Јована III Ватаца (1222–1254)

сликан како десницом испред својих груди даје благослов, док у левој руци држи отворену књигу са добро познатим јеванђеоским речима ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩϹ ΤΟΥ ΚΟϹΜΟΥ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ΕΜΟΙ ΟΥ ΜΗ ΠΕΡΙΠΑΤΗϹΗ ΕΝ ΤΗ ϹΚΟΤΙΑ ΑΛΛ ΕΞΕΙ ΤΟ ΦΩϹ ΤΗϹ ΖΩΗϹ (Јов. 8.12–13).[231] На сувременим и нешто млађим оловним печатима Христос држи затворени кодекс. Најстарији поуздано датован печат припадао је августи Ефросини Дукени,[232]

[231] *Т. Па̄пазо̄тос,* Ἡ Βέροια καί οἱ ναοί τῆς (11ος–18ος αἰ.), Атина 1994, 241–242.
[232] *Polemis,* The Doukai, 131.

Никејски бакарни новац из времена Јована Ватаца (1222–1254)

Сребрњак Јована III Ватаца, 1222

супрузи Алексија III Анђела (1195–1203). На аверсу је Христос који стоји на супеданеуму, у левој руци држи кодекс, док десном испред својих груди благосиља – I(HCOϒ)C X(PICTO)C O XAΛKITHC.[233] Исти иконографски тип понављају и два нешто млађа печата, неког Арона и Кли-

[233] На реверсу је у пуном владарском орнату са скиптром у десној руци изведена фигура царице, коју идентификују два крстообразна натписа ƐϒΦPOCϒNH ƐϒCƐBƐCTATH AϒΓOϒCTA H ΔOϒKAINA, *А. В. Банк,* Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Ленинград-Москва 1966, 320; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, I/1, 101, nº 111.

мента, митрополита керасунтског,[234] док је на печату Јована III Ватаца (1222–1254) Христос представљен са одрученом десницом која благосиља.[235] У обе варијанте јавља се и на бакарном новцу из Никеје, а на реверсима сребрњака које је Ватац изгледа исковао у част свог крунисања, сам Христос Халкитис крунише автократора.[236] Сфрагистички и нумизматички материјал говори о континуитету у поштовању које је овај Христов лик уживао међу припадницима владајућих породица Комнина и Анђела, а потом и на никејском двору, одражавајући на особен начин његове претензије у борби за ромејско наслеђе.[237]

Агиосоритиса

Супарнички табор је на свом новцу имао једну другу цариградску светињу. По освајању Солуна, 1224. (или 1227) Теодор Анђео издаје неколико емисија сребрних номизми, на чијим реверсима свети Димитрије предаје град василевсу под благословом Руке Господње, док је на аверсу представа Богородице с епитетом Η ΑΓΙΟϹѠΡΗΤΗϹΑ. Стојећа Мати Божија је на очуваним примерцима овог солунског новца представљена на два начина – фронтално као оранта и у трочетвртинском профилу, такође као заступница, односно молитељка.[238] Други иконографски тип који прима благослов из сегмента неба у исто

[234] Ibidem, II, 360, nº 772, на Ароновом печату, Христова фигура је у контрапосту, ослоњена на десну ногу, као на мозаику из Хоре; *A.-K. Wassiliou,* Neue Metropoliten- und Bischofssigel aus Kleinasien und der östlichen Ägäis, SBS 8, 120–122, за Керасу на Понту, неких стотинак километара западно од Трапезунта, cf. *Bryer, Winfield,* Pontos, 126–134. За још два истоветна примера са печата, од којих је један припадао неком Пантехну, cf. *Mango,* Brazen House, 135–138; занимљиво је да око Алексија I на самрти 1118. његова кћи Ана као другог по угледу међу лекарима помиње Михаила Пантехна, иначе познатог кореспондента Теофилакта Охридског, cf. Annae Comnenae Alexias, 494, 499; Théophylacte d'Achrida lettres, éd. *P. Gautier,* Thessalonique 1986, 104–109.

[235] На полеђини је никејски василевс са владарским инсигнијама и натписом ΙѠ(ΑΝΝΗϹ) ΔΕϹΠΟΤΗϹ Ο [ΔΟΥΚΑϹ], *Nesbitt, Morrisson,* Catalogue of Byzantine Seals, VI, 2009, 193, nº 102.1.

[236] На аверсу овог сребрног новца је Богородица на престолу, cf. *Hendy,* Catalogue of the Byzantine Coins, IV/2, 491, 502, 538.

[237] *Mango,* Brazen House, 141; такође cf. *R. Schroeder,* Prayer and Penance in the South Bay of the Chora Esonarthex, Gesta 48/1 (Chicago 2009) 37–53.

[238] Иконографске разлике, као и у случају Христовог лика са Бронзаних врата, најлакше се дају објаснити чињеницом да је Цариград тада под латинском влашћу, односно да је већ две деценије архетип био далеко од очију како наручилаца тако и аутора.

Сребрњаци Теодора Анђела, 1224

време се јавља на бакарном новцу кованом у Цариграду под управом Латина, а нешто касније и у Бугарској цара Константина Тиха.[239] С друге стране, читав низ високих световних и црквених достојанственика у Царству XI и XII столећа, од најближих сродника василевса до архијереја у удаљеним епархијама, попут Марије Комнине, синовице Манојла I, Никите, митрополита Селевкије исавријске или Михаила, епископа Ореона на северу Евије, на аверсима својих печата имали су Богородицу у трочетвртинском профилу с истим натписом.[240] Да је

[239] На реверсима латинског новца отиснут је првоапостол Петар, сам или у загрљају са светим Павлом, док је на бугарским бакрењацима представа владара, cf. *Hendy,* Catalogue of the Byzantine Coins, IV/2, 551, 647, 686–687.

[240] Разликују се само по страни с које Мати Божија прима благослов, cf. *Laurent,*

Печат Марије Комнине, синовице Манојла I (1143–1180)

Печат севаста и хартуларија Андроника Лапарде, 1166–1183

била предмет личне побожности сведоче окови две иконице из ризнице Светог Марка у Венецији,[241] док је допојасна сликана реплика овог

Orghidan, 189, 298, nos 370, 661; *S. Der Nersessian,* Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, DOP 14 (1960) 78; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, I/3, 1539–1540, 1543–1544, nos 2733, 2735bis; II, 316, no 648; Искусство Византии в собраниях СССР, III, 164, бр. 1032; *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, II, 59, no 19.1; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* V, 18, no 6.26; SBS 3, 156; *H. Hunger,* Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegeln und in sonstigen Belegen, SBS 5, 19; SBS 5, 191; SBS 8, 209, 242–243; *Wassiliou, Seibt,* Die byzantinischen Bleisiegel, II, 245–246, no 252; *Cheynet,* La société byzantine, I, 193; II, 593–595.

[241] *Grabar,* Les revêtements, 74, nos 44, 45; због грешке приликом израде калупа,

Печат Константина Стравовасилијаде, XIII век

Печат Никите, митрополита Селевкије исавријске, XI столеће

нарочито поштованог Богородичиног лика сачувана на већ поменутој синајској икони.[242]

Богородичин епитет је изведен од ἡ ἁγία σορός, а тако су у Цариграду називана два ковчежића са најдрагоценијим реликвијама Богородице, њеним појасом и мафорионом, од којих је први чуван у Халкопратијској цркви, а други у Влахернама. Први реликвијар је, према

један од њих (fig. 100) отиснут је као одраз оригинала у огледалу. Само постојање калупа за отискивање оплате од племенитих метала одређених димензија довољно говори о популарности коју је ова Богородичина представа уживала.

[242] *Galavaris,* Hexaptych, 26.

Печат севасте и велике доместике, Теодоре Кондостефанине, средина XII века

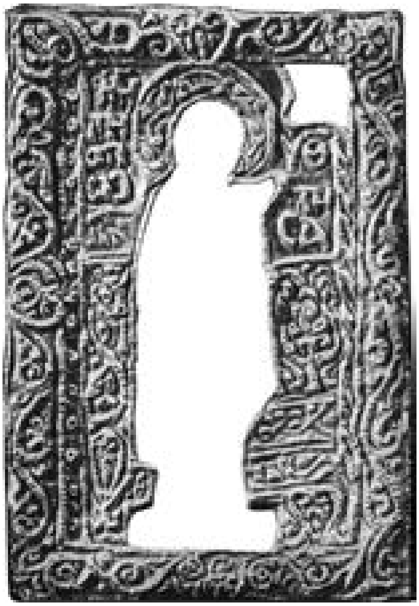

Печат Епифанија Кратера, XI столеће

енкомиону монаха Евтимија из 887/8,[243] настао по жељи цара Аркадија (395–408),[244] док је по познатој легенди о проналаску Богородичиног ма-

[243] Будући цариградски патријарх, први овог имена.

[244] *M. Jugie,* Homélies mariales byzantines, PO 16, Paris 1922, 511; *idem,* L'église de Chalcopratia et le culte de la ceinture de la Sainte Vierge à Constantinople, EO 16 (1913) 308–312; *D. Lathoud,* Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcopratia, EO 23 (1924) 36–61; кратка синаксарска белешка за 31. август на празник *Полагања Богородичиног појаса*

Погрешно отиснута оплата
за иконицу Агиосоритисе,
Свети Марко у Венецији

Детаљ са синајског хексаптиха

фориона, забележеној у грчком рукопису X века из париске Националне библиотеке (бр. 1447), израду другог реликвијара од чистог злата и украшеног драгим камењем,[245] с натписом τοῦτο τῇ Θεοτόκῳ προσκομίσαντες τὸ σέβας, τῆς βασιλείας ἠσφαλίσαντο κράτος, наручио царски пар василевс Лав I (457–474) и августа Вирина.[246] Црквени простори у којима су чувани у изворима су називани по овим реликвијарима,[247] те је на-

у менологу Василија II (976–1025), доношење ове реликвије из Јерусалима у престоницу, такође приписује сину Теодосија Великог, PG 117, 613.

[245] *Од злата и сребра* код Георгија Амартола, cf. Georgii Monachi Chronicon, 617.

[246] У рукопису је име царице Βερωνίκη, *A. Wenger,* Notes inédites sur les empereurs Théodose I, Arcadius, Théodose II, Léon I, REB 10 (1953) 54–55; по предању, ризу коју је Богородица на самрти дала једној од присутних јудејских девојака и коју су, држећи се девичанског завета, с колена на колено чувале њене наследнице, доносе тајно из једног села у Галилеји, крајем владавине Лава I, у Цариград двојица угледних преобраћеника, Галвије и Кандид, Готи који су пре тога били Аријеви следбеници. Њихови портрети у композицији коју је чинила Мати Божија са два анђела, Јованом Крститељем и светим Кононом, по цитираном тексту су се налазили уз ђаконикон влахернске цркве. Првобитни кивот је био начињен од дрвета, cf. *N. H. Baynes,* The Finding of the Virgin's Robe, Byzantine Studies, 240–247; *Belting,* Bild und Kunst, 47.

[247] Porphyrogénète, Le Livre, I, 25, 144; Scriptores, II, 227 – τὴν νῆν ὀνομαζομένην

Печат влахернске цркве, XI век

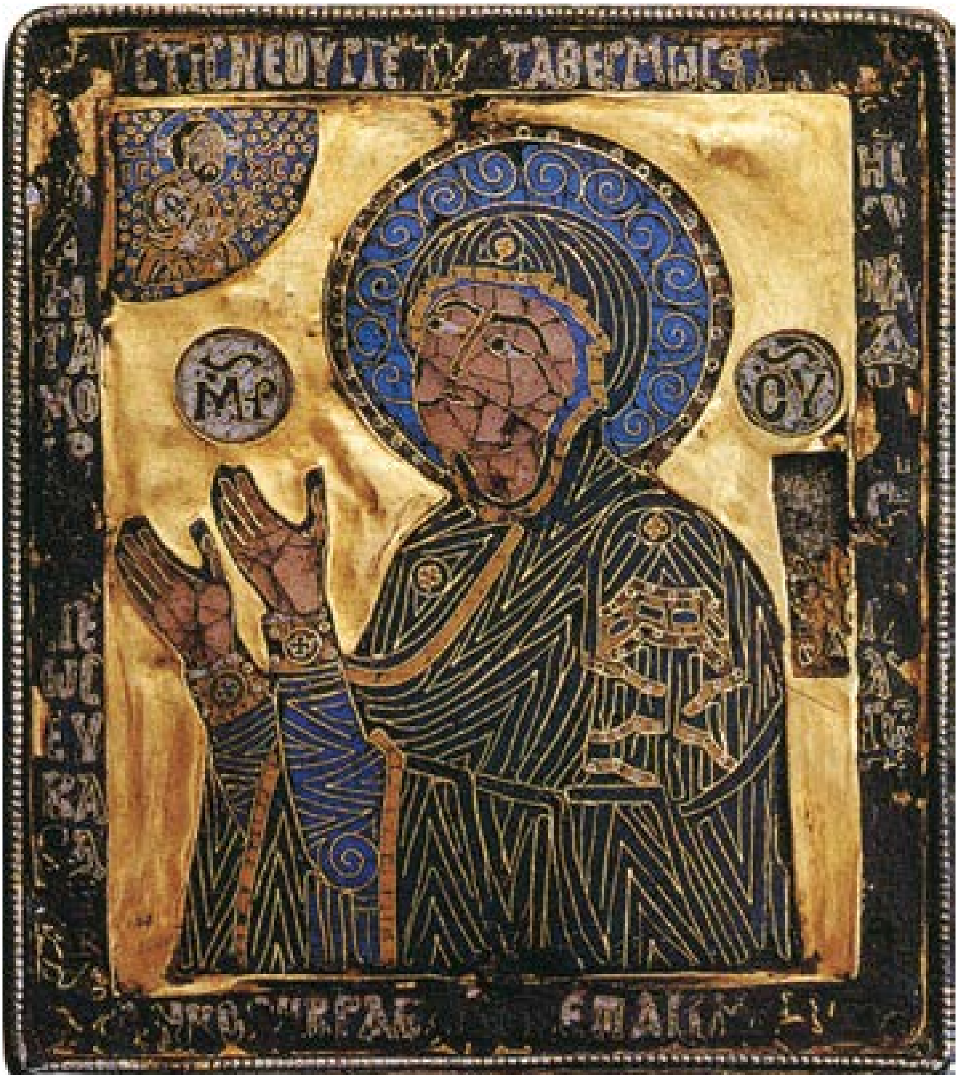

Печат патрикија Јована, XII столеће

рочито поштован Богородичин лик био у једном од ова два знаменита престоничка светилишта.

Допојасна представа Богородице како се моли у трочетвртинском профилу, на аверсима два оловна печата који су припадали служитељима влахернске цркве, упућује на закључак да се прототип

Ἁγιοσορίτισσαν; полукалота олтарске апсиде параклиса τῆς ἁγίας σωροῦ у Влахернама, била је украшена ктиторском композицијом изведеном у мозаику. Богородица на трону била је окружена ликовима цара Лава I, супруге му Вирине, која је у наручју носила младог наследника престола Лава II, и њихове кћери Аријадне. Лав II се у тексту погрешно сматра сином представљеног царског пара, *Wenger,* loc. cit. Овај влахернски мозаик, као и онај из претходне напомене, заједно са целокупним фигуралним зидним украсом храма, засигурно је уништен у доба Константина V (741–775), уп. стр. 81–82, нап. 130.

Енколпион Ирине Синадине, XII век

чувао у Влахернама. Печати се датују у XI, односно XII век. Натпис отиснут на реверсу једног гласи – ΤΗϹ ΔΙΑΚΟΝΙΑϹ ΤΗϹ ΥΠΟϹΤΡ(Ο)ΦΗϹ Τ(ѠΝ) ΒΛΑΧƐΡΝ(ѠΝ), а други открива и име свог власника – [Θ(ƐΟΤΟ)ΚƐ Β(ΟΗ)Θ(Η) Τ]ѡ ϹѠ ΔΟΥΛ(ѡ) Ιѡ(ΑΝΝΗ) Π(ΑΤ)ΡΙ(ΚΙѡ) Τѡ Α΄ ΤΗϹ ΠΡƐϹΒƐΙΑϹ Τ(ѠΝ) ΒΛΑΧƐΡ(Ν)ѡ(Ν).[248] Ово потврђује и скупоцени *енколпион* Ирине Си-

[248] *Schlumberger,* Sigillographie, 134–135, 149; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,*

Богородичина икона из римске цркве Santa Maria del Rosario,
почетак VIII столећа

надине од емаља из истог времена. Оштећени натпис иза леђа Богородице се и данас може прочитати као [Η ΒΛ]ΑΧΕΡ[ΝΙΤ]Ι[C]CΑ.[249] Још из рановизантијског периода познат иконографски тип Богомајке у молитви,[250] оличење заступништва целокупног људског рода под руком Господњом, као икона, или вероватније зидна слика, красила је унутрашњост параклиса у коме је био похрањен њен мафорион.[251]

Богородица Η ΧΕΙΜΕΥΤΗ

И док бројне реплике јасно говоре о постојању култа Агиосоритисе, за Богородичин лик с јединственим епитетом ΧΕΙΜΕΥΤΗ, насликан иза ње на синајској икони,[252] мало се тога зна. Сличног је иконографског типа, с том разликом што Мати Божија, у полупрофилу, уздигнутих руку и подигнуте главе, свој поглед директно управља ка *објекшу* своје молитве. Епитет је добила по техници којом је изведена, у скупоценом емаљу. Чувана је у Великој палати, у цркви Светог Димитрија,[253] и по дворском церемонијалу из средине X столећа василевс се пред њом, πρὸ τῆς χειμευτῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, молио уочи вечерње службе на Лазареву суботу која је одржавана у суседном храму Богородице Фарске, у предвечерје прослављања празника Христовог уласка у Јерусалим.[254]

Catalogue of Byzantine Seals, V, 76, nº 31.2.

249 Glory of Byzantium, 165–166, nº 113; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 276–279; *енколйион* (9,1x7,3 цм) се чува у ризници Богородичине цркве у Мастрихту, у Холандији.

250 Уп. енкаустичну икону с почетка VIII столећа, данас у римској цркви Santa Maria del Rosario, *C. Bertelli,* Immagine del Monasterium Tempuli dopo il restauro, Archivum Fratrum Praedicatorum 31 (Roma 1961) 82–111. Не остваривши своје основне циљеве, иконоборци су у нечему ипак успели. Из антике наслеђена вештина сликања бојама у растопљеном воску у потпуности ишчезава до средине IX века.

251 Параклис призидан с јужне стране олтарског простора влахернске цркве, према речима анонимног ходочасника са Запада (rotunda) и касније Ксантопула (σφαιροειδῆ νεὼν), био је кружног облика, cf. *Ciggaar, Tarragonensis 55,* 121; PG 147, 69. Судећи пре свега на основу сфрагистичке грађе, Богородичин лик је могао настати у време обнове храма под Романом III Аргиром (1028–1034), *йреживевши* велики пожар из 1069/70, в. стр. 134, нап. 185, био је често репродукован у наредна два столећа.

252 Ова икона представља свакако најзначајнији ликовни извор који сведочи о изгледу нарочито поштованих цариградских икона Богородице у XII столећу.

253 Храм је сазидао Лав VI (886–912), cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 96.

254 Porphyrogénète, Le Livre, I, 158. Истом техником – μετὰ χυμεύσεως ἐκτετύπωται, био је према цару-писцу изведен и Христов лик на олтарској прегради *Нове цркве* у

Богородица Η ΧΕΙΜΕΥΤΗ, детаљ са синајског хексаптиха, XII век

Одигитрија

Најистакнутије место на синајској икони, с леве стране Богородице на престолу са Христом којима се клања аутор Јован, заузима најпознатија престоничка икона Мајке Божије Η ΟΔΗ[Γ]ΗΤΡΙΑ. Мали Христос на Мајчиној левој руци, десницом удељује благослов, држећи свитак у левој руци. Део натписа, Богородичина и горња половина главе детета данас су уништени, заједно са десном шаком, којом Мати указује на Богомладенца. Упркос овим оштећењима, изглед прототипа је познат захваљујући бројним сачуваним репликама у византијској уметности. Најстарије су отиснуте на аверсима неколико оловних печата најпре патрикија, потом веста и на крају магистра и протопроедра Николе Склира, на основу којих се његова каријера током друге половине XI столећа поуздано може пратити.[255]

Најстарији познати пример у монументалном сликарству изведен је 1142/3, мозаичном техником као и остали зидни украс, у задужбини краља Рожера II, дворској цркви апостола Петра (Capella Palatina) у Палерму. Мајку Божију, представљену у пуној фигури изнад северне апсиде, прати лик светог Јована Претече, с текстом који се односи на Христа у њеном наручју (Јов. 1.29).[256] Из истог времена потиче кружни медаљон, пречника свега 37 мм, на којем су допојасна Мати са Дететом изведени у емаљу. У секундарној ће употреби, са још педесетак плочи-

---

царској палати, задужбини његовог деде, в. Βίος Βασιλείου, 286; ови рани примери наговештавају процват који ће уметност израде емаља управо доживети у средњевизантијском периоду.

У писаним изворима се среће у различитим облицима – χημευτὰς εἰκόνας или χουμευτῶν ἐξεμπλίων у тестаменту Евстатија Воиле из априла 1059, енколпион με την χήμεψ(ιν) или φέγγη δύο χυμευτὰ из инвентара светогорског манастира Ксилурга од 14. децембра 1142, односно Богородице Елеусе у Вељуси крај Струмице насталог пре 1164, cf. *Lemerle,* Cinq études, 24, 36–37; Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. *P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković,* Paris 1982, 75, nº 7.48; *L. Petit,* Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, ИРАИК 6/1 (1900) 119.1; за датовање последњег документа, cf. *V. Laurent,* Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de Pitié à Stroumitsa. A propos d'un acte patriarcal inédit, EO 33 (1934) 15–23.

[255] На реверсима су стојеће фигуре светог Николе и светог Теодора, а на примерцима из Ермитажа и Историјско-уметничког музеја у Бечу, уз њих је и свети Георгије. Натписи теку по ободима печата, као оквир сигнираних ликова, cf. *Schlumberger,* Sigillographie, 149; *W. Seibt,* Die Skleroi, Wien 1976, 93–97; *idem,* Die byzantinischen Bleisiegel, I, 198–201, nº 81; *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 120–121, nºs 251, 252; занимљиво је да на печату из Münzkabinett-а бечког музеја Богородица десном руком носи Сина, као и наопако отиснута сигнатура, резултат су грешке у изради *вулотирија*.

[256] ΙΔΕ Ο ΑΜΝΟϹ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Ο ΑΙΡΩΝ ΤΗΝ ΑΜΑΡΤΙΑΝ ΤΟΥ ΚΟϹΜΟΥ, *Demus,* The Mosaics, 42.

Оштећена Богородица Одигитрија са синајског хексаптиха

ца украшених истом техником, по жељи автократора Јована VI Кантакузина око 1350, постати део фигуралног украса оплате од позлаћеног

Печат проедра Николе Склира, друга половина осме деценије XI столећа

сребра на корицама јеванђелистара из Сијене.[257] С краја XII или почетка наредног столећа потиче печат митрополита Арга и Нафплија Јована,[258] као и иконица од сивозеленог стеатита из музеја Викторије и Алберта у Лондону.[259]

Највећи број сачуваних реплика, међу којима су најбројније иконе, остварења су позновизантијске уметности. Поштовање указивано оригиналу преносило се и на копије, те су украшаване оплатама од скупоцених метала или ношене у литијама, а неке од њих су у познијим временима чак и саме стицале ореол чудотворности. Најстарија је литијска икона са Распећем на полеђини и сребрним оковом око ликова Мајке и Детета на предњој страни, из друге половине XIII века, у охридској збирци икона,[260] филиграном украшен сребрни оков иконе Константи-

[257] Да је реч о својини бившег василевса, сведочила је екс–августа монахиња Евгенија, када је 1357. ова богато украшена књига продата једном млетачком трговцу у Пери. Две године касније јеванђелистар је преко Венеције доспео у Сијену, *P. Hetherington,* Byzantine enamels on a venetian book-cover, CA 27 (1978) 117–145 (овај угледни научник, као уосталом и сви његови претходници, сматра да оков, чији украс чини стилизована биљна врежа изведена техником искуцавања, није дело византијских златара).

[258] Раније коринтски суфраган, ова епископија се уздиже у ранг митрополије управо под овим прелатом, који је њоме управљао од 1189. до 1212, в. *Н. Зикос,* Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του Μουσείου Κομοτηνής, SBS 2 (1990) 181–182.

[259] *Kalavrezou-Maxeiner,* Steatite, 169–170, n° 80.

[260] *Ђурић,* Иконе, 77–78, бр. 4; *Grabar,* Les revêtements, 39–40, n° 14.

Мозаик изнад северне апсиде дворске цркве у Палерму, 1142/3

на Акрополита и супруге му Марије Комнине Торникине Акрополитисе, с краја истог столећа, из Третјаковске галерије у Москви,[261] затим

[261] Најстарији син Георгија Акрополита, λογοθέτης τοῦ γενικοῦ од 1282. и ктитор манастира Христовог Васкрсења у Цариграду. Попрсја светих лекара Козме, Дамјана и Пантелејмона, која окружују стојеће фигуре наручилаца на доњем делу окова, најпре одражавају наду у оздрављење, можда супруге Марије, која се упокојила крајем столећа. Попрсја Мајке и Сина, те арханђела Михаила и Гаврила, који су на икони били представљени по узору на архетип, пресликани су руком руског мајсто-

Медаљон украшен емаљем
са корица јеванђелистара
из Сијене, крај XII века

Иконица од
сивозеленог стеатита,
XIII столеће

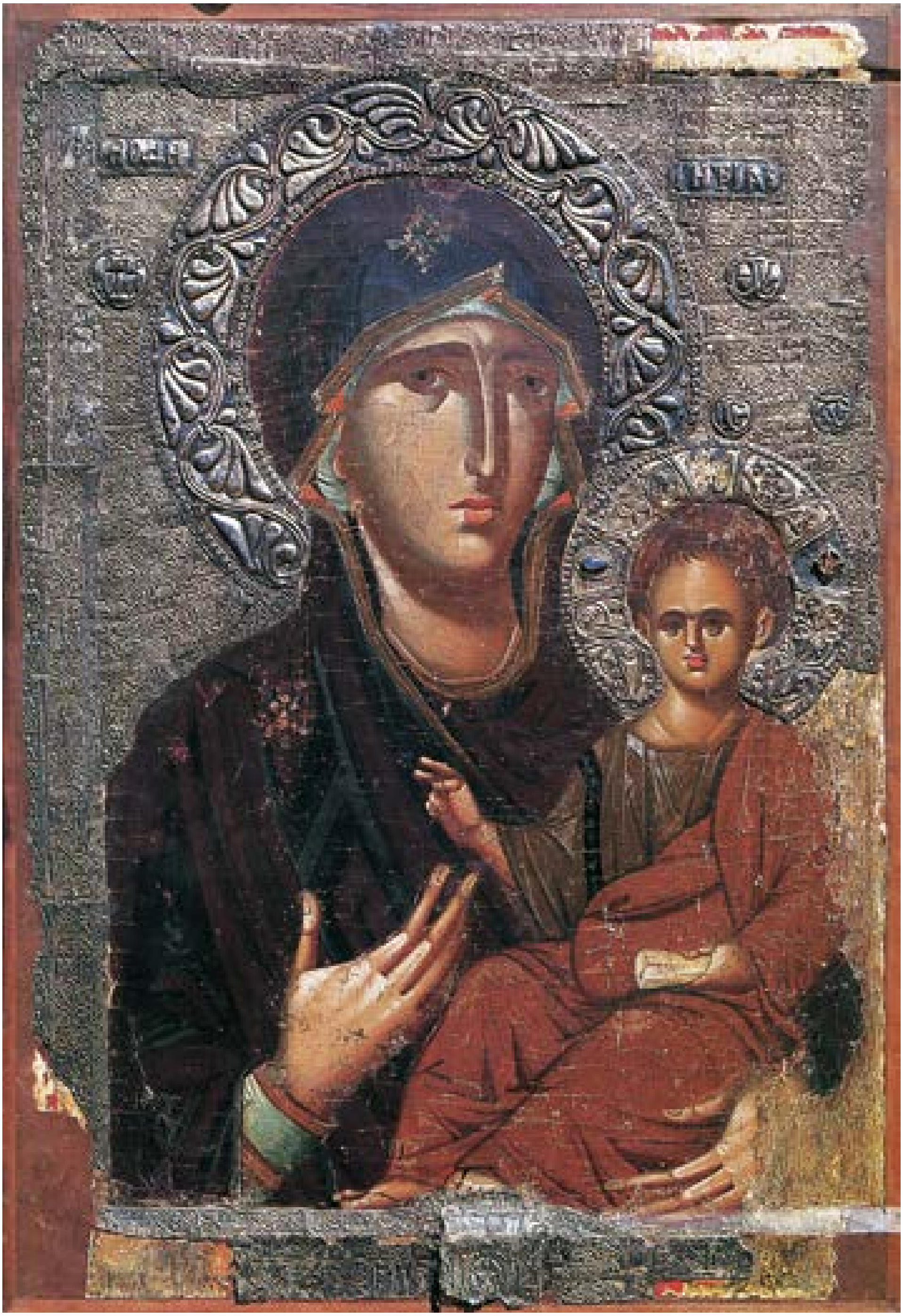

Печат Јована, митрополита Арга и Нафплија, око 1200

мозаична икона с почетка наредног века из Народног музеја у Софији,[262] две оковане иконе из ватопедске ризнице, старија с почетка XIV века,

ра XV века, *Кондаковъ,* Иконографія Богоматери, 201–203; *H. Delehaye,* Constantini Acropolitae, hagiographi byzantini, Epistularum manipulus, AB 51 (1933) 279–284; *D. M. Nicol,* Constantine Akropolites: A Prosopographical Note, DOP 19 (1965) 249–256; *Grabar,* Les revêtements, 45–46, nº 18.

[262] До пре стотинак година је чувана у цркви Светог Георгија у Ираклији Понтској, cf. *Demus,* Die byzantinischen Mosaikikonen, 56–58, nº 11.

Литијска икона из Охрида, друга половина XIII века

Полеђина иконе

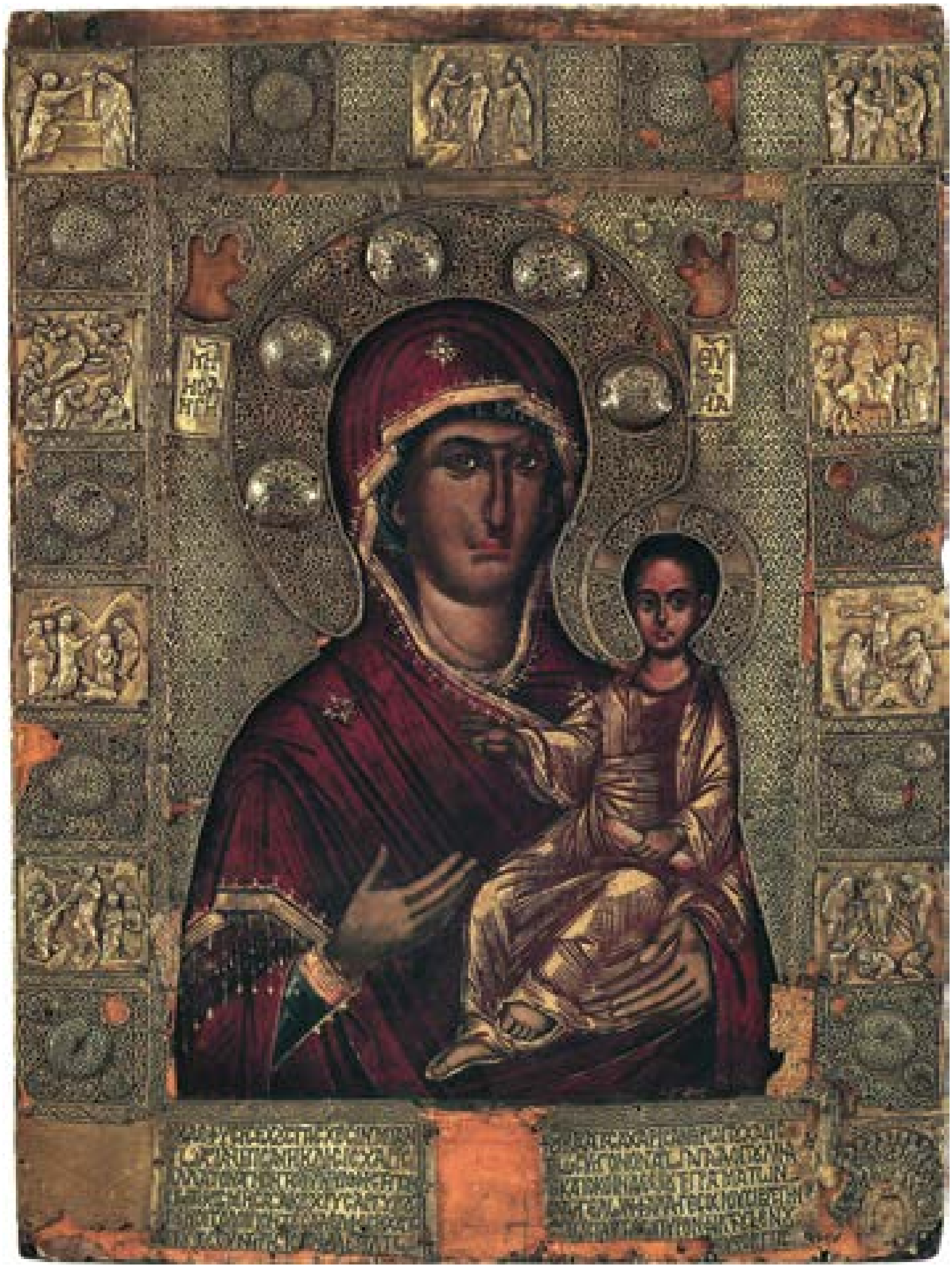
Икона Константина Акрополита и супруге му Марије, крај XIII столећа

дар Пападопулине својој сестри Аријанитиси – сачувана је само оплата од позлаћеног сребра,[263] и млађа, с краја истог века, у манастирској

[263] Две рано преминуле ћерке скутерија Теодора Сарандина непознатих име-

Мозаична икона из Ираклије Понтске, почетак XIV века

Оков од позлаћеног сребра на млађој икони, Ватопед, почетак XIV столећа

на, од којих је потоња била прва супруга Михаила Дуке Аријанита. Дубоко погође-ни губитком све своје деце, родитељи пре јуна 1324. подижу Претечин манастир

Богородица која истаче уље, Ватопед, крај XIV века

τῆς Πέτρας у Верији, а убрзо по смрти жене, Теодор 1328. прима монашки постриг у Ватопеду, у коме се, приложивши своју задужбину са свим њеним поседима, две године касније и сам упокојио, Vatopédi, I, 333–337, 344–361, n°s 62, 64; II, 389–400, n° 144; ватопедска икона с оплатом (52x42) може се препознати међу осталим које ктитор својом опоруком из октобра 1325. завештава Претечином манастиру – καὶ ἕτερον

традицији позната као Елеовритиса – она која истаче уље;[264] такође и пресликана икона са оковом од позлаћеног сребра из прве половине XIV столећа у трезору катедрале Светог Павла у Лијежу.[265] У другу половину, односно крај истог века, датују се и две иконе из Музеја московског Кремља, једна са сребрним оковом некада у Благовештењском храму и друга са малим попрсјима арханђела изнад Мајке са Дететом у наручју;[266] истог је изгледа и средишњи део литијске иконе из Византијског музеја у Атини, с тим што је овде на оквиру насликано дванаест великих празника,[267] а двојне су и иконе из ризнице Светог Павла на Атону и митрополијске цркве Богородице Спилеотисе на Крфу, поштоване међу становницима острва као Панагија Димосијана – на полеђини прве је насликано Распеће, а на другој локални светитељ Арсеније, крфски архиепископ друге четвртине X столећа.[268]

Сачуване реплике најпоштованије цариградске Богородичине иконе извођене су и другим техникама у XIV веку. Тако њен и лик Богомладенца, окружени сценама из њеног живота, заузимају истакнуто место у зидном сликарству припрате, изнад улаза у наос Богоро-

---

μικρὸν τῆς ὑπεραγίας Θ(εοτό)κου τῆς Ὀδηγητρίας κεκοσμημένον, ibidem, I, 355, n° 64.49; приликом постављања на нову икону, крајем XVIII века, двема плочицама са натписом на доњем делу окова замењена су места.

264 *Grabar,* Les revêtements, 49–52, n° 21; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida,* Byzantine icons and revetments, 307–323.

265 Неоковани део иконе пресликао је фламански сликар XV века, *Grabar,* Les revêtements, 65, n° 36.

266 Ibidem, 46–47, n° 19; Византия, Балканы, Русь. Иконы конца XIII – первой половины XV века, Москва 1991, 227, бр. 44; трагови ексера на другој икони сведоче да је и она имала првобитну металну оплату.

267 Μήτηρ Θεού, 410–413, бр. 64; на полеђини је Η ΕΤΗΜΑCΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ.

268 Θησαυροί, 94–96, бр. 2.30; *П. Л. Вокотойулос,* Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας, Атина 1990, 4–6, бр. 3.

О поштовању које су уживале неке њене копије можда најречитије сведочи спор који је настао око поседовања једне иконе Богородице Одигитрије у Лакедемонији, и о коме је у априлу 1316. морао одлучивати синод цариградске цркве. Икону су добили у наследство епископ Кернидзе, из породице Малотарас (сви њени познати чланови били су, крајем XIII и почетком наредног столећа, истакнути црквени посленици на Пелопонезу, PLP 7, 59–60, n°s 16543–16546), и монахиња Ефросина Маринија. Од прилога верника који су долазили на поклоњење овој Богородичиној слици, монахиња Ефросина је, уз помоћ новог управника Мореје, Андроника Палеолога Асана, нећака василевса, сазидала цркву у коју је похранила икону и купила поседе за потребе свештеника који ће у њој служити. Икону је у два маха настојао да присвоји надлежни митрополит, а претходно је исто покушао његов суфраган и *сувласник* иконе, у време доношења синодалне одлуке покојни, епископ Кернидзе, Acta et Diplomata, I, 52–53, n° 30; *Oikonomides,* The Holy Icon, 40.

Пресликана икона Богородице из Лијежа, прва половина XIV столећа

дичине цркве у Доњој Каменици.[269] Из друге половине столећа (око 1370) јесте и фреска Мајке са Дететом, којима се клањају арханђели

[269] На основу натписа поред лика обласног господара насликаног са супругом Аном, како примају Христов благослов са неба, у првој зони на северном делу западног зида припрате – михаиль деспо(ть) вь х(рїст)а б(ог)а вѣрень с(и)нь михаила ц(а)рѣ, настанак ове цркве и њених фресака се може датовати у време док је Бугарском владао Михаило Шишман (1323–1330), в. *И. Божилов,* Фамилията на Асеневци, София 1985, 144–148; *Живковић,* Доња Каменица, V–9.

Икона из Благовештењског сабора московског Кремља,
друга половина XIV века

Михаило и Гаврило, у ниши на северној фасади цркве Светог Николе у селу Зрзе,[270] а исти ликови се налазе и на предњој страни иконице од

[270] *З. Расолкоска-Николовска,* Новооткриената фреска на Богородица Одиги-

Одигитрија из Музеја Кремља, крај XIV столећа

стеатита из ватопедске ризнице, на чијој полеђини је *ескадрон* светих ратника у два реда, које предводи свети Георгије Диасоритис, за њим у горњем реду јашу свети Димитрије и Прокопије, а у доњем свети

трија во црквата Св. Никола во Зрзе, Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 47–55.

Литијска икона, Византијски музеј у Атини, крај XIV века

Теодори, Стратилат и Тирон, и свети Нестор.[271] У синајској збирци се чувају две иконе Богородице Одигитрије са Христом из прве половине

[271] Иконица је у XVII веку постала средишњи део иконе сликане на дрвету са дванаест апостола које Христос благосиља са предње стране и светих десет критских мученика на полеђини, cf. *Kalavrezou-Maxeiner,* Steatite, 200–201, nº 126; Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Β΄, Света Гора 1996, 405–406, 461–463; Θησαυροί, 294–296, бр. 9.6.

Полеђина иконе

XV века, од којих је једна део диптиха чију десну половину чини Скидање с крста.[272]

Градња цркве τῶν Ὁδηγῶν приписује се побожној августи Пулхерији († 453) и датује у прве године Маркијанове владе (450–457).[273]

[272] *Сотириу,* Εἰκόνες, II, 198–199, 204–205.

[273] Theodoros Anagnostes, 102.

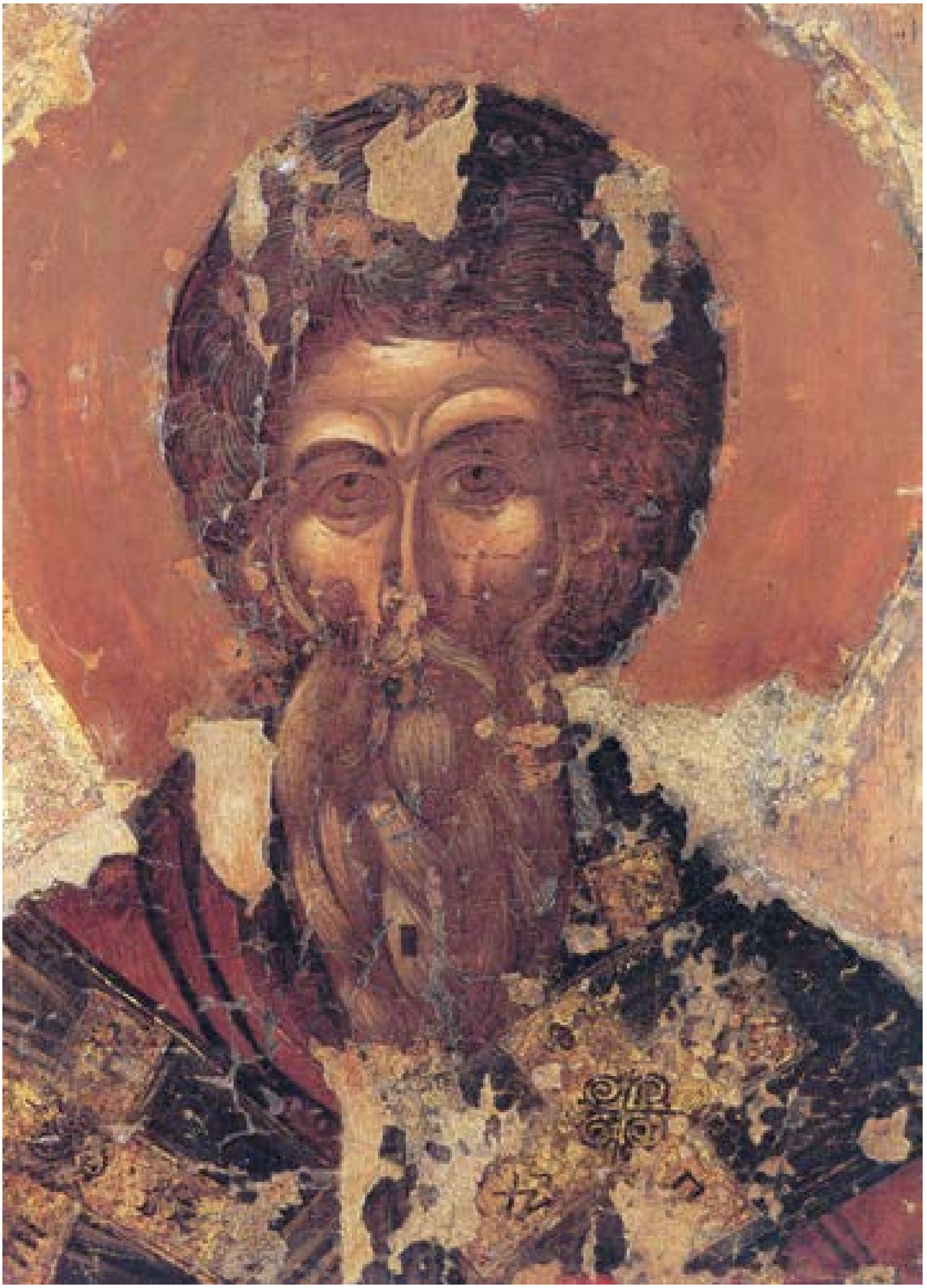
Литијска икона из атонског манастира Светог Павла, крај XIV столећа

Полеђина иконе

Панагија Димосијана, Крф, крај XIV века

Полеђина иконе

Фреска изнад улаза у наос Богородичине цркве, Доња Каменица, 1323–1330

По *Патрији* из X столећа, уз цркву је постојао лековити извор, чија је вода на чудесан начин исцелила многе слепе, а као ктитор храма наводи се василевс Михаило III (842–867).[274] У овом светилишту из рановизантијског периода које је име носило по водичима (ὁδηγοὶ) слепих, временом су се исцељења почела приписивати патрону храма – Богородици. По легенди коју у XII веку бележи анонимни латински писац, сама Богомати је једном приликом двоје слепих довела у своју цркву и повратила им вид.[275] Први пут се у изворима X столећа помиње као манастир,[276] а према Никону са Црне горе, хрисовуљом Јована I Цимискија (969–976), коју је издао почетком своје владавине, постаје метох антиохијске патријаршије, односно резиденција њених поглавара, као и њеног свештенства и монаштва, приликом боравака у престоници,[277] што је овај манастир изгледа био до краја свог по-

[274] Scriptores, II, 223; автократор је, вероватно, темељно обновио старије здање пре пролећа 866, када је уочи војног похода против Арабљана са Крита, на молитву у храм с великом пратњом дошао његов ујак Варда. Спадање огртача са плећа моћног кесара у цркви протумачено је као лош предзнак, cf. Theophanes Continuatus, 204.

[275] *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 249.

[276] Iosephi Genesii, 73.

[277] *V. Grumel,* Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination Byzantine (969–1084), EO 33 (1934) 134.

Северна фасада цркве Светог Николе, Зрзе, око 1370

стојања.[278] О блиским везама престоничког манастира са Антиохијом сведоче и оловни печати тројице њених патријараха с краја XII и из наредног столећа – Теодора IV Валсамона, Симеона II и Евтимија I – чије је аверсе красила представа Богородице Одигитрије.[279] Манастир се налазио уз морске зидине у суседству Царске палате, источно од Свете Софије, на падини која се спушта ка Мраморном мору.[280]

[278] *P. Gautier,* Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique, REB 22 (1964) 128–157; *К. Пицакис,* Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἑνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰώνα, Το Βυζάντιο κατά τον 12º αιώνα, Атина 1991, 91–139; Acta et Diplomata, I, n°s 152, 169, 187, 260; *Анīелиди, Паūамасторакис,* Η μονή των Οδηγών, 375–376.

[279] *Лихачев,* Моливдовулы, 80–81, 174–175, бр. 61.3, 69.16; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 67–68, nº 59; на реверсима је после имена, у неколико редова, отиснута уобичајена титула антиохијских првосвештеника – ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως Μεγάλης Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς.

Као последица ових веза у манастиру настаје и позније предање, први пут забележено у *Црквеној историји* Нићифора Калиста Ксантопула почетком XIV века, по коме је икону Одигитрије из Антиохије послала августа Атинаида-Евдокија, супруга Теодосија II (408–450), својој заови Пулхерији, а ова потом икони посвећује цркву у престоници, PG 147, 41–44.

[280] *Janin,* Siège de Constantinople, 214–215; *Анīелиди, Паūамасторакис,* Η μονή των Οδηγών, 374; уп. текст анонимног руског ходочасника који је око 1390. посетио престоницу – от святыа софеи поити на восток долу к морю есть на правѣ манастыр, рекомыи

Двострана иконица од стеатита, Ватопед, крај XIV столећа

Култ иконе Богородице Одигитрије у потпуности је уобличен до друге половине X столећа;[281] у житију свете Томаиде Цариградске,[282] написаном за владавине Романа II (959–963), манастир се назива по икони ... τῶν Ὁδηγῶν (τῇ νῦν καλουμένῃ Ὁδηγητρίᾳ) σηκῷ, која је уторком, рано изјутра, ношена у литији.[283] Према двојици анонимних ходочасника са Запада из XII столећа, икону Богородице чији епитет они преводе са deducatrix (путеводитељица), и на којој је Мајка представљена са Христом у наручју, насликао је свети апостол Лука.[284]

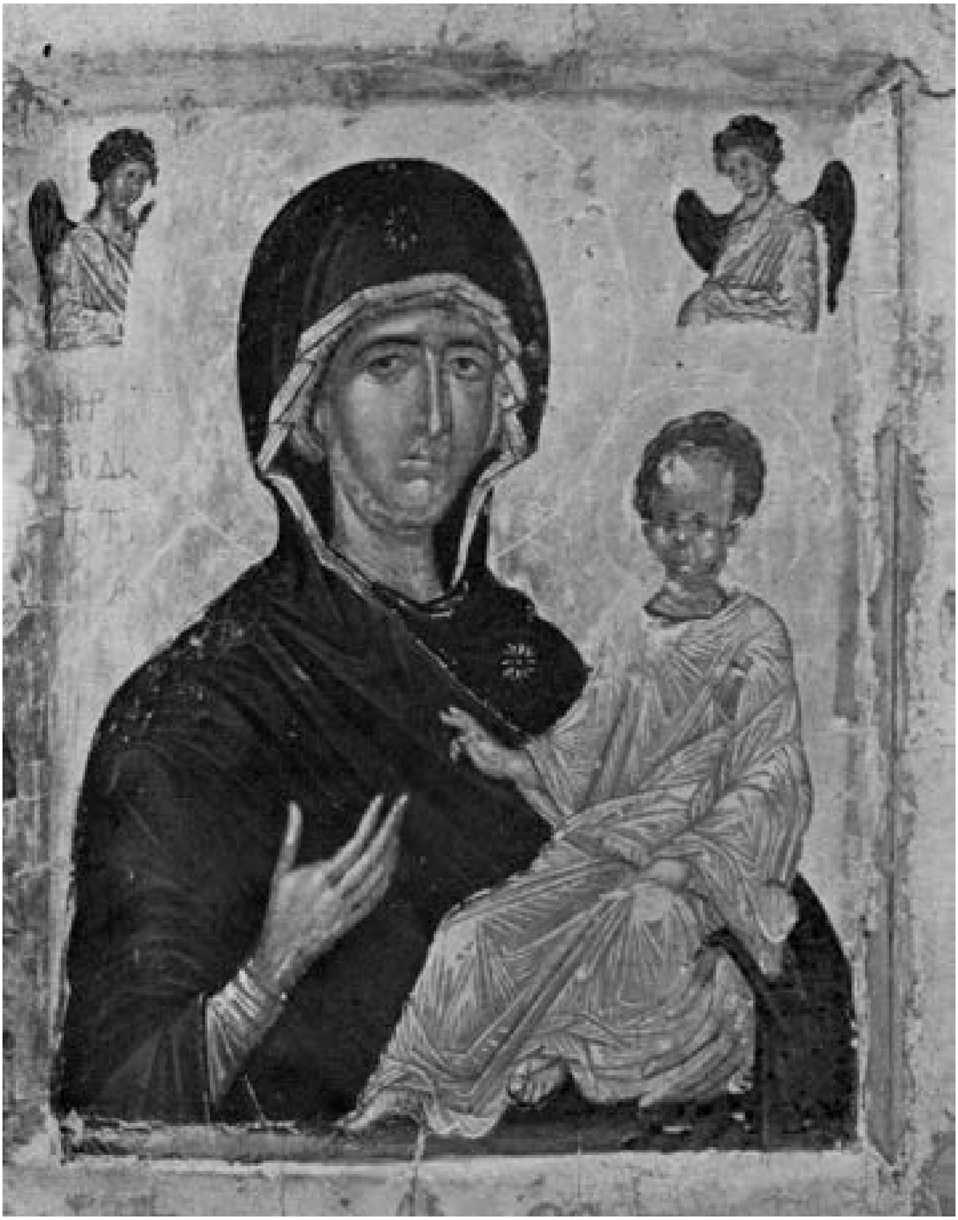
дигитриа, *Majeska,* Russian Travelers, 139.

[281] *Pentcheva,* Icons and power, 117–124.

[282] Мало позната светитељка, за живота чудотворка, родом са Лезба, коју је као нероткињу у 38. години живота, након тринаест година физичког злостављања у браку, усмртио муж Стефан, 1. јануара, дванаест година пре настанка житија, AS, IV, 234–242.

[283] Ibidem, 238; за превод на енглески језик, cf. Holy Women, 311; постоје мишљења да овај текст у данас сачуваном облику, није могао настати пре XII века, *Angelidi,* Un texte, 123.

[284] Бројне су легенде о Богородичиним иконама које је насликао овај апостол. Најстарију бележи у својој *Црквеној историји* Теодор Анагност у VI веку. Главни актери преноса ове иконе из Јерусалима у Цариград су снаха и заова из нап. 279, Theodoros Anagnostes, 100; када осам столећа касније пише своју историју Цркве, Ксантопул повезује два одвојена податка из Теодоровог дела, које му је свакако било познато, и њима додаје савремену традицију пониклу у обитељи τῶν Ὁδηγῶν, која је икони приписивала антиохијско порекло. Према спису *Adversus Constantinum Cabalinum,* који се атрибуира изасланику јерусалимске патријаршије на Седмом васељенском сабору,

Икона из синајске збирке, прва половина XV века

јеромонаху Јовану, апостол Лука је икону Богородице послао свом ученику Теофилу у Рим, заједно са својим јеванђељем и Делима апостолским, PG 95, 321; Georgii Monachi Chronicon, II, 741; док се у писму тројице источних патријараха цару Теофилу из 836. истиче да је Лука Маријин лик насликао још за њеног живота, док је живела на Сиону,

Двојна икона, Синај, прва половина XV столећа

Сваког уторка у литији је проношена улицама престонице, напред су ступали мушкарци, а за њима жене, појући химне у част Богородице. На челу поворке смењивала су се тројица свештенослужитеља носећи велику икону, која је сама одређивала правац кретања литије, до тога да је дејством силе невидљиве учесницима, заустављала поворку пред Христовом представом испред Спасове цркве,[285] и мимо воље свог носача, окретала се и клањала лику Сина Господњег.[286] О

The Letter of the Three Patriarchs, 39; занимљиво је да се у овим најстаријим изворима говори само о лику Богомајке на икони, што је *историјски* гледано, сасвим оправдано – Лука, за чије се дело тврдило да је аутентичан портрет, није могао познавати Христа у најмлађој доби. За бројне позније примере, cf. *M. Bacci,* Il pennello dell'Evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca, Pisa 1998.

[285] Издавач текста је с правом претпоставио да је у питању мозаик изнад Бронзаних врата Царске палате.

[286] *Ciggaar,* Un pèlerin anglais, 249; *eadem, Tarragonensis 55,* 127, 139–140; на крају другог рада налази се још један латински текст који описује литију с иконом Одиги-

Печат Симеона II, антиохијског патријарха, прва половина XIII века

путањама литије пише у свом опису Цариграда и Добриња Јадрејкович око 1200 – будући новгородски архиепископ бележи да је икона Одигитрије ношена широм престонице до најудаљенијих четврти на Златном рогу, у део града који је носио име по патрикију Петру (τὸ Πετρίον) и у Влахерне.[287]

Свакако је најживописнији текст једног познијег очевица, Стефана из Новгорода, који 1349. описује полазак уобичајене уторничке литије. Пред мноштвом народа окупљеног из целог града у манастирској порти, седморо или осморо људи[288] је износило велику икону из цркве и стављало на плећа једног човека повезаних очију и руку раширених као да је распет, а потом је сама икона, праћена химнама појаца на које је окупљени народ одговарао са Κύριε, ἐλέησον, одређивала правац кретања поворке, док су се *слепи* носачи иконе смењивали.[289] Икону су пратила четири ђакона, двојица са рипидама, док су друга двојица носила балдахин изнад ње.[290]

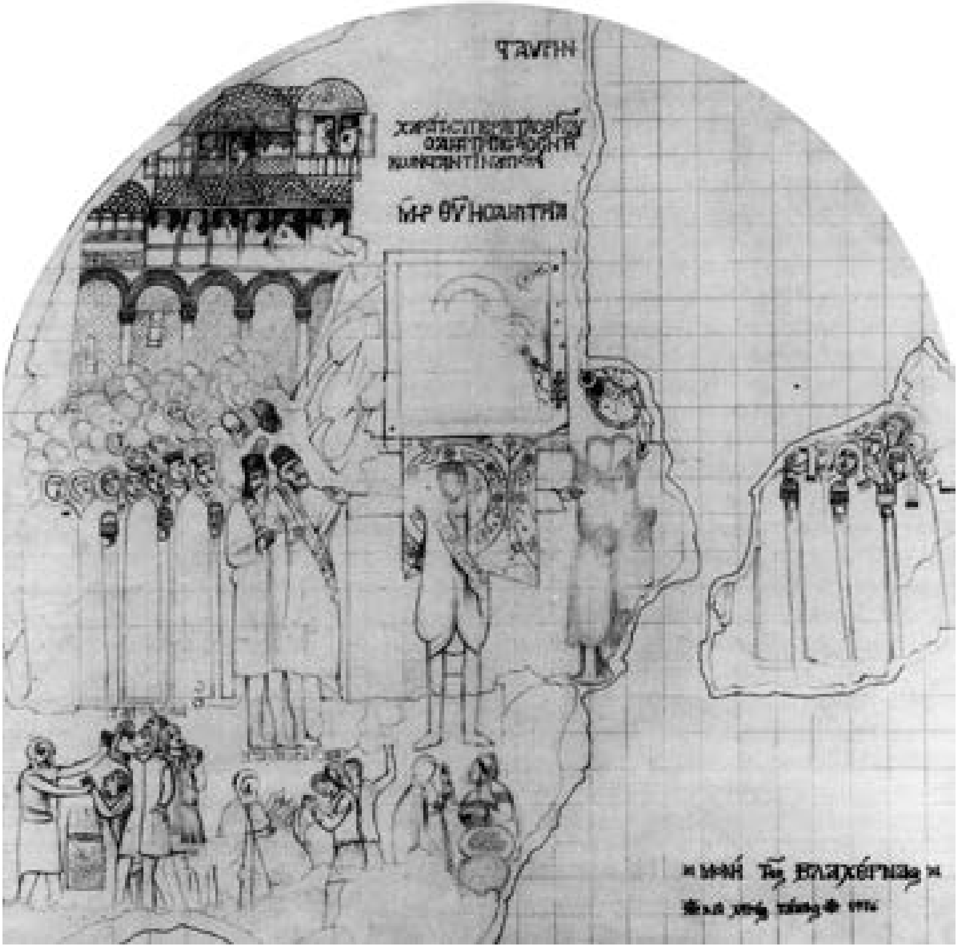
трије, потекао из пера анонимног данског ходочасника с краја XII века.

[287] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 99; за поменуте престоничке четврти, *Janin,* Constantinople, 303–304, 375–376.

[288] Уп. познијег руског Анонима, *Majeska,* Russian Travelers, 139. Шпански путописац Перо Тафур, који је саме литије са иконом Одигитрије сматрао великим чудом, не пропуштајући их приликом своја два боравка у Цариграду током новембра 1437. и почетком наредне године, бележи да икону није могло подићи шесторо људи; приповедало се да је икона, у ствари, осликана камена плоча cf. Andanças é viajes, 174–175; *Vasiliev,* Pero Tafur, 106–107.

[289] Јасна је алузија на Богородицу, која је била *водич* и онима који се нису могли користити својим видом.

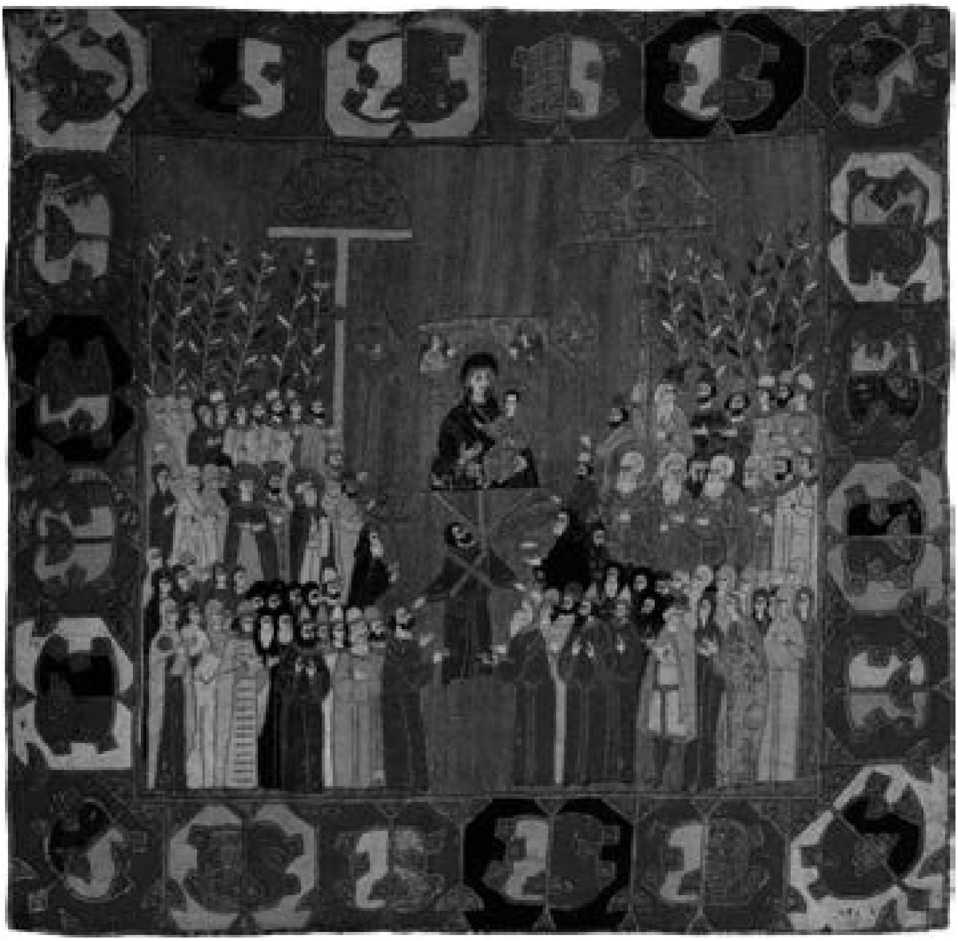
[290] *Majeska,* Russian Travelers, 37.

Литија са иконом Одигитрије у Цариграду,
Влахернски манастир, Арта, крај XIII столећа

Јединствена, до данас сачувана, композиција са јужног зида накнадно призидане припрате уз католикон Влахернског манастира близу Арте (крај XIII века) представља верну илустрацију престоничких литија са иконом Одигитрије.[291] Представу јасно идентификује натпис ΧΑΡΑ ΤΗϹ ΥΠΕΡΑΓΙΑϹ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑϹ ΤΗϹ ЄΝ ΤΗ ΚΩΝϹΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛЄΙ. Средишњи део сцене заузима велика икона означена као ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ЄΟ)Υ Η ΟΔΗΓΙΤΡΙΑ, коју носи један човек хоризонтално одручених руку. Богато украшена подеа која виси са доњег дела иконе прекрива рамена

[291] *M. Achimastou-Potamianou,* The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta), Actes du XVe Congrès, II/A, 1–14.

Катапетазма, Државно-историјски музеј у Москви, крај XV века

носача, стварајући додатни утисак да икона лебди у ваздуху непридржавана људским рукама. Упркос оштећењима бојеног слоја на овој фресци, видљив је преко десног рамена дијагонално пребачен упртач о који је, на левом боку,[292] био заденут доњи део дрвеног држача иконе.[293]

[292] Према изасланику краља Кастиље, Хенрика III, Клавиху, који је у Цариграду боравио између 28. октобра и 14. новембра 1403, код носача Богородичине иконе у питању је било од коже начињено ремење, cf. Clavijo, 44.

[293] Овај начин ношења иконе током литије јасно илуструје два века млађе дело руског уметничког веза с краја XV века, из московског Државно-историјског музеја, cf. Faith and Power, 322–323, nº 195, с том разликом што је у горњем делу уобичајени трокраки дрвени држач овде заденут у два на средини груди укрштена упртача.

Поклоњење икони Богородице Одигитрије, Хамилтонов псалтир (fol. 39v), око 1300

Истоветно ремење имају и двојица пратиоца насликаних уз десну руку човека који носи икону,[294] попут носача, и они су одевени у црвене тунике које сежу до колена.[295] Иза носача ступају појци и ђакони, а за њима поворка побожних жена које у рукама носе кадионице.[296] Саму литију су житељи престонице пратили и са прозора и балкона околних зграда, а мноштво окупљеног народа пружало је прилику за добру зараду – у доњем делу фреске насликане су жанр-сцене са трговцима и њиховим муштеријама, од пиљарице (Η ΛΑΧΑΝΟΠΩΛΙϹϹΑ) до *Хазара* са усољеном рибљом икром (Ο ΧΑΖΑΡΙϹ ΠΟΥΛΩΝ ΤΟ ΧΑΒΙΑΡΙ).[297]

Према нешто млађој минијатури из Хамилтоновог псалтира (fol. 39v) у берлинском Државном музеју, икона је између литија чувана у манастирском католикону, испод посебног киворија.[298] Прекривена црвеном тканином и окружена упаљеним кандилима, почивала је на дрвеном тетраподу и од поклоника била одвојена жичаном оградом. На месту спајања вертикалног крака дрвеног држача и доње ивице иконе била је иконица за целивање. На самој минијатури, брачни пар, наручиоци израде псалтира, представљени су у проскинези пред иконом, док је иза жичане баријере петоро младих људи у црвеним хаљинама, који рукама такође указују на икону.[299]

[294] За другу двојицу *резервних* носача са његове леве стране то се не може тврдити због оштећености фреске.

[295] … vestidos de lienços vermejos, код Пера Тафура, Andanças é viajes, 174; *Vasiliev,* Pero Tafur, 106.

[296] Претече κατζία, и данас у богослужбеној употреби, в. Θησαυροί, 358–361, бр. 9.53, 9.55; уп. такође текст анонимног данског ходочасника с краја XII века – ... comitantibus utriusque sexus turbis innumeris cum incenso, ut uapor cremati thuris, *Ciggaar, Tarragonensis 55,* 140.

[297] Поред трговаца, Перо Тафур помиње и свештенике који су окупљеном народу као реликвије делили комаде памучних или вунених тканина које су претходно полагане на икону, Andanças é viajes, 175; *Vasiliev,* Pero Tafur, 106–107; а судећи по фресци из Арте, ту је била и жена која је вернима давала воду са лековитог извора, cf. *Angelidi,* Un texte, 149.

[298] Док се Клавихо дивио унутрашњој мозаичној декорацији ове невелике цркве, cf. Clavijo, 44, нешто млађи грчки текст анонимног престоничког аутора из 1438/9, данас у манастиру Ватопеду, сведочи да је реч била о кружном здању са галеријама и криптом, у којој се налазио лековити извор, изнутра украшеном мермером и мозаицима, cf. *Angelidi,* Un texte, 135, 137.

[299] Faith and Power, 153–154, nº 77.

О ношењу нарочито поштованих икона у литијама, те њиховом чувању, старале су се изгледа посебне *братовштине,* о чему сведочи јединствени документ с почетка XII века, данас похрањен у Regia Capella Palatina у Палерму. Потиче из околине Тиве виотијске и у питању је *статут братства* које се почевши од 1047/8. бринуло о икони Богородице τῆς Ναυπακτιτήσης. Икона је припадала сестринству арханђела

Икона Богородице Одигитрије са Христом била је великих димензија, скоро квадратна, ширине шест педаља.[300] Допојасној представи Богомајке са Сином у наручју, на њеној левој руци, клањају се у горњем делу иконе два анђела у попрсју, прекривених руку. На полеђини је, према Перу Тафуру, било насликано Распеће Христово.[301] Икона је била окована, њену оплату 1349. први помиње Стефан Новгородски (окована гораздо),[302] а детаљније је 1403. описује старији шпански путописац Клавихо. Он сведочи да је оков био израђен од сребра и украшен *смараїдима, сафирима, ѿопазима, бисерима* и другим драгим камењем.[303]

Икона је имала значајно место у религиозном животу како престонице тако и самог ромејског двора. Када октобра 1136. саставља типик за своју задужбину, цариградски манастир Пантократора, василевс Јован II Комнин прописује да се у дане његовог и помена супруге му, као и сина му Алексија, уколико буде желео да почива поред својих родитеља, икона Богородице Одигитрије донесе и постави у храм арханђела Михаила, близу њихових гробова, пре почетка вечерње службе и бдења. Икона је у средишњој цркви манастирског комплекса, по-

---

Михаила τοῦ Γυρίου, које се у овај манастир преселило из Нафпакта. Према одредбама из овог текста са 49 потписника (2 јеромонаха, 14 јереја, 2 монаха, 2 анагноста и 29 лаика, међу којима и три жене), икона је сваког првог у месецу, уколико су то временске прилике дозвољавале, старањем једног од чланова τῆς ἱερᾶς ἀδελφότητος, на челу свечаних литија ношена у другу цркву и ту остајала наредних месец дана. О изгледу иконе сведочи минијатура са заглавља овог документа – била је изведена по угледу на цариградску Богородицу Агиосоритису и вероватно је, скупа са поменутим *сѿаѿуѿом,* завршила на сицилијанском двору Рожера II, после норманског пустошења Тиве и њене околине 1147, cf. *J. Nesbitt, J. Wiita,* A confraternity of the Comnenian era, BZ 68/2 (1975) 360–384; на основу овог текста се такође може закључити да су се литије са овом иконом на челу, једном месечно у периоду од скоро стотину година, кретале не само градским улицама већ су ишле до манастира и цркава у широј околини Тиве, а чини се и ван граница тивејске митрополије, до педесетак километара удаљених манастира Светог Луке код Стире и у Дафни надомак Атине. За постојање сличних *бра̄ѿовшѿина* у престоници, cf. *Belting,* Bild und Kunst, 215–217; *N. Patterson Ševčenko, Servants of the Holy Icon,* Byzantine East, Latin West, 547–556.

300 Еквивалент за Клавихов шпански palmos, био је код Ромеја βασιλικὴ σπιθαμή од 23,4 цм, те је ширина иконе морала бити готово метар и по, cf. *Schilbach,* Byzantinische Metrologie, 266–267.

301 Према готово савременом тексту грчког анонима, може се закључити да је на полеђини иконе било Успење Богородичино, *Angelidi,* Un texte, 139; различите тврдње се најпре могу приписати постојању верне реплике иконе Одигитрије, која је по овом спису била на иконостасу манастирског католикона и такође се сматрала чудотворном, ibidem, 147–149.

302 *Majeska,* Russian Travelers, 37.

303 Clavijo, 44.

крај царских гробова, остајала до краја сутрашње литургије, а доносиоцима иконе дељено је педесет златних перпера.[304]

О поштовању које је икона уживала у породици Комнина најречитије говори низ скупоцених пурпурних тканина које су прекривале икону или красиле унутрашњост католикона манастира τῶν Ὁδηγῶν. На њима су били *злашом* извезени текстови молби, односно молитве наручилаца који су се Богородици обраћали са жељама или захвалношћу за оздрављење, односно рођење детета, садашње и будуће благостање, или су једноставно величали Мајку Божију. За састављање епиграма били су ангажовани и најпознатији песници комнинског доба, попут Николе Каликла или Теодора Продрома.[305] Израду најстарије од ових тканина наручила је око 1118. Ирина, жена млађег сина Алексија I, севастократора Андроника, у нади да ће после смрти своје раније рођене деце, Богомати сачувати макар малог Алексија.[306] Друга два *пейла,* изгледа истовремено настала, дарови су севаста Јована Арвандина[307] и супруге му Ане,[308] синовице василевса Јована II Комнина. Стихови Николе Каликла са Анине катапетазме, украшене бисерјем и драгуљима,[309] говоре о зебњи труднице у ишчекивању порођаја, те се настанак и ове тканине дâ релативно прецизно одредити у године око 1140, када је Ана на свет донела свог сина јединца.[310] Севаст Георгије Палеолог Дука и Комнин, син по имену непознате унуке млађег брата Алексија I, Адријана Комнина, свој дар икони Богородице Одигитрије приложио је пре 1162,[311] а у прву половину седме деценије XII века

[304] *P. Gautier,* Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974) 81–83; *Weyl Carr,* Court culture, 95.

[305] *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 138–140, 151; *Hörandner,* Theodoros Prodromos, 525–526, nº 73; *Nunn,* The Encheirion, 96–97, 99–101.

[306] С обзиром да епиграм Алексија у том тренутку помиње као јединца овог угледног пара, текст је могао бити извезен само између његовог (око 1117) и рођења млађег му брата Јована Дуке (око 1119); за поменуте личности, в. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, I, 229–237, 478–479.

[307] Као велики приложник манастира Пантократора у Цариграду, врло рано је стекао право да буде сахрањен уз чланове најуже породице манастирског оснивача, cf. *P. Gautier,* L'obituaire du typikon du Pantocrator, REB 27 (1969) 260–262.

[308] Кћи трећег сина Алексија I, кесара и потом севастократора Исака, *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, I, 489–492.

[309] Украс од драгог камења који је прекривао икону помиње касније и Робер од Кларија, али није јасно је ли у питању тканина или оплата од племенитих метала, в. Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 78.

[310] Исака Комнина, в. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, II, 507–511.

[311] Те године је постао и велики етеријарх, ibidem, II, 858–866; *Polemis,* The Doukai, 155–156.

може се датовати поклон још једне брижне мајке, Евдокије Комнине,[312] жене Теодора Стипиота, личног секретара Манојла I, која се молитвом уобличеном кроз стихове Теодора Продрома обраћа Богородици за спас свога сина.[313]

Током опсаде Цариграда коју је средином пролећа 1187. започео Алексије Врана, проглашен за цара у Адријанопољу од војске претходно послате да угуши бугарски устанак, сам василевс Исак II Анђео је изнео икону Богородице Одигитрије на зидине опседнутог града, ради њиховог *укрепљења* и подизања борбеног морала код бранилаца.[314] Предања и пошту коју је ова икона уживала код престоничког живља прихватају после 1204. и њихови нови, латински господари. Робер де Клари бележи веровање Грка да је у питању најстарија, икад насликана, представа Богородице, те да су Млечани крунисање Хенрика Фландријског за цара условили добијањем иконе Одигитрије.[315] Икону, која је од крсташког освајања града чувана на царском двору, на дан свог крунисања 20. августа 1206. нови цар поклања латинском патријарху. Тома Морозини пак, дошавши у посед Богородичине иконе, забрањује одржавање уобичајених уторничких литија, што је већ десет дана касније изазвало оштар протест православног свештенства, које га није признавало. У међувремену, његови сународници, по заповести Марина Зена, млетачког потестата у граду, проваљују у Свету Софију и икону Мајке Божије односе у Пантократоров манастир, који је био у њиховом поседу.[316] Ове несвакидашње догађаје укратко описује очевидац и учесник у теолошкој расправи са латинским првосвештеником, ђакон и ἐπὶ τῶν κρίσεων Никола Месарит.[317] Патријарх Тома је бацио анатему на *крадљивце,* коју 13. јануара наредне године потврђује

[312] По мајци Теодори, унука Јована II, в. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, II, 368–381.

[313] Судећи по другим епиграмима овог побожног брачног пара, *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 155, мали Манојло, рођен око 1159, умало није подлегао тешким повредама задобијеним приликом пада са велике висине.

[314] Nicetae Choniatae historia, 382; *Weyl Carr,* Court culture, 97.

[315] Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 78.

[316] Дошло је чак и до физичког обрачуна између Зенових и патријархових људи, на очиглед запањеног престоничког становништва, које се окупило испред Велике цркве.

[317] *A. Heisenberg,* Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206, Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse 2 (München 1923) 15–16; *R. L. Wolff,* Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople: the Church and the Icon of the Hodegetria, Traditio 6 (New York 1948) 320–321; *Ангелиди, Папамасторакис,* Η μονή των Οδηγών, 382.

и папа Иноћентије III.[318] Упркос екскомуникацији починитеља, икона је до краја латинске доминације чувана у манастиру Пантократора.[319]

Пристигавши под зидине престонице 14. августа 1261, двадесет дана по њеном ослобођењу, автократор Михаило VIII Палеолог је одлучио да одложи свој свечани улазак у град за сутрадан, преноћивши у манастиру Анаргира у Космидиону, наспрам Влахерна. Заповедивши да се из манастира Пантократора донесе икона Богородице Одигитрије, изјутра на празник Успења Богородичиног,[320] цар се са свитом појавио пред Златном капијом града.[321] Изневши икону на једну од кула поред капије,[322] митрополит Кизика Георгије Клида гласно је изговарао молитве,[323] док је василевс скинувши круну с главе, скупа с пратњом, клечао у проскинези. По окончању молитава, између којих је царска свита устајала са земље изговарајући по сто пута Κύριε ἐλέησον, поворка улази у град. Предвођена иконом Одигитрије, нога једног ромејског автократора, после више од пола столећа, ступила је на тло престонице. Ходавши за иконом до Студијског манастира, где је остављa, Михаило VIII је узјахао на коња и наставио пут Велике цркве.[324]

Исцелитељка и заштитница града у претходном периоду, Богородица Одигитрија у доба Палеолога постаје и покровитељ самих владара. По повратку у престоницу после успешно окончаног војног похода или само на вест о победи, прво се одлазило на поклоњење овој икони, а пред њом су полагане заклетве и мириле се завађене стране у дуготрајним грађанским ратовима, који су у знатној мери били обележје ове епохе. На вест да је одметнути војсковођа Алексије Филантропин ухваћен и ослепљен код Нимфеона у Лидији,[325] василевс Ан-

[318] Regesta pontificum Romanorum, 254, nº 2981.

[319] Занимљиво је како познија легенда, коју средином последње деценије XIV века бележи дијак Александар, интерпретира ово полувековно избивање иконе из свог манастира – светиња је наводно у време иконоборства била скривена у Пантократоровој обитељи, тако што је, заједно са кандилом које је без престанка горело 60 година, била зазидана, *Majeska,* Russian Travelers, 161, 364.

[320] Може се претпоставити да је на копији иконе Богородице Одигитрије коју у XV столећу помиње грчки аноним на полеђини било насликано Успење, управо као подсећање на овај догађај, уп. стр. 200, нап. 301.

[321] По Роберу од Кларија, ова капија се отварала само приликом тријумфалних повратака василевса са војних похода, Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 64; *Janin,* Constantinople, 252–255.

[322] Икона није изношена ван градских зидина.

[323] PLP 5, 188–189, nº 11779, архијереј града на истоименом полуострву у јужном делу Мраморног мора.

[324] Acropolitae opera, 186–188; Pachymérès, I, 217–219.

[325] PLP 12, 91–92, nº 29752.

дроник II у пратњи своје гарде, 6. јануара 1296, пролази пешице кроз цео град, од палате до манастира τῶν Ὁδηγῶν да би се поклонио и на помоћи у обрачуну са побуњеником захвалио Богородичиној икони.[326] Исто чини августа 1337. и његов унук Андроник III, претходно на мору победивши Орханове Турке. Раздаљина коју је требало препешачити, према Нићифору Григори, износила је 45 стадија или безмало осам и по километара. Пет година касније, на гласину да се поражени Јован Кантакузин повукао на Атон, мноштво престоничког становништва је похрлило Богородичиној икони на благодарење.[327] Упркос молбама мајке, иначе своје рођаке, Андроник II је одлучио да Сиргијана ослободи из заточеништва тек пошто је овај положио писмену заклетву пред иконом Одигитрије да ће се убудуће покоравати вољи василевса (1320). У грађанском рату током треће деценије XIV столећа, деда и унук су се два пута пред иконом Богородице обавезивали на обустављање непријатељстава, једном на почетку 1322, други пут на крају сукоба 1328. По уласку у престоницу 3. фебруара 1347, Јован VI Кантакузин на преговоре са августом Аном Савојском у палату долази са Богородицом Одигитријом; четири године потом, у касно пролеће 1351, пред истом иконом се заклиње поменутој августи да је чак спреман и повући се с власти, само да би разврглао новосклопљени савез између њеног сина, а свог зета Јована V и српског цара Стефана Душана, а априла 1353, заједно се са патријархом Калистом I молио пред овом иконом, пре него што ће покушати да наговори првосвештеника да његовог старијег сина Матеја крунише за савладара. Приликом повратка у престоницу 1343, велики дукс Алексије Апокавк, као и Кантакузин четири године касније, најпре одлази на молитву у манастир τῶν Ὁδηγῶν, док је тешко оболели Андроник III до краја гајио наду у оздрављење, провео три последња дана у манастиру и издахнуо пред иконом Одигитрије 15. јуна 1341.[328] Његов син Јован V сахрањен је средином фебруара 1391. у овом манастиру.[329]

---

[326] Pachymérès, III, 255–257.

[327] Кантакузин није успео да крајем лета 1342. заузме Сер, али се није ни замонашио. Вративши се на српску територију, са малобројним верним присталицама и својим новим савезником краљем Стефаном Душаном, наново је ковао планове за коначни обрачун са намесништвом у Цариграду, ВИИНЈ, VI, 410–414.

[328] Nicephori Gregorae, I, 298, 424, 541–542, 554–555, 559–560; III, 149; Cantacuzeni, I, 168–169, 305, 557; II, 300, 437–438, 607; III, 8, 259.

[329] Clavijo, 44. Према познијем Дуки, млади Јован V скоро четири деценије раније, 1354, под окриљем ноћи, тајно улази у престоницу ἐν τῇ μικρᾷ πύλῃ τῇ ἐπονομαζομένῃ τῆς Ὁδηγητρίας, приморавши свог таста Кантакузина на абдикацију, cf. Ducas, Istoria, 67–69; за претпостављени положај ове мале капије на морским зидинама града према Пропонтиди, cf. *R. Demangel, E. Mamboury,* Une inscription datée

Према дворском церемонијалу у доба Палеолога, икону Богородице Одигитрије је на капији царске палате дочекивао сам василевс, а икона је на двору била од Цвети до Васкрса сваке године.[330] Под посебним околностима изгледа да је и дуже задржавана у близини автократора. Од свих напуштен, уочи уласка свог унука у престоницу 24. маја 1328, стари цар Андроник II једину је утеху налазио у молитвама пред иконом Одигитрије која се *нашла* у палати.[331] У ишчекивању коначног обрачуна са трупама Андроника III, које су се приближавале Цариграду, стари василевс је вероватно заповедио да, зарад свакодневних молитви пред светињом, икона на двору остане и после Ускрса, који је те године био још 3. априла.

Престонички аноним је у XV столећу икону Одигитрије доживљавао као заштитницу царских палата, целог града и целокупне Васељене,[332] а судећи по неким примерима из позновизантијске уметности, овај епитет постаје опште својство Богомајке и носе га различити иконографски типови. Најречитије је у овом погледу зидно сликарство Богородице Агитрије на обали Месенијског залива, Средишњи Мани. Врсни сликар који је почетком XIII века фрескама украсио унутрашњост овог невеликог храма на југу Пелопонеза исписује епитет ἡ Ὀδηγήτρια најпре поред допојасне Богородице Оранте са Христом у медаљону на грудима, у полукалоти апсиде, потом уз њено попрсје у првој зони на источном зиду нартекса, и трећи пут лево од улаза у наос где Богомајка левом руком носи Сина.[333] Исти епитет се среће и код неких представа Мајке Божије на престолу, где Богомладенац у њеном крилу заузима различите положаје – доста страдала фреска из олтара цркве Светог Георгија близу села Ортакој у Кападокији из истог столећа, или два примера из XIV века, оловни печати протокинига Јована Ватаца са два ивиронска документа из априла 1341. и фреска уз олтарску преграду Старе митрополије у Водену, с краја тог столећа.[334]

---

sur une tour byzantine de Constantinople, Bulletin de correspondance hellénique 60 (Paris 1936) 213-218.

[330] Pseudo-Kodinos, 174, 178.17–180.3; спис се датује у средину XIV столећа.

[331] Nicephori Gregorae, I, 422.

[332] ... τὴν δέ γε ἁγίαν καὶ σεπτὴν εἰκόνα εἰς ἀσφάλειαν τῶν ἀνακτόρων καὶ πάσης τῆς πόλεως καὶ τοῦ κόσμου παντὸς, *Angelidi,* Un texte, 141; током тромесечне опсаде у лето 1422, икона је, по речима Јосифа Вријенија, непрестано проношена зидинама Цариграда зарад укрепљења градских капија, на које су јуришале чете султана Мурата II, Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ εὑρεθέντα, II, изд. *Е. Вулīарис,* Лајпциг 1768, 409–411; *Ph. Meyer,* Des Joseph Bryennios Schriften, Leben und Bildung, BZ 5 (1896) 84.

[333] *Драндакис,* Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, 77, 95–97.

[334] *Jolivet-Lévy,* Cappadoce, 251–253; *Oikonomides,* Dated Byzantine lead seals, 138–139, nº 148; *Циīаридас,* Τοιχογραφίες, 119, 125–126.

Печат протокинига Јована Ватаца, април 1341

Последња литија са Одигитријом прошла је цариградским улицама у уторак, 27. маја 1453. Два необична догађаја током литије остаће упамћени као наговештај скорог пада Цариграда. На самом њеном почетку, дејством невидљиве силе, икона испада из руку оних који су је носили. Прикована за земљу као да је начињена од олова, тек након многобројних заједничких молитви и плача присутног свештенства и народа, икону успевају да посаде на плећа носача, да би страхом испуњену побожну поворку због овог лошег знамења, већ у следећем тренутку, усред поднева, задесила снажна олуја са грмљавином и градом. Бујица, настала на стрмим улицама које су се од Велике цркве спуштале ка мору, умало није однела неколико најмлађих учесника ове литије.[335] Јањичари су Богородичину икону затекли у обитељи Христа Хоре, близу градских зидина. Скинувши скупоцену оплату, икону су исекли на комаде.[336] Заједно са Царством, нестаје и његов паладијум. До данас је пак у васељенској патријаршији на Фанару сачувана мозаична икона Богородице са Христом на левој руци, којима се клањају анђели.[337] Настанак дела се датује у године око 1100. и оно можда највероватније понавља изглед давно уништене заштитнице града.[338]

[335] Сутрадан, уочи последњег јуриша турске војске на градске зидине, Цариград је од јутра до вечери прекривала густа магла, која је протумачена као одлазак Светог духа из града, cf. Critobuli Imbriotae Historiae, 58–59.

[336] Ducas, Istoria, 363; *Ангелиди, Папамасторакис,* Η μονή των Οδηγών, 385.

[337] Очувано је само попрсје анђела у горњем десном углу иконе.

[338] *Demus,* Die byzantinischen Mosaikikonen, 39–42, nº 7.

Фреска из Старе митрополије у Водену, крај XIV века

По угледу на престоницу, и други град Царства је имао своју икону Богородице зване τοῦ ὁδηγεῖν, која је такође показивала *самовољу* на литијама у којима је ношена по граду. На повратку са једне од њих дуго није дозвољавала носачима, чак и оним најпобожнијим, да је уне-

Мозаична икона из васељенске патријаршије, око 1100

су у цркву у којој је чувана, што је протумачено као предсказање норманског освајања Солуна 24. августа 1185.[339] Солунски архиепископ Симеон сведочи више од два столећа касније, почетком XV века, да је икону Одигитрије, протопрезвитер сваког дана доносио два пута у Свету Софију, на јутрење и вечерњу.[340] Икона је постављана крај степеништа амвона, а по свршетку богослужења, поворка народа предвођена архиепископом и свештенством враћала је икону у њен храм.[341]

Боīородица Римска

Према тексту с краја грчког рукописа XI века из париске Националне библиотеке (бр. 1474), у литијама је за Одигитријом ношена и икона Богородице Римске (ἐπονομαζομένης Ῥωμαίας) са Христом у наручју, чувана у Халкопратијском храму.[342] У предању везаном за ову икону испреплетене су старије легенде које највећим делом потичу из *Посланице* тројице источних патријараха цару Теофилу.[343] Настала је као реплика познатог нерукотвореног лика Богородице из Лиде, по жељи патријарха Германа I, који је, принуђен да се повуче са патријаршијског трона 17. јануара 730, предао икону, скупа са исписаном молитвом на комаду пергамента заденутом у њен оков, таласима Мраморног мора. Икона је на чудесан начин, у току ноћи и дана, превалила огромна морска пространства и обрела се у старом Риму, где је по предању прихвата папа Григорије ὁ Διάλογος.[344] Ни овако далеко

[339] Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, ed. *S. Kyriakidis,* Palermo 1961, 142.3–25.

[340] Без сваке сумње, црква из које је икона доношена морала се налазити близу градског саборног храма, cf. *Janin,* Grands centres, 382–383; за помен Одигитријиног свештенства у Солуну, *S. Kugéas,* Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, BZ 23 (1914) 146–149.

[341] *Darrouzès,* Sainte-Sophie de Thessalonique, 53, 59, 63.

[342] Осим одабраних Метафрастових житија за месеце од маја до августа, на крају овог рукописа се налази пет легенди о чудотворним иконама, које су се читале у прву недељу Великог поста, о Христовим иконама из Бејрута и Светог бунара, нерукотвореном образу из Едесе, Христу Антифониту и Богородици Римској, *E. von Dobschütz,* Maria Romaia, BZ 12 (1903) 172–214.

[343] В. стр. 78–80; *Ch. Angelidi,* Icons in a Bottle : Maria Romaia and Other Stories, *Pour une poétique de Byzance* (Hommage à Vassilis Katsaros), Paris 2015, 47–56.

[344] То је могао бити само Григорије II, а никако први поглавар римске цркве тог имена, који је био познат по својим *Дијалозима* и који се у Риму упокојио 12. марта 604.

на Западу, икона није била поштеђена иконокластичких скрнављења. Један од њих, по имену Лав, на свом путу из Цариграда у *Галију,* задржао се у Риму и угледавши икону у базилици Светог Петра, ножем пробада образ на Богородичином лику. Истог је трена из *ране* потекла крв, а скрнавитељ изгубио свест и после три дана издахнуо. Од чуда која су приписивана овој икони *у егзилу*, подробно се описује само једно, у којем су жена и дете спасени од помахниталог слуге, који потом себи одузима живот, као и чудесан одлазак иконе из Рима – невидљивом силом ношена, током вечерње службе, икона напушта храм и на таласима Тибра и Медитерана, за исто време (ноћ и дан), враћа се у Цариград. На обали мора, под градским зидинама, проналази је морнар и даје је августи Теодори, а ова Богородичину икону похрањује у Халкопратијски храм. Из текста се закључује да автократор Теофило († 20. јануар 842) у време *повратка* иконе у престоницу више није жив. Молитве узношене пред њом, нарочито су биле делотворне код поседнутих демонима, као што је био случај спатарокандидата Ставракија са Крита, из времена Василија I (867–886).

Кириотиса

Формирање култа још једне цариградске иконе Богородице може се пратити од XI столећа. Ана Комнина је сматрала да поред урођене му интелигенције и домишљатости, Михаило Псел своју познату ученост не дугује учитељима, већ својој мајци, која се сваке вечери усрдно молила пред иконом Богородице ἐν τῷ ναῷ τοῦ Κύρου.[345] Њене речи потврђује и један епиграм самог Псела, који се узда εἰς τὴν Κυριώτισσαν да ће му подарити знања као некада Роману Мелоду.[346] Једно столеће касније, у ноћи уочи катастрофе код Мириокефалона, 17. септембра 1176, неки Мавропул је у сну имао визију Богородичине иконе из Кирове цркве, која је наговестила велику несрећу што ће тог дана у фригијским кланцима задесити трупе Манојла I.[347]

Из овог периода је сачувано неколико оловних печата на чијим је аверсима отиснута стојећа Богородица са Христом у наручју ис-

[345] Annae Comnenae Alexias, 162.

[346] *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 181, бр. 344. Славни песник из рановизантијског периода по доласку у престоницу постаје сабрат Кирове обитељи, у којој су, према познијем новгородском архиепископу Антонију, у храму Благовештења Богородичиног, још крајем XII столећа почивале његове мошти, cf. Synaxarium, 95–96; *Khitrowo,* Itinéraires russes, 106.

[347] Nicetae Choniatae historia, 190–191.

Печат Михаила Псела (?), крај XI столећа

пред својих груди и натписом Η ΚΥΡΙΩΤΙCΑ, док је на полеђини такође у пуној фигури арханђео Михаило у владарском орнату са инсигнијама.[348] Истом времену, првој половини XII столећа, припада и минијатура из псалтира похрањеног у венецијанској Марћијани (cod. gr. 565, fol. 50v – ἡ Κυριώτισσα).[349] Најстарији пример у зидном сликарству потиче из престоничког храма који је у турско доба служио као исламска богомоља позната под именом Календер џамија. На источној страни пролаза између олтара и ђаконикона првобитне цркве, у зиду издубљеној, невеликој полукружној ниши, средином XII века је фреско-техником изведена Мати Божија (Η ΚΥΡΙΟΤΗCΑ) како стоји на супеданеуму, док у наручју, фронтално испред груди, носи Богомладенца који левом руком држи свитак, а десном удељује благослов. Са Богородичине десне стране, у висини њених колена, насликан је наручилац фреске, који левом руком носи развијен свитак са данас готово нечитљивим текстом. Сама фреска је била нарочито поштована, трагови ексера указују да су нимбови Мајке и Детета имали металну оплату, а оштећења бојеног слоја, која од Христових груди сежу до испод колена Богородице, најпре су настала у директном контакту са вернима – као последица целивања и бројних додира побожних

[348] *Schlumberger,* Sigillographie, 158; *Лихачевъ,* Историческое значенiе, 69–70; SBS 5, 82; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, V, 104–105, nº 45.2. Печати са представама Богородичине иконе, коју је нарочито поштовао, и истоименог архистратига могли су припадати и самом Пселу.

[349] *I. Furlan,* Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, I, Milano 1978, 49; *A. Cutler,* The Aristocratic Psalters in Byzantium, Paris 1984, 88.

Минијатура из псалтира венецијанске Марћијане
(cod. gr. 565, fol. 50v), прва половина XII века

руку свештенослужитеља.[350] Над главним улазом у есонартекс храма налазила се још једна представа Кириотисе.[351] Изнад Богородичиног

[350] Карактеристична оштећења су настала на висини између 1,25 и 1,65 м, мерено од нивоа црквеног пода, и због њих се врло брзо, непуних пола столећа од настанка фреске, дошло на идеју да се фигуре Богородице и Христа поново насликају, судећи по специфичним оштећењима од удараца оштрим предметом као припреме за наношење новог слоја малтера. Од овога се одустало јер је приликом подизања данашње грађевине, око 1200, овај пролаз зазидан. Фреска је по други пут *уīледала* светлост дана 1966, током последњих археолошких и рестаураторских радова на санацији овог здања.

[351] Доњи део фреске у потпуности је уништен уградњом у мермеру исклесаног натписа Бећир-аге о обнови богомоље из 1746/7. Деташирана са зидне испуне, ова фреска је данас у сталној поставци изложбеног дела о Византији у цариградском Ар-

попрсја – [Η] ΚΥ[ΡΙ]ωΤΙϹΑ, насликани су арханђели Михаило и Гаврило, који јој се клањају. Настанак ове фреске, заједно са једним делом, такође тешко страдалог живописа из ђаконикона, датује се у прве године по обнови ромејске власти у Цариграду 1261.[352]

На основу млађе фреске, овај храм је препознат као католикон једног од најстаријих Богородичиних манастира у престоници,[353] чији се игумани у изворима срећу од почетка VI века,[354] а име је носио по свом ктитору, епарху Киру, за чије су управе под Теодосијем II (408–450) подигнуте цариградске зидине.[355] У тек обновљеном манастирском католикону, свој олтар су крајем латинске владавине имали и следбеници Фрање Асишког,[356] док престоничке избеглице у Никеји оснивају манастир τῆς Κυριωτίσσης, у коме је јуна 1240. сахрањен патријарх Герман II.[357] Никејска обитељ, као и цариградски манастир касније, у који се 11. маја 1319. пред смрт повукао патријарх Јован XIII Глика,[358] називао се по чудотворној икони,[359] иако она више није била у њему.[360]

Као једина од бројних цариградских чудотворних икона до данас је сачувана,[361] у посебном проскинитару Altare della Vergine, освеће-

---

хеолошком музеју.

[352] *C. L. Striker, Y. Doğan Kuban,* Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report, DOP 22 (1968) 192.

[353] Постоји мишљење да је реч о најстаријем Богородичином светилишту у Цариграду, сазиданом на почетку друге половине V столећа, *C. Mango,* Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη, Μήτηρ Θεού, 19.

[354] *Janin,* Siège de Constantinople, 201–203.

[355] Theophylacti Simocattae Historiae, 299; Scriptores, II, 252.

[356] У полукалоти ђаконикона, као имитација латинске *йале,* сачувани су најстарији прикази догађаја из живота оснивача реда Мале браће у монументалном сликарству, изведени руком непознатог цариградског мајстора.

[357] Према Ксантопулу, PG 147, 465.

[358] В. *Ромејску историју* његовог ученика, Nicephori Gregorae, I, 289.

[359] Међе поседа Кириотисе помињу се у типицима два престоничка манастира – Михаила VIII Палеолога за обитељ Светог Димитрија τῶν Κελλιβάρων из 1282. и његове нећаке Теодоре Синадине за сестринство Богородице *Сигурне наде* настао између 1327. и 1335, cf. *Grégoire,* Imperatoris Michaelis Palaeologi, 473; BMFD 3, 1251; 4, 1563.

[360] Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture, and Decoration, Mainz 1997, 8–21, 71–75, 124–126, 128–149.

[361] Пре свега захваљујући веровањима која су се око ње врло брзо почела испредати у новој средини. На основу старијих извора, млетачки хроничари су већ од средине XVI столећа тврдили да је реч о икони коју су *грчки цареви* носили као заштитницу у ратним походима; почетком наредног столећа сматрана је делом светог

Фреска из Календерхане, средина XII столећа

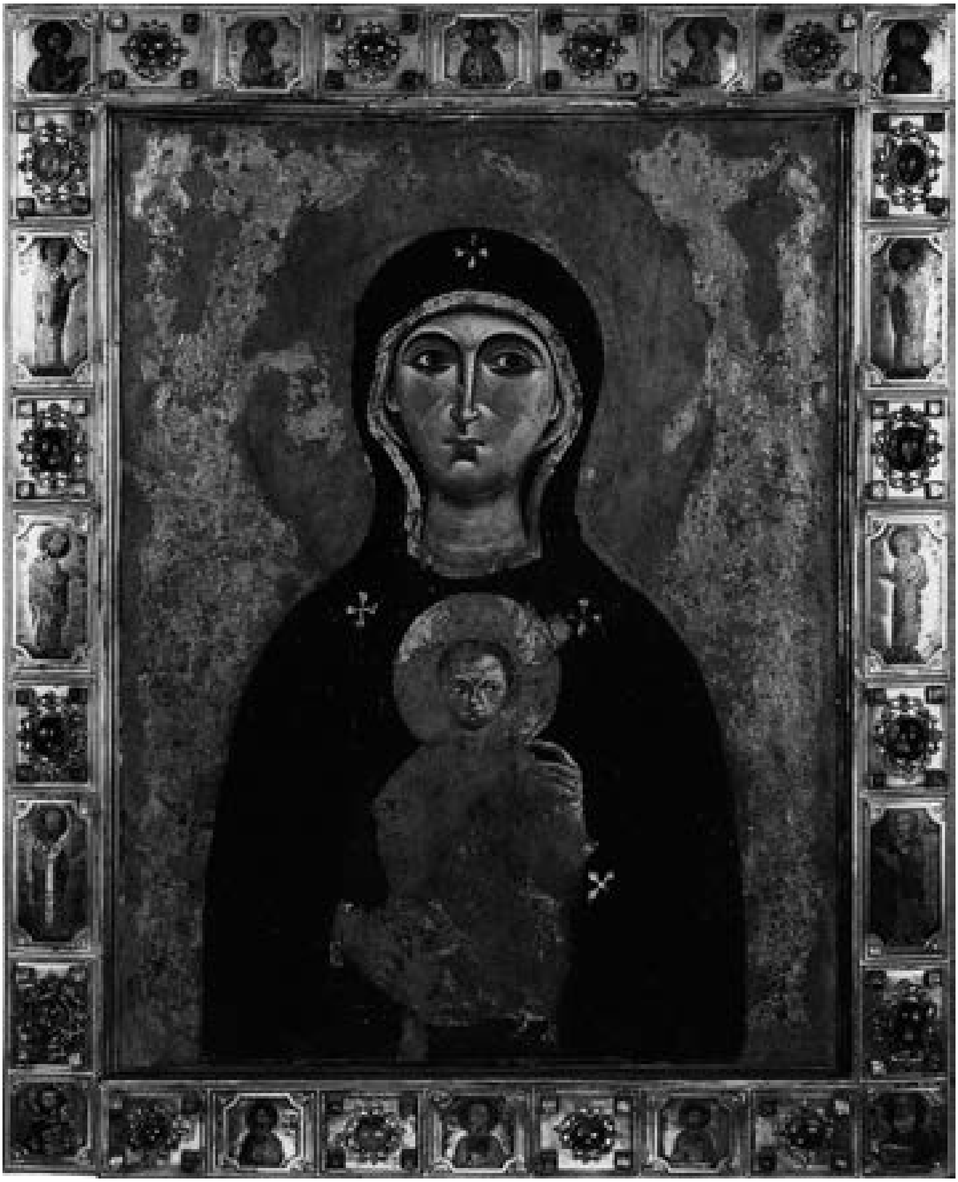
ном 17. априла 1618, на источном зиду северног трансепта храма Светог Марка у Венецији.[362] Изглед допојасне Богородице у потпуности је истоветан са претходно наведеним примерима – фронтално насликана Мајка левом руком носи, док десном придржава Богомладенца испред груди. Натпис који је некада пратио њен лик у потпуности је изгребен, данас је препознатљиво само место где се налазио, десно и лево од горње половине Богородичиног нимба. По својим стилским одликама, настанак овог дела се може одредити у другу половину XI столећа, а у прилог оваквом датовању стоје и златне плочице украшене емаљем са њеног окова, које се датују у године око 1100.[363] По пет попрсја красе горњу и доњу ивицу оквира, док су на вертикалним деловима по три плочице са стојећим фигурама светитеља. Сачувано је 11 првобитних плочица – Христос коме се обраћају Богородица и Јован Претеча у горњем реду, Петар и Павле по средини вертикалних делова и свети архијереји, Василије, Никола и Јован Хризостом, изнад и испод њих, те попрсја светих Дамјана, Евгенија и Авксентија на доњој ивици окова. На основу њих се сасвим поуздано дâ одредити првобитни распоред и садржај оригиналне оплате. Горњи део оквира некада су, дакле, красили Христос, Богородица, Претеча и двојица анаргира, Козма и Дамјан, са страна су били првоапостоли и највећи оци хришћанске цркве, а доле Петозарни мученици. Најпре су страдале плочице са доње ивице у директном контакту са вернима, те су у неком тренутку, док је икона још била у Цариграду, наново израђена тројица од Петозарних мученика, данас распоређена у угловима иконе, од којих је само свети Евстратије са натписом. Две плочице у доњем левом углу иконе, свети Никола у пуној фигури и Јован Теолог у попрсју,[364] радови такође ромејских

Луке и у религиозним процесијама као градски паладијум проношена улицама Венеције, а средином XVII века се по први пут назива Nicopea, од грчког Νικοποιός са значењем *победоносице,* cf. *A. Rizzi,* Un'icona costantinopolitana del XII secolo a Venezia: la Madonna Nicopeia, Θησαυρίσματα 17 (Βενετία 1980) 290–306. У ово време, почетком 1618, икона добија и нови оквир од злата, на коме се смењују поља украшена драгим камењем са плочицама емаља, од којих већина припада првобитној оплати. Двојица пљачкаша су изјутра 14. фебруара 1979, разбивши заштитно стакло, стргли скупоцене огрлице са иконе, делимично оштетивши њен бојени слој.

[362] Киров, као и манастир Пантократора, од кога је удаљен непун километар према југо-истоку, налазили су се у суседству млетачке четврти, а будући да је дужду по уговору са крсташима припало и три осмине престонице после њеног освајања 13. априла 1204, cf. *D. M. Nicol,* Byzantium and Venice, Cambridge 1988, 149–150, 154–155, Млечани су вероватно запосели и Кирову обитељ која је била смештена тик уз Валенсов аквадукт.

[363] *Wessel,* Emailkunst, 129–130, nº 45.

[364] На кодексу у рукама апостола исписан је почетак његовог јеванђеља – ЄΝ ΑΡΧΙ ΗΝ Ο (ΛΟΓΟС).

Богородичина икона из Светог Марка у Венецији, друга половина XI века

мајстора, накнадно су доспели на икону да би заменили плочице које су недостајале.[365] По старим фотографијама,[366] првобитна златна оплата

[365] Можда тек приликом постављања садашњег окова на икону почетком 1618, када је и првобитни распоред плочица делимично измењен.

[366] *Кондаковъ,* Иконографія Богоматери, 138.

Стара фотографија иконе из Светог Марка

са натписом изведеним у емаљу MH(TH)P Θ(ΕΟ)Υ и драгим камењем које је красило нимбове сасвим је прекривала позадину око Богородичиног попрсја.[367]

[367] Оков и додатни украс су слободним практично остављали само лица Богомајке и Сина, и скривали прави изглед иконе, те је можда то разлог што на печатима патрикија и царског нотарија, Романа Аргиропула, с краја XI столећа, Богородица у попрсју, сигнирана као Η ΚΥΡΙΩΤΙϹΑ, испред груди држи медаљон са Христом, cf. *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 96, nº 209; или су једноставно у питању почеци формирања култа када изглед иконе још није био општепознат.

Друге нарочито поштоване иконе у доба Комнина и Анђела

У писаним изворима XII и са почетка наредног столећа срећу се и друге иконе којима су приписиване натприродне моћи, али се о њиховом изгледу мало тога зна. Тако је у ноћи уочи битке код Ларисе, којом се крајем октобра 1083. окончава шестомесечна норманска опсада овог града започета на Ђурђевдан исте године, василевсу Алексију I Комнину у сну дошао глас, са једне од икона из солунског светилишта великомученика Димитрија,[368] који му је наговестио победу. Радостан због сновиђења, автократор се изјутра у својој молитви мученику заветовао да ће на повратку, сјахавши с коња, пешицеући у други град Царства како би одао пошту своме заштитнику.[369] Судећи по речима своје кћери, автократор је обећање одржао. Док су трупе пораженог Боемунда одступале на северозапад, према Костуру и даље ка јадранској обали, где ће презимити, цар се на повратку у престоницу, најпре зауставио у Солуну.

У цариградској Великој палати, тачније у олтару Богородице Фарске, поред највећих хришћанских светиња, попут *Мандилиона* и *Керамиде,* била је и Богородичина икона којој је приписивана моћ да василевсу дарује сина – наследник престола би потом пред овом иконом примао крштење. Веровање, свакако старије, први је пут забележено у спису *О јересима и гресима Грка,* насталом око 1180. из пера Лава Туска, родом из Пизе, дугогодишњег преводиоца за латински језик на двору Манојла I Комнина. За Ромеје је, у преводу, икона представљала *dominam domus.*[370] Када почетком наредног столећа описује покушај преврата Јована Комнина, званог Παχέος,[371] кога је 31. јула 1201. у Светој Софији крунисао један монах, скевофилакс Фарске цркве Никола Месарит овај храм именује и по икони која је у њему чувана, ἡ Οἰκοκυρά.[372] Богородичина икона, скупа са драгоценим реликвијама

[368] Црква овог светитеља празнује 26. октобра, Synaxarium, 163–166.

[369] Annae Comnenae Alexias, 154–160.

[370] PG 140, 548–549; ваља рећи да су се од прве половине X века царски парови венчавали управо у Богородици Фарској, Constantine Porphyrogennetos, The Book of Ceremonies, I, eds. *A. Moffatt, M. Tall,* Canberra 2012, 201.

[371] По мајци Марији, унук најстаријег сина Јована II Комнина (1118–1143) Алексија, уп. *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, II, 120.

[372] Cf. Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Johannes Komnenos, ed. *A. Heisenberg,* Würzburg 1907, 19.23, 33.37; *M. Bacci,* La Vergine *Oikokyra,* Signora del Grande Palazzo. Lettura di un passo di Leone Tusco sulle cattive usanze dei Greci, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa 3/1–2 (1998) 261–279; иако се Тускове речи *in*

које су чуване у овој цркви, завршила је на Западу после крсташког освајања града три године касније, а сам храм Богородице Фарске се не среће у познијим изворима.[373]

Андроник I Комнин, који је гајио нарочито поштовање према светом Павлу и његовим посланицама, златом је украсио једну старију икону апостолског корифеја и поклонио је својој задужбини, храму Светих четрдесет мученика у средишту града. Та је икона најавила његово збацивање са престола и смрт на цариградским улицама 12. септембра 1185. од разјарене масе престоничког становништва. На вест да су из очију насликаног првоапостола потекле сузе, автократор шаље у цркву свог човека од поверења, логотета Стефана Агиохристофорита,[374] да провери гласину. Попевши се на мердевине, логотет је обрисао апостолов лик, али су из насликаних очију сузе одмах наново потекле. Василевса је извешће веома узнемирило, сматрао је да га омиљени апостол унапред оплакује.[375] Ово није била једина икона у Цариграду тог доба која је *плакала*. Према Добрињи Јадрејковичу, из насликаних очију на великој икони Богородице са Христом, која се чувала близу олтара Свете Софије, такође су текле сузе. Течност је скупљана и чува-

---

conclavi clauditur најпре могу односити на ризницу-ђаконикон Богородице Фарске, чија су врата од почетка ускршњег поста до Велике суботе била закључана и прекривена завесом, није искључена могућност да је икона чувана у посебном проскинитару израђеном као триптих, cf. *Pentcheva,* Icons and power, 30–31; нарочито поштоване иконе су смештане или истовремено израђиване са оваквим проскинитарима; најраскошнији сачувани пример је триптих из Гелати (данас у Грузијском националном музеју, Тбилиси), чију је израду са оплатом од чистог злата на средишњем делу, високом безмало један и по метар, и од позлаћеног сребра на крилима, коју краси биљна врежа изведена техником искуцавања у плитком рељефу, полудраго камење, бисери и скоро стотину плочица са фигурама у емаљу, на почетку своје владавине наручио ђурђијански краљ Димитрије I (1125–1154) за икону Богородице Хахуљске, коју је његов отац Давид IV Градитељ пренео у своју задужбину, Богородичин манастир у Гелати, после 1106, када је започео његову изградњу, cf. *T. Papamastorakis,* Re-deconstructing the Khakhouli Triptych, ΔΧΑΕ 23 (2002) 225–251; сама икона је такође била скупоцена, у емаљу израђена, димензија 54x41 цм, свакако цариградски рад који понавља изглед Богородице Агиосоритисе (данас су сачувани само лице и шаке Богомајке), вероватно је била поклон знамените лепотице и августе Марије *Аланијске,* супруге двојице ромејских автократора, Михаила VII Дуке (1071–1078) и Нићифора III Вотанијата (1078–1081), те забрањена љубав трећег, Алексија I Комнина (1081–1118), иначе тетке по оцу оснивача обитељи у Гелати.

[373] *Janin,* Siège de Constantinople, 241–245.

[374] Један од убица младог автократора Алексија II (1180–1183) и десна рука последњег Комнина на цариградском престолу, cf. *Ch. M. Brand,* Byzantium Confronts the West, 1180–1204, Cambridge, Mass. 1968, 49, 60–61, 69–70.

[375] Nicetae Choniatae historia, 352–353.

Триптих из Гелати, око 1125

на у олтару Велике цркве, њоме су помазивани верни.[376] О овој икони пише и руски Аноним крајем XIV столећа, уз објашњење да су сузе са ње потекле када су Латини покушали да је однесу. Исти аутор бележи још да су сузе, налик бисерима, сакупили црквењаци и да су се могле видети и у његово време, а сама икона која је исцелила многе болесне, чувана је под посебним киворијем у северном броду храма.[377]

Руски ходочасник, потоњи новгородски архиепископ, бележи и друге чудотворне слике у Цариграду и његовим подграђима, уочи IV крсташког похода. Најбројније су наравно оне из Свете Софије.[378] У близини ступца светог Григорија Чудотворца,[379] вероватно над се-

[376] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 89.

[377] Млађи поклоник је за ову икону пре свега везивао једну легенду из своје домовине, по њему је ова слика послала мајсторе који су сазидали католикон Печерске лавре у Кијеву, cf. *Majeska,* Russian Travelers, 133, 215–216; према *Патерику* ове обитељи, састављеном почетком XIII века, ромејски градитељи су *налоī* добили од Богородице у Влахернама, The *Paterik* of the Kievan Caves Monastery, tr. *M. Heppell,* Cambridge, Mass. 1989, 6–7, 10.

[378] В. стр. 92.

[379] У северозападном углу наоса, cf. *Majeska,* Russian Travelers, 213–214.

верним улазом унутрашње припрате,[380] налазила се велика Христова представа изведена у мозаику, којој је недостајао палац на десној руци. По свршетку посла, уметник је самозадовољно прокоментарисао своје дело као да је рађено по живом узору. На глас из слике – *А када си ме видео?* – сликар је занемео и напречац издахнуо.[381] Прст је потом начињен од сребра и позлаћен. Интересантно је како су поједини чудесни догађаји везивани за уобичајени зидни украс. На левој страни олтара, руском поклонику је показано место на коме је анђео Господњи разговарао са дететом, обележено представом три анђела. Добро знана легенда из *Приповести о зидању Велике цркве*[382] повезана је са сценом Гостољубља Аврамовог, чију је евхаристијску символику препознала још рановизантијска уметност, те се представа овог старозаветног догађаја налази већ на северном зиду олтара у цркви San Vitale у Равени

[380] Пандан са јужне стране био би до данас сачувани мозаик Богородице са Христом на престолу, којима цареви Константин и Јустинијан прилажу град и његов саборни храм, cf. *Mango,* Materials, 23–24.

[381] Ово занимљиво предање, које критикује гордост стваралаца, представља одраз схватања Ромеја да је уметничка вештина дар Светог духа, али и древних веровања, оформљених још у време иконоборачких распри, да слика мора верно одражавати изглед архетипа.

[382] На градилишту анђео затиче само 14-годишњег дечака, сина протомајстора Игњатија, који је чувао алат и заповеда му да одмах позове натраг зидаре, како би што пре завршили храм који ће бити посвећен Премудрости Божијој, уз обећање да ће сам вршити дужност чувара док се он не врати. У незнанцу из дечакове приче цар Јустинијан одмах препознаје изасланика самог Господа. Обрадован овим ненаданим похођењем небеског гласника, а по савету чланова Синклита и присутног свештенства, цар решава да трајно покровитељство анђела над својом задужбином обезбеди малим лукавством – уз очеву сагласност, дечак је одмах послан у изгнанство на Кикладе, cf. Scriptores, I, 85–88; по самој *Приповести,* место сусрета анђела и дечака налазило се на јужној галерији храма у изградњи, а према позном руском анониму с краја XIV столећа, догађај се везивао за параклис арханђела Михаила с јужне стране нартекса, док је за савременика Добрињиног Никиту Хонијата, чувара храма представљао мозаик *првог и највећег међу арханђелима* с потегнутим мачем из спољне припрате Велике цркве, cf. *Majeska,* Russian Travelers, 129–131; Nicetae Choniatae historia, 238.

Најстарији приказ архистратига Михаила овог иконографског типа с епитетом ο φηλαξ, изрезбарен је на камеји од црвеног јасписа из X–XI столећа, данас у париској Националној библиотеци, у монументалном се сликарству среће у Светом Атанасију τοῦ Μουζάκη (1384/5) из Костура, наравно у првој зони са северне стране црквеног улаза и правилно исписаним натписом ο φυλαξ, уп. такође катапетазму Манојла Палеолога с почетка XV столећа из Урбина, cf. Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Paris 1992, 280–281, nº 189; *Пелеканидис,* Καστορία, сл. 143а, 153б; Venezia e Bisanzio, Milano 1974, 204, nº 119; *A. Guillou,* Inscriptions byzantines d'Italie sur tissue, Ἀετός, Stuttgart-Leipzig 1998, 174–176; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 383–386.

Катапетезма Манојла Палеолога из Урбина, почетак XV века

(освећеној 547).[383] А чудотворну моћ су имали и обични предмети који су долазили у додир са сликаним представама.[384] Тако се за уже, о које је било окачено кандило испред лика светог Стефана Првомученика, изнад улаза у Свети бунар, приповедало да је нарочито делотворно код

[383] Са леве стране олтара Свете Софије било је место где се варило миро на пламену старих икона на којима се више нису распознавали насликани ликови. Реч је о древној пракси, уп. поглавље *Апологија икона и нерукотворени образи*, стр. 49. Миро се користило приликом крштавања деце.

[384] За раније поменуте примере в. стр. 146.

очних болести. Било је довољно њиме обмотати главу.[385] Према Роберу од Кларија, у Светој Софији се чувала и мироточива икона Светог Димитрија.[386]

Велики мозаик са Христом у пуној фигури, покрај бочних врата у нартексу *Нове цркве* Василија I, наговестио је речима *ис йола иши десйода* (Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα) свештенику који га је окадио скоро ступање на патријаршијски трон.[387] Није извесно ком су поглавару цариградске цркве ове речи биле упућене.[388] У Богородичиној цркви, *у Исйийасе,*[389] на зидној слици светог Јована, тачније на челу насликане фигуре Христовог претече, никла је у сиропусну недељу, ружа[390] *као сир бела,* и на том месту остала све до празника Константина и Јелене.[391] Овом несвакидашњем знамењу на поклоњење су долазили житељи престонице.[392] Према речима нимало му наклоњеног Никите

---

[385] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 90, 91, 96. Описујући богослужење у Великој цркви, будући новгородски архиепископ доноси драгоцен податак да у Светој Софији није било звона. Верници су се на молитву позивали звуком клепала или била, као и у осталим храмовима у граду. По њему, у престоници су око 1200. звона имале само цркве латинског обреда, op. cit., 97; о овоме, нешто пре њега, сведочи и ходочасник са Запада, коме су објаснили да је у питању древна пракса из апостолских, односно још из времена прогона првих хришћана, cf. *Ciggaar, Tarragonensis 55*, 122.

[386] Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 60.

[387] *У трећи дан,* по руском ходочаснику, *Khitrowo,* Itinéraires russes, 98–99.

[388] Можда најпознатијем представнику престоничког клира који се у претходном раздобљу нашао (1111) на престолу васељенског патријарха као Јован IX Агапит. О овој личности, нећаку тадашњег халкидонског митрополита, в. *К. А. Манафис,* Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου Λόγος εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ´ τὸν Ἀγαπητὸν, ΕΕΒΣ 31 (1974) 223–242; *P. Magdalino,* The empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180, Cambridge 1993, 275–276, 306, 318; *M. Angold,* Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261, Cambridge 1995, 75–76.

[389] Од εἰς Πηγὰς. Летња палата τῶν Πηγῶν, коју је на источној обали Златног рога, наспрам Цариграда, подигао Василије I (867–886), носила је име по својим изворима пијаће воде. Поред параклиса Светог пророка Илије, Елисеја, Константина Великог и Четрдесетдвојице аморијских мученика, у палати су била и два посвећена Богородици, Βίος Βασιλείου, 298; *Janin,* Constantinople, 40, 141–142, 423; *idem,* Siège de Constantinople, 237.

[390] *Тројандафилов цвет.*

[391] Први хришћански автократор и његова мајка славе се 21. маја, док су Беле покладе, у зависности од датума Ускрса, углавном у фебруару, најкасније почетком марта.

[392] Сама црква је вероватно била руинирана. Средином марта 921, царски летњиковац је спалио Симеон Бугарски, cf. Theophanes Continuatus, 401–402; као резиденција автократора помиње се још у трећој четвртини истог столећа, а касније постаје насеобина, својеврсно предграђе које је од престонице било одвојено водама Златног рога, у коме се поред старих цркава, попут оне Светог Константина, срећу и

Икона арханђела Михаила, X столеће

Икона арханђела Михаила, XI век

Хонијата, Исак II Анђео (1185–1195) искористио је приликом обнове славног светилишта архистратига Михаила ἐν τῷ ἀνάπλῳ,[393] за унутрашњу декорацију овог храма, мермерну оплату са подова и зидова Велике палате, скинуо бронзана врата са њеног улаза, однео сав мобилијар и свештене сасуде из њене *Нове цркве,* сакупио бројне старије иконе овог арханђела из престонице и места у унутрашњости где су чуване као φυλακτήρια,[394] и наручио да се чак из далеке Монемвасије донесе, по лепоти уметничке израде, позната икона Христа *Елкомена* под крстом на Голготи.[395] Међу њима је била и икона Господња, која је своје насликано лице одвратила од неискреног молиоца.[396] Код Златне капије, ван градских зидина, налазио се свети Никола *ӣробијене īлаве.*[397] Када би цар долазио у посету, са патроналне иконе храма се скидао оков од позлаћеног сребра и василевс је целивао *рану* из које је потекла крв.[398]

О популарности других сликаних представа из овог периода, сведоче једино ликовни извори, односно њихове реплике извођене у различитим техникама. То се може рећи за представе патрона два престоничка манастира посвећена Сину Господњем. Сачувана су четири оловна печата из XII века на чијим аверсима је представљен Христос са кодексом у левој, док десном руком удељује благослов, и епитетом Ο ΦΙΛΑΝΤΡωΠΟΣ, који су припадали монасима, односно игуманима истоимене обитељи.[399] Престонички манастир Христа

нове, Свети Никола *Грчки* и руска црква Светих Бориса и Глеба, *Khitrowo,* Itinéraires russes, 107–108.

[393] Још су најстарији истраживачи овај манастир с правом тражили на европским обалама Босфора, близу Цариграда, cf. *J. Pargoire,* Anaple et Sosthène, ИРАИК 3 (1898) 60–97.

[394] Није искључена могућност да су две скупоцене иконе арханђела Михаила из ризнице Светог Марка, cf. *M. Muraro, A. Grabar,* Les trésors de Venise, Genève 1963, 71; *Wessel,* Emailkunst, 91–97, n°s 28, 30, једно кратко време припадале управо овој обитељи на западној обали мореуза који Пропонтиду спаја са Црним морем. Реч је о старијим делима, која се уобичајено датују у X, односно XI столеће. Неприродно изокренута подлактица на икони са арханђелом у пуној фигури првобитно је морала држати каније исуканог мача.

[395] Nicetae Choniatae historia, 442–443; в. такође *В. Фосколу,* Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου, Σύμμεικτα 14 (2001) 229–255.

[396] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 109.

[397] Претпоставља се да је реч о манастиру Светог Николе τοῦ Μολιβωτοῦ, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 386–387.

[398] *Khitrowo,* Itinéraires russes, 110.

[399] *Schlumberger,* Sigillographie, 139–140; *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/3, 215–

Печат Ефимијана из манастира Христа Филантропа, XII столеће

Печат Филантроповог манастира, XII век

τοῦ Φιλανθρώπου основао је пре 1107.[400] и у њему касније био сахрањен василевс Алексије I Комнин.[401] Делио га је зид од суседног

216, n[os] 1909–1911; Искусство Византии в собраниях СССР, II, 147, бр. 811; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 329, n[o] 683; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, V, 114–116, n[os] 56.1, 2, 4; на печату Ефимијана, у натпису поред горњег дела Христове стојеће фигуре је *ища* уместо *јоще,* а поред супеданеума су отиснуте два палмице, док је на печату који на наличју има Богородичино попрсје представљена на аверсу допојасна Христова фигура.

[400] Тада се први пут среће име једног манастирског игумана Софронија, у рукопису који се данас чува у светогорском манастиру Есфигмену, cf. *Lambros,* Catalogue, 176, n[o] 2058.

[401] Nicetae Choniatae historia, 8; исто код познијег Теодора Скутариота, Ἀνωνύ-

Литијска икона Богородице Елеусе,
испосница Светог Неофита на Кипру, 1182/3

Литијска икона Христа Филантропа,
испосница Светог Неофита на Кипру, 1182/3

сестринства Богородице Кехаритомени, задужбине августе Ирине Дукене.[402]

Поред поменутих печата, у Испосници Светог Неофита на Кипру,[403] сачувана је литијска икона (73x46 цм) на којој је насликан Христос у попрсју, истог иконографског типа и епитета. На отвореном јеванђељу у Христовој левој руци исписан је Матејев текст (11.28).[404] Напоредо с иконом Христа Филантропа, на литијама је ношен њен пандан, Богородица Η ΕΛΕΟΥϹΑ (75x45,5), такође допојасна у трочетвртинском профилу, како се обраћа сину *Човекољубцу*. Нимбови на иконама су првобитно имали металну оплату. На њиховим полеђинама су насликани раскошно украшени крстови[405] и често исписивани криптограми IC XC ЧС ΘΥ, Χ Χ Χ Χ, те Μ Γ Χ Β,[406] а при дну су очувани остаци трокраких горњих делова оригиналних дрвених носача. Данас красе олтарску преграду испоснице.[407] Оба дела се могу приписати руци Теодора Апсевда, који је 1182/3. са још два помоћника, по жељи јеромонаха Неофита, осликао у стени уклесану келију и олтар првобитне испоснице претворене у цркву.[408] Када 9. маја 1214, уз помоћ свештеника и нотарија пафске епископије Василија, саставља опоруку, 80-годишњи Неофит своју испосницу поверава Христу, његовој Мајци и Крсту,[409] а

μου Συνόψις χρονική, 186.

[402] *Gautier,* Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, 139.

[403] У области Пафа, на крајњем западу острва.

[404] В. стр. 124, нап. 153.

[405] Висуљци на попречним краковима опонашају управо оне који се срећу код литијских крстова, cf. *J. A. Cotsonis,* Byzantine Figural Processional Crosses, Washington 1994.

[406] Односно – Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Υἱ(ὸ)ς Θ(εο)ῦ, Χ(ριστὸς) Χ(άριν) Χ(ριστιανοὶς) Χ(αρίζει) и Μ(αριὰμ) Γ(εννήσασα) Χ(ριστὸν) Β(ασιλέα).

[407] Приликом смештања на иконостас, сем одстрањивања носача, саме иконе су морале бити опсечене са бочних страна.

[408] *C. Mango, E. J. W. Hawkins,* The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 161–185.

[409] Са десне стране олтарске преграде је у посебно озиданом проскинитару Часни крст коме се клањају, на зиду осликани, арханђели Михаило и Гаврило, дело мајстора који је 1195/6, са својим мање талентованим сарадником, украсио фрескама наос новоформиране цркве. Исти сликар је, несумњиво по жељи наручиоца, лево од олтарске преграде насликао светог Стефана Новог, који у руци држи икону Богородице са Христом и развијен свитак чији текст анатемише оне који не поштују иконе, ibidem, 156–159. Саветујући саподвижнике да се у потпуности посвете унутрашњем, духовном животу, и изолују од спољашњег света, на крају петнаесте главе свог завештања с резигнацијом се присећа да њему као анахорети, чак ни на празник Уздизања Часног крста, никада није понуђено макар мало у топлој води *оквашене леће.* Однос локалног становништва засигурно је утицао на одлуку отшелника да своје

Свети Стефан Нови, фреска уз олтарску преграду
Неофитове испоснице, 1195/6

за наследника на челу скромне монашке обитељи одређује свог нећака монаха Исаију.[410]

У сфрагистичкој колекцији Ермитажа чувају се два оловна печата из XII столећа, на чијим је аверсима отиснут Христос у пуној фигури, готово идентичног иконографског типа, али са натписом Ο ΕΥΕΡΓΕΤΗϹ.[411] Први је припадао протосевасту и великом дуксу Јовану Комнину.[412] На аверсу другог печата, лево од стојеће Христове фигуре је Богородица у молитвеном обраћању сину, док је на полеђини представа њеног Успења. Попрсје Христа с истим епитетом (Ο ΕΒΕΡΓΕΤΗϹ) изведено је у рељефу на мермерној плочи великих димензија (116x93), која се датује у трећу четвртину XIII столећа, из митрополије у Серу, а целину са њом је чинила, друга, данас оштећена плоча од мермера из исте цркве, на којој је изведена допојасна Богородица у трочетвртинском профилу, у молитви.[413] У монументалном сликарству једини сачувани пример потиче из истог доба, на млађем слоју фресака цркве у Бојани (1258/9); у првој зони, са леве стране некадашње олтарске преграде, насликан је Христос ο εвεргετ[н]ϲ на престолу.[414]

Обитељ Христа *Доброчинитеља* је основана још у рановизантијском периоду, а у њој су били похрањени земни остаци монахиње Теодосије, која је крајем треће деценије VIII столећа мученички скончала бранећи Христов лик над Бронзаним вратима.[415] На основу два

највеће светиње, две иконе и Часни крст, више не износи из испоснице током литија – средином последње деценије XII века смешта их на олтарску преграду, односно поред ње. На парапетима иконостаса имитиране су шаре на тканинама, односно на богато украшеним *подеама,* које су висиле са доњих ивица икона ношених у литијама, уп. фреску из Арте, стр. 196–199.

Ваља подсетити да је претходно десетлеће било преломно у историји Кипра. Крсташка инвазија на острво крајем пролећа 1191, коју је предводио енглески краљ Ричард I Лавље срце, није окончала само седмогодишњу владавину самозваног василевса Исака Комнина већ и ромејску власт, заувек.

[410] Испосница, око које се окупљају Неофитови следбеници, прерасла је у осмој деценији XII столећа у манастир Часног крста чији је број монаха, типиком оснивача, био ограничен на 15–18 душа. Као млад монах, у потрази за духовним учитељем, Неофит је 1158. походио Свету земљу, cf. BMDF 4, 1338–1373.

[411] *Schlumberger,* Sigillographie, 16–17; Искусство Византии в собраниях СССР, II, 140, 146, бр. 751, 805; *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 529–530, n° 973.

[412] Данас се у науци прихвата мишљење да је реч о синовцу Алексија I Комнина, сину његовог старијег брата севастократора Исака, који је титулу протосеваста стекао по смрти свог млађег стрица Адријана 1105, *Варзос,* Ἡ γενεαλογία, I, 134–144.

[413] *Lange,* Reliefikone, 68–70, n°s 17, 18; *Grabar,* Sculptures byzantines, 153, n° 162.

[414] *Грабаръ,* Боянската църква, 56–58.

[415] В. стр. 120, нап. 136.

Печат из збирке Лихачева, Санкт Петербург, XII столеће

епиграма очувана у препису,[416] њен други ктитор, поменути Јован Комнин, потоњи монах Игњатије, придружио је манастиру приликом обнове почетком XII века, и очеву кућу у суседству. Тада подигнут манастирски католикон до данас је очуван под именом Ђул џамије, на обали Златног рога, у старој градској четврти τὰ Δεξιοκράτους.[417] Андроник II Палеолог је манастир поклонио као метох александријској патријаршији,[418] чији су представници у њему одседали неколико наредних деценија, најкасније до априла 1370, када је после више спорова, манастир враћен под јурисдикцију васељенског патријарха.[419] У оба престоничка манастира, нарочито поштована Христова представа могла је бити изведена на дасци или на зиду.[420]

На основу, пре свега, сфрагистичке грађе и топонимских епитета на њима, може се говорити и о посебно поштованим сликама у унутрашњости Царства. Примера ради, из XII столећа потичу печати двојице Константина, неког Филоксенита и другог Кладона, са титулом севаста, на чијим аверсима је био стојећи свети Георгије ὁ

[416] *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 19–21, бр. 50, 51.

[417] *B. Aran,* The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Euergetes. Notes on the topography of Constantinople, JÖB 28 (1979) 211–228.

[418] После 16. октобра 1293, cf. Pachymérès, III, 229; IV, 633.

[419] Acta et Diplomata, I, 532; *Janin,* Siège de Constantinople, 522–524.

[420] За другу могућност, cf. *A. Cutler,* The Dumbarton Oaks Psalter and New Testament. The Iconography of the Moscow Leaf, DOP 37 (1983) 41; у прилог овој претпоставци стоји и појављивање Богородице у пару са Христом, као на очуваном мозаику из унутрашњег нартекса Христа Хоре. То је иконографски образац који је, изгледа, нарочито омиљен био међу Комнинима.

Престона икона Христа Доброчинитеља,
серска митрополија, трећа четвртина XIII столећа

Κουπεριώτης.[421] Да је у близини Цариграда постојало значајно светилиште овог ратника и мученика Христовог, сведочи Никита Хонијат

[421] SBS 3, 184; 6, 93; *I. Jordanov,* Observations on Dating of Byzantine Seals (Fourth to Fourteenth Century) According to the *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria,* Byzantine and Rus' Seals, Kyiv 2015, 151–152.

када описује упад Кумана у Тракију, на Ђурђевдан 1199. Циљ похода је био Куперион,[422] у коме је на празник светог Ђорђа 23. априла одржавана велика народна светковина (πανήγυρις), обећавајући богат плен. Варварског ропства су се спасили само они који су, бранећи светињу и своје животе, на улицама које су водиле ка светилишту поставили барикаде од запрежних кола.[423] Манастир Светог Георгија τοῦ Κουπεριώτου са својих четрдесет монаха постаје по жељи Михаила VIII Палеолога метох његове престоничке обитељи посвећене светом Димитрију.[424] С друге стране, древна Атина, за свој паладијум је имала икону Богородице са Христом која је опонашала изглед влахернске Мајке Божије са два међусобно слична топонимска епитета – Η ΑΘΗΝΑΙC на аверсу печата митрополита Николе Агиотеодорита,[425] те Η ΑΘΗΝΙωΤΙCCΑ на печату његовог познатијег наследника Михаила Хонијата.[426] На везе Атине са славним престоничким светилиштем указује писмо папе Иноћентија III, које је 13. фебруара 1209. упутио атинском надбискупу Берарду, у којем постоји помен манастира *Sanctæ Mariæ de Blakernis*.[427] Претпоставља се да је оснивач ове обитељи био атински митрополит, неки *Влахернишис*, непознатог имена, који се новембра 1086. упокојио.[428] Он је засигурно пре хиротоније за архијереја Атине био свештеник у влахернској цркви у Цариграду, и могао наручити израду реплике једне од њених највећих светиња. Икона украшена бисерјем и драгим

[422] Надомак снажног трачког утврђења Цурула, на путу за Адријанопољ.

[423] Nicetae Choniatae historia, 499–501.

[424] *Grégoire,* Imperatoris Michaelis Palaeologi, 473; типик манастира τῶν Κελλιβάρων у граду, оснивач састављa у периоду између *Сицилијанске вечерње,* 30. марта 1282, и своје смрти 11. децембра исте године.

[425] Био на атинском трону између 1160. и 1175, cf. *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/1, 451–452, nº 605; *Oikonomides,* Dated Byzantine lead seals, 114–115, nº 120; *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, II, 52, nº 9.7. Манастиру Богородице τῆς ἐν Ἀθήναις τιμωμένης, који је основао монах Јоаникије близу Милета, августа 1186. хрисовуљу издаје василевс Исак II Анђео, cf. Acta et Diplomata, VI, 121–122.

[426] *Лихачевъ,* Историческое значеніе, 124–126; старији брат историчара Никите Хонијата, и сам писац, био је атински митрополит дуже од две деценије, између 1182. и 1204. Да се култ ове иконе ширио далеко ван зидина средњовековне Атине, сведочи више извора – осим поменуте хрисовуље Исака II Анђела из августа 1186, зна се да је прослављени војсковођа Михаило Глава Тарханиот стотинак година касније био ктитор цариградског манастира Мајке Божије τῆς Ἀθηνιωτίσσης, а исту посвету, у једном акту из септембра 1364, имала је и митрополија Аланије и Сотирополя, источно од Трапезунта, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, I, изд. *Е. Л. Врануси,* Атина 1980, 99, бр. 10.8; *A. Failler,* Pachymeriana altera, REB 46 (1988) 80, 83; Acta et Diplomata, I, 477–478.

[427] PL 215, 1560; Regesta pontificum Romanorum, 315, nº 3654.

[428] *Janin,* Grands centres, 310.

Свети Георгије Купериот на печату севаста Андроника Дуке, позни XII век

Печат митрополита Атине Николе Агиотеодорита, 1160–1175

камењем још се 1394/5. чувала у седишту атинске митрополије, у древном Партенону, у параклису десно од олтара.[429]

У оближњем је Коринту, по сведочењу Никите Хонијата,[430] нарочито поштована била икона светог Теодора Стратилата из градског саборног храма, све док је крајем 1147. норманско бродовље, скупа са осталим благом, градским првацима и најлепшим женама, није однело

[429] *L. Legrand,* Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien, Revue de l'Orient latin 3 (Paris 1895) 652.

[430] Nicetae Choniatae historia, 76.

Печат Сергија, коринтског митрополита, XI/XII столеће

пут Сицилије. Ако је судити по печатима коринтског архијереја Сергија из претходног периода, Теодор је на овој икони био представљен у целој фигури под пуном ратном опремом, десницом ослоњен на копље, док је левом руком придржавао штит.[431] Нарочито је била поштована и икона његовог парњака светог Теодора Тирона, која је после норманског пустошења града, по жељи автократора Манојла I, пренета у Цариград. Цар је икону опточио златом и после доста времена вратио у Коринт. По тексту епиграма, који је највероватније био исписан на златној оплати ове иконе, може се закључити да је василевс за своје успехе на бојном пољу (наводе се Антиохија, Алепо, Киликија, српска и земља *Панонаца,* краљ Сицилије, *Скити, Итали,* те Нил и Египат) био захвалан управо овом светом ратнику.[432] То потврђује и епиграм са једне савремене зидне слике која је красила улаз у дом севаста Андроника Каматира Дуке, настале пре 1157, у чијем су средишту биле коњаничке представе светог Теодора Тирона и автократора Манојла I – цара је са неба крунисала Богородица са Христом у медаљону на грудима, предводио анђео, за њима је ступао свети Никола, а свети ратник је василевсу уручивао мач.[433]

[431] *Laurent,* Le corpus des sceaux, V/3, 100–101, nº 1748; *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, II, 80, nº 25.4.

[432] *Ламброс,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, 145–146, бр. 222; да је саборна црква Коринта била посвећена двојици светих Теодора, cf. *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, II, 78; *J. Cotsonis,* Saints & Cult Centers: A Geographic & Administrative Perspective in Light of Byzantine Lead Seals, SBS 8, 14.

[433] Исто, 43–44, бр. 81; *Mango,* Art, 226; *А. Аврамеа,* Ἐπαρχιακά ἱερά κειμήλια στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τόν Μανουήλ Κομνηνό, Εὐφρόσυνον, I, 29–33; за поменутог

После крсӣашкоī освајања Цариīрада

Веровања у чудотворну моћ слика прихватају од покореног живља и њихови нови, латински господари, после 1204. Готово све преносиве иконе којима су Ромеји у претходном периоду приписивали натприродне моћи завршиле су за власти Латина у светилиштима њихових постојбина на Западу, где им је такође указивано посебно поштовање.[434] А још речитије сведочи чињеница да је највећа *сликана* светиња, икона Одигитрије, остала у граду све време, јер је доживљавана као заштитница престонице. То је, разумљиво, само допринело развоју њеног култа у доба Палеолога.[435]

Чуда са сликама су се и даље дешавала. Два од њих су протумачена као позив на сређивање односа унутар Цркве почетком владе Андроника II Палеолога (1282–1328).[436] На зиду једног свратишта, близу Свете Софије, била је насликана Богородица из чијих су очију током *мноīо дана* текле сузе. Овој представи Мајке Божије поклонио се и сам василевс. У исто време, из лика светог Георгија на Адријанопољској капији града (ἐν τοῖς Χαρσίου)[437] потекла је крв.[438] Иконе су посредно одређивале и имена у порфири рођене царске деце. Пошто је изгубио двоје деце одмах по њиховом рођењу, цар Андроник II је 1294. новорођеној кћери наденуо име на следећи начин – пред иконама дванаесторице апостола истовремено је упаљено 12 истоветних свећа, чије су догоревање пратиле молитве за здравље и дуг живот одојчета. Најдуже је горела она пред ликом Симона Зилота, и тако је будућа српска краљица Симонида добила име.[439] Овај *обред* је својим стиховима опевао и дворски песник Манојло Фил.[440]

севаста, cf. *Polemis,* The Doukai, 126–127, nº 98.

[434] В. стр. 213–217.

[435] В. стр. 203–205.

[436] Окончавши очеву унионистичку политику враћањем Јосифа на трон цариградске цркве, млади автократор је оживео старији спор са присталицама почившег патријарха Арсенија († 1273), в. *Осӣроīорски,* Историја Византије, 432, 454.

[437] *Janin,* Constantinople, 263–264.

[438] Pachymérès, III, 93–95.

[439] Ibidem, 305; за превод овог поглавља на српски језик, в. ВИИНЈ VI, 48.

[440] Manuelis Philæ carmina, II, ed. *E. Miller,* Parisiis 1857, 144; у молитвама је узео учешћа и александријски патријарх Атанасије II. Симонида није била једино дете Андроника II и Ирине Монфератске које је на овај начин добило име. Њен млађи, рано преминули брат, био је имењак апостола Вартоломеја, cf. Manuelis Philae carmina inedita, ed. *Ae. Martini,* Neapoli 1900, 17, nº 7.50.

У *глуво доба* ноћи, између 7. и 8. марта 1321, када је и царска гарда отишла на починак, влахернском палатом се разлегло снажно рзање, које је на ноге подигло цео двор. Узнемирен, јер у палати није било коња, василевс Андроник II је одмах послао човека свом најближем саветнику, ученом Теодору Метохиту, по мишљење о пореклу и значењу овог застрашујућег њиштања. Логотет τοῦ γενικοῦ је био на бдењу уочи Недеље православља у свом тек обновљеном манастиру Христа Хоре, близу царске палате. У новоукрашеном католикону, поред монаха, био је и његов ученик Нићифор Григора када је из палате одјекнуо рзај, још снажнији од првог. Закључило се да може потицати само од коња којег је под светим Георгијем, уз главни улаз у дворску капелу τῆς Νικοποιοῦ θεοτόκου, израдио славни сликар Павле,[441] и Метохит поручује автократору да је то добар знак за одлучан обрачун са *Агаренима,* који су опустошили све малоазијске покрајине.[442] Забринути василевс пак, по другом гласнику, подсећа да је исти коњ први пут зарзао у време његовог оца, уочи рестаурације Царства 1261, што је тадашњи господар Цариграда латински цар Балдуин II Куртене протумачио као злокобни предзнак краја своје владавине. Узалуд су готово читав сутрашњи дан автократор и логотет у четири ока, уз помоћ старих књига пророчанстава и разних предсказања, те Метохитових знања из астрономије, на која је био јако поносан, покушавали да одгонетну скривену поруку ове τὸ παράδοξον τῆς ἀκοῆς συχνόν, како је Григора назвао, и прозру будућа догађања. Нису се досетили да им главна опасност прети од младог цара Андроника III.[443]

Епитет *Победоносне* најпре би одговарао Богородичиној икони коју су ромејски владари дуже од два столећа носили у војне походе, све док под зидинама Цариграда није пала у руке крсташа, почетком фебруара 1204.[444] О њеном изгледу тешко се ишта може поуздано рећи.[445]

[441] Реч је о познатом уметнику, пореклом из Отранта, који је око 1200. стварао у Цариграду и чијим су се делима у Светој Софији и манастиру Богородице Евергетиде дивили још његови савременици, Добриња Јадрејкович и Никола из сликаревог родног града, *Khitrowo,* Itinéraires russes, 96; *P. Magdalino, L. Rodley,* The Evergetis fountain in the early thirteenth century: an *ekphrasis* of the paintings in the cupola, Work and worship at the Theotokos Evergetis, Belfast 1997, 432–447.

[442] Истакнути државник се очигледно залагао, и поред претходно неуспелих покушаја са страним најамницима, за енергичну акцију против Турака.

[443] Nicephori Gregorae, I, 302–306. Унук старог василевса напушта Цариград на Ускрс 1321, чиме започиње дугогодишњи грађански рат. Окончан је свргавањем Андроника II и тада великог логотета Метохита с власти, и њиховим присилним замонашењем. Уп. *Р. Радић,* Страх у позној Византији (1180–1453), II, Београд 2000, 117–119.

[444] Уп. стр. 106, нап. 93.

[445] Међу оловним печатима који се датују у XI столеће, сачувана су два на чијим

Богородичин параклис у влахернској палати, *за који многи говоре да је посвећен великомученику Димитрију,*[446] прва помиње Ана Комнина када описује покушај атентата на свог оца 1107. Главни улаз, из мермером поплочаног портика, налазио се са јужне стране, док су на северном зиду била врата која су капелу директно повезивала са царским одајама. Иако одавно без највеће светиње, параклис τῆς νικοποιοῦ има своје место у дворском церемонијалу Палеолога средином XIV столећа. На заупокојним службама августи или царском сину, василевс се у белој одежди најпре молио пред коњаничким ликом светог Георгија на јужној фасади параклиса, а ту је на поклоњење вернима, између Цвети и Васкрса, била излагана и икона Богородице Одигитрије. На истом месту, под ликом светог Георгија, нови василевс је у част свог крунисања по обичају делио новац из ризнице архонтима и њиховим синовима, као симболичан наговештај просперитета своје будуће владе.[447]

Још једној престоничкој зидној слици приписивана је чудотворна моћ. Под мозаиком светог Димитрија, у цркви Богородице у цариградској четврти званој Οἰκονομεῖον,[448] повратио се вид једном житељу Солуна, како то у свом енкомиону овом светом ратнику бележи хартофилакс солунске митрополије Јован Ставракије у другој половини XIII столећа.[449]

Престоничке иконе којима је указивано нарочито поштовање срећу се и у патријаршијским документима из овог времена. На пример, икона светог *великомученика и победоносца* Георгија Καταβιώτου

аверсима је Богородица Η ΝΙΚΟΠΟΙΟϹ. На једном који је припадао проедру и паракимомену Јовану, Мати Божија је отиснута у полуфигури како испред груди придржава рукама медаљон са Христовим попрсјем, а на другом је стојећа Богородица са Богомладенцем на левој руци, својина Никите, проедра и ἐπὶ τῶν κρίσεων, cf. *Zacos,* Byzantine Lead Seals, I/3, 1449–1452, n°s 2678; *Cheynet,* La société byzantine, I, 57; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 318–319, n° 654. У полукалотама олтарских апсида два храма с краја XII столећа, костурским Анаргирима и Светом Георгију у Курбинову над Преспом, насликана је Мајка Божија са истим натписом на престолу и Христом на левој страни свог крила, в. *Пелеканидис,* Καστορία, сл. 5, 6а; *L. Hadermann-Misguich,* Kurbinovo, Bruxelles 1975, 53–67.

446 Annae Comnenae Alexias, 373–374. Анина недоумица може у себи да крије најстарију историју овог дворског здања – у част заштитника Солуна који му је на почетку владавине наговестио победу у пресудном сукобу са Норманима, в. стр. 218, њен отац подиже параклис у који смешта и драгоцену икону, по којој је касније носио име.

447 Pseudo-Kodinos, 172.20–174.14, 238.3–13.

448 Није извесно који је део престонице у питању, *Janin,* Siège de Constantinople, 182–183.

449 *Јоаким Ивир,* Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Μακεδονικά 1 (1940) 363–364.

Печат Јована, проедра и паракимомена, XI век

Печат проедра Никите, XI столеће

у манастиру Христовог Васкрсења, из акта који је у среду 9. маја 1324. издао цариградски синод.[450] Овај је манастир обновио велики логотет, полихистор и хроничар Георгије Акрополит († 1282), а ктиторска права наследио и икону светог имењака свог оца манастиру, највероватније, поклонио његов најстарији син Константин,[451] који се у

[450] Acta et Diplomata, I, 103.

[451] В. синовљеву опоруку коју је саставио после смрти супруге Марије 1295, *H. Delehaye,* Constantini Acropolitae hagiographi byzantini epistularum manipulus, AB 51 (1933) 279–284.

Ако је судити по јединственом епитету светог ратника изведеног од глагола καταβιόω, може се претпоставити да је учени историчар своје последње молитве изговорио баш пред овом иконом. Сачуван је, али још увек неиздат, његов *енкомион* посвећен светом Георгију, који у свом 96. писму помиње син Константин, ibidem,

Олтарска конха Светог Георгија, Курбиново, 1191

синодалном акту помиње као почивши. У акту патријарха Матеја I, издатом око 1400, налази се помен још једне иконе која је уживала нарочито поштовање и била предмет поклоњења (προσκύνημα), а такође непозната из других извора. У питању је икона Богородице τῆς Μαγκουριωτίσσης, која се чувала у једној од цариградских цркава посвећених светом Димитрију.[452]

Као и у претходном периоду, најбројнија сведочанства о чудотворним иконама потичу из пера ходочасника. Аутори су у доба Палеолога били углавном из Русије. Уз раније поменуте сликане представе, Стефан Новгородски, који је у Цариград стигао на Страсну седмицу 1349,[453]

274–275; *слово* се налази у једном рукопису манастира Лавре на Атону из 1303. године, cf. George Akropolites, The History, ed. *R. Macrides,* Oxford 2007, 76–77; за поменути цариградски манастир, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 24–26.

[452] Acta et Diplomata, II, 404–405, nº 583; *Janin,* Siège de Constantinople, 99.

[453] *I. Ševčenko,* Notes on Stephen, the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the

целивао је у Великој цркви мозаичну икону Распећа која је из рана на Христовим ногама, од клинова којима је био прикован на крст, истакала свету воду, којом су се верни помазивали. Икона је представљала мизансцен за *инструменте* Христовог страдања, који су у манастиру Светог Георгија τῶν Μαγγάνων били чувани у нарочитом реликвијару под печатом василевса, и једном годишње излагани на поклоњење и целивање верних.[454]

Четири деценије касније, Игњатије из Смоленска се у Светим апостолима поклонио икони Богородице која се *јавила светом старцу у пустињи,* а помиње и велику Христову икону из које се зачуо глас опроста упућен молиоцу који се на самртном одру искрено покајао, у малој Спасовој цркви уз храм посвећен његовим ученицима. Ова представа Сина Божијег се поистовећује с оном код јерођакона Зосиме, који је око 1420. посетио Свете апостоле и забележио предисторију поменуте иконе – пред њом се блудни калуђер заветовао да неће поновити свој грех, али га је ипак починио.[455] Игњатије се 17. децембра 1389, као и његов именом непознати сународник наредне године, поклонио и Богородичиној икони, делу апостола Луке, која је сваког петка чинила велика чуда у цркви Мајке Божије уз копнене зидине града, близу капије светог Романа.[456]

Поменути Аноним пише о мирској цркви у средишту града и икони у њој, која је пак сваке недеље исцељивала болне. Исти поклоник спомиње и чудотворни Христов лик изрезбарен у полудрагом јаспису из Свете Софије, који се налазио у северном црквеном броду, на јужној страни североисточног пиластра, те представу светог Николе у манастиру посвећеном мирликијском светитељу близу млетачке четврти, која је једном хришћанину дала стотину *рубаља.*[457] Руски ходочасници, сви одреда, пишу и о нерукотвореном лику Сина Божијег у манастиру Христа Филантропа поред Манганског двора, као и о леко-

XIV century, Südost-Forschungen 12 (München 1953) 165–175.

[454] По руском Анониму с краја истог столећа, губа, трска и копље су доношени у Свету Софију на Велики четвртак и постављани на посебни проскинитар начињен, по предању, од дрвета Нојевог ковчега, cf. *Majeska,* Russian Travelers, 29–31, 35, 133, 215–218, 369. Може се тврдити да је Стефан из Новгорода био у Великој цркви 9. априла 1349, а претпоставља се да је проскинитар био у југоисточном углу средишњег травеја северног брода храма, са западне стране североисточног ступца.

[455] Ibidem, 95, 185, 304–306.

[456] Ibidem, 101, 149, 329–331; *Janin,* Constantinople, 262. Речит пример како се делови старих легенди о најпоштованијим цариградским иконама Богомајке, Одигитрије и давно нестале Влахернитисе, временом удружују и приписују млађим чудотворним иконама.

[457] *Majeska,* Russian Travelers, 133, 145, 151, 218, 273–274, 354–355.

витом извору испод цркве, од чије је воде чак и песак на обали мора у које се уливала имао исцелитељску моћ.[458]

Акт васељенског патријарха Матеја I из јула 1401. помиње још једну престоничку икону, Богородице τῆς Κουβουκλαραίας, непознату из других извора, а истовремено осветљава и материјални вид култа појединих икона. Иако су могле бити у приватном, односно, породичном власништву које се наслеђивало, нарочито поштоване иконе су истовремено представљале *јавно добро*.[459] Не само да Кали Гаврена икону није могла однети са собом када је решила да напусти Цариград, који се од почетка 1394. налазио под потпуном копненом блокадом Турака,[460] него је њен брат, јереј непознатог имена и сувласник иконе,[461] морао лично василевсу Манојлу II да положи три стотине перпера као залог да ће икона и даље остати у храму где је до тада чувана.[462] Документ сведочи и како су првобитно дељени новчани прилози поклоника, једна трећина је припадала цркви у којој се икона налазила, док је друге две трећине делило двоје власника слике међу собом. Приходи од различитих служби и молитвословља држаних испред иконе, као и они од продаје свећа и уља за кандила, дељени су пак на два дела, од којих је један ишао јереју који је служио, а други власницима. Пошто је и брат напустио престоницу, а пре но што је и сам кренуо из Цариграда пут Западне Европе, децембра 1399,[463] автократор је икону уступио свом дворанину Димитрију Вулоти,[464] уз накнаду од две стотине перпера, а овај је икону пренео у други храм. Када се средином 1401. у престоницу вратила наследница првобитних власника Ана Ватацина, патријарх налаже да јој се врате приходи од иконе, али да слика остане у цркви где се тада налазила, до повратка василевса са Запада, те да се

[458] Ibidem, 37, 97, 141, 161, 183, 371–374; за ову обитељ смештену уз источне морске зидине града, чији су оснивачи почетком XIV столећа били месазон Нићифор Хумн и његова кћи, василиса Ирина Хумнена Палеологина cf. *R. Janin,* Les monastères du Christ Philanthrope à Constantinople, REB 4 (1946) 135–162; *G. P. Majeska,* The sanctification of the first region: Urban reorientation in Palaeologian Constantinople, Actes du XVe Congrès, II/A, 361–364; BMFD 4, 1383–1388.

[459] Уп. стр. 180, нап. 268.

[460] *Острогорски,* Историја Византије, 509.

[461] У исправи се јавља само под својим породичним именом као πάπας Γαυρᾶς.

[462] Сума није била безначајна, цена једног мача у опсађеном граду је износила 20 перпера, како стоји у попису наследства Андроника Трихе из 1400, Acta et Diplomata, II, 406, n° 584.

[463] *Острогорски,* Историја Византије, 514–515.

[464] Овај угледник је после 29. септембра 1404, по налогу Манојла II, отишао на Свету Гору, да би уредио убирање пореза у новоослобођеним крајевима од турске власти, в. исто, 516–517.

трећина прилога који су верници остављали пред иконом даје храму у којем је првобитно била.[465]

Већина нарочито поштованих икона ипак се налазила у поседу Цркве, а приход од προσκύνημα пред њима се могао уступати и појединцима. Тако је протонотарију христопољске митрополије Кидону, који је, пошто су Турци 1391. у потпуности разорили његов град,[466] уточиште пронашао у оближњој Ксантији, патријарх Антоније IV, маја 1394, зарад издржавања уступио оне прилоге које су поклоници давали икони светог Георгија.[467] Ова даривања свакако нису била мала, јер су својим износима привлачила и пажњу варалица. Исте је године у престоници рашчињен монах Павле Тагарис. Он је још на почетку своје *духовне каријереје,* током које је доспео до звања титуларног латинског патријарха Цариграда, још за живота патријарха Калиста († 1363) покушао да једну икону коју је поседовао прогласи чудотворном и са њом крене у сакупљање прилога, али су га јавно раскринкали најближи сродници, па је био приморан да напусти престоницу.[468]

И градови у унутрашњости Царства су имали иконе које су уживале нарочито поштовање – писана сведочанства о овим сликама су најчешће остављали њихови житељи. Тако учени Теодор Педијасим, када почетком XIV века описује саборни храм Светих Теодора у Серу, у свом надахнутом тексту алудира на ликове двојице светих ратника окованих сребром, који су чувани у посебном, зиданом проскинитару у главном црквеном броду, наспрам митрополитског трона.[469] Када пише о чудима светих Теодора, описује и два догађаја у којима су своје место имала и њихова обличја из серске катедрале. Најпре је похлепни царски порезник, на име дуга, од црквених служитеља узео два најбоља парипа из стаје митрополита – пастуви су били посвећени светим Теодорима и нико их до тада није јахао. У наступу беса, јер није стигао да спречи крађу, владика је својим архијерејским штапом ударио, као да их је сматрао одговорним, *иконе* (τῶν σεπτῶν εἰκόνων) светих ратника. Из њихових ликова је почела капати крв и зачуле се речи ὡς ζῶμεν, ὁρῶμεν, ἀλλ᾽ ἀνεχόμεθα. Истог трена већ одмакли јахачи завршили су на земљи, а коњи се сами вратили у митрополијску шталу. Следећа Педијасимова приповест доноси детаље којих нема код Георгија Акрополита када пише о походу 1255. против Драготе и побуњеника, који

465 Acta et Diplomata, II, 513–515, nº 658.

466 *К. И. Хјони,* Ἱστορία τῆς Καβάλας, Кавала 1968, 60.

467 Acta et Diplomata, II, 204, nº 458.

468 Ibidem, 224–230, nº 476; *Oikonomides,* The Holy Icon, 41–43.

469 *А. К. Орландос,* Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πεδιασίμου, ΕΕΒΣ 19 (1949) 263–264.

Свети Теодор Тирон, Космосотира у Вири, 1152

Свети Теодор Стратилат, Космосотира у Вири, 1152

су под опсадом држали Мелник.[470] Вече уочи боја са Бугарима, автократор Теодор II Ласкарис је провео на молитви у храму Светих Теодора у Серу, а после успешно окончаног похода, у повратку на путу за Солун, као знак захвалности за помоћ у обрачуну са побуњеницима, даровао је сребро и злато којим ће кујунџије опточити иконе (τὰς ἱερὰς εἰκόνας) светих ратника, испред којих се василевс уочи битке молио.[471] Свети Теодори као στεφανίται код Педијасима могу се тумачити као одраз реалног изгледа двојице светих ратника на иконама из серске саборне цркве; најстарије познате представе *крунисаних* светих ратника у зидном сликарству, са венцем као симболом свог мучеништва на глави, под пуном војном опремом, потичу с почетка друге половине XII столећа из Космосотире у Вири.[472]

Из надахнутог описа Филотеја Кокина,[473] у житију светог Саве Новог († 1347), сазнаје се да је у испосници овог светогорског исихасте и ходочасника, која је била смештена на јужним падинама испод града, за његовог кратког боравка у Ираклији током треће деценије XIV столећа, поштована као чудотворна једна Христова икона. Усрдне молитве пред овом сликом доносиле су душевно и телесно исцељење.[474]

О нарочито поштованим иконама на Светој Гори и у њеном залеђу из овог периода податке пружају, пре свега, акти сачувани у богатим архивима атонских манастира. Ивирон се у бројним документима, почевши од августа 1273, назива манастиром τῆς υπεράγνου Θ(εοτό)κου τῆς Πωρτιωτίσσις,[475] по својој највећој светињи, којој је од краја XI столећа био посвећен параклис надомак манастирског улаза. Икона Богородице Портаитисе је свакако једна од најстаријих до данас сачуваних чудотворних византијских икона, чији се култ у континуитету

[470] Acropolitae opera, 114–117; према Педијасиму Драгота је заузео Мелник, изгледа само доњи град, док је ромејски гарнизон задржао тешко освојиви акропољ, *M. Popović,* Did Dragotas conquer Melnik in 1255? Гласник 51/1 (Скопје 2007) 15–23.

[471] Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant, ed. *M. Treu,* Potisdamiae 1899, 20–22.

[472] *Sinos,* Kosmosoteira, 195–197; Педијасимови су списи у исто време једини извори који сведоче о постојању и могућем изгледу чудотворних икона светих Теодора из Сера; постоји и претпоставка да је у питању била једна икона, тачније мермерна плоча, на којој су у плитком рељефу била изведена обојица светих ратника по сасвим одређеном иконографском моделу, *I. Drpić,* The Serres Icon of Saints Theodores, BZ 105/2 (2012) 645–693.

[473] Пре првог ступања на трон васељенске патријаршије 1353, он је шест година провео на митрополијском престолу Ираклије Трачке.

[474] Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἁγιολογικὰ ἔργα, I. Θεσσαλονικεῖς ἁγίοι, изд. *Д. Г. Цамис,* Солун 1985, 263.

[475] Iviron, III, 111, nº 61.11–12.

Богородица Портаитиса, Ивирон, XI столеће

може пратити скоро читав миленијум.[476] У *катастиху* манастира Гавалиотисе у Водену, који су његови ктитори, деспот Тома Прељубовић и жена му василиса Марија Палеологина, маја 1375. приложили светогорској Великој лаври, на првом се месту налази окована икона Богородице τῆς Γαβαλιωτίσ(σης), којој су недостајали *рука и два печата.*[477]

Трапезунтско царство, Мореја

Своје посебно поштоване иконе имало је и Трапезунтско царство. У *Великој цркви* посвећеној Мајци Божијој, градској саборној цркви и старом архијерејском седишту, у посебном проскинитару прислоњеном уз један од стубаца, чувала се Богородичина икона по којој је, према речима трапезунтског митрополита Јосифа, и сам храм носио име Χρυσοκέφαλος. Да је најпре реч о првобитној златној оплати Богородичиног нимба,[478] сведоче познији скупоцени дарови. Икону Мајке са Христом у наручју додатно је 1223. украсио, драгим камењем и бисерима заплењеним од *Мелика*, зет оснивача и други владар царства Андроник I Гидон, у знак захвалности за победу над селџучким завојевачима. У њену чудотворну моћ већ се од раније веровало међу становницима града; својим златним медаљонима и минђушама икону је украсила жена само због сновиђења да ће излечење своје болести пронаћи у светилишту градског заштитника светог Евгенија.[479]

Једночасовно помрачење сунца, у понедељак 5. маја 1361, затекло је цара Алексија III Комнина, његову мати Ирину, архонте и писца који бележи овај догађај Михаила Панарета на молитви у манастиру Суме-

---

[476] *K. Chryssochoidis,* The Portaitissa icon at Iveron monastery and the cult of the Virgin on Mount Athos, Images of the Mother of God, 133–142.

[477] Lavra, III, 106, nº 147.1–2; *Н. Радошевић, Г. Суботић,* Богородица Гавалиотиса у Водену, ЗРВИ 27/28 (1989) 232; свакако начињени од племенитих метала, вероватно су представљали накнадни украс, можда дарове у виду металне оплате Богородичине шаке и печата који су висили на ланчићу прикованим за икону. В. Богородицу Влахернску из Бачкова или Кириотису из Светог Марка у Венецији, стр. 137–139, 213–217.

[478] Трапезунтска митрополија се под овим именом, τῇ ἐπωνύμῳ τῆς σῆς μητροπόλεως Χρυσοκεφάλῳ τῇ Θεομήτορι, први пут среће пре средине XII столећа, у писму Теодора Продрома које је упутио свом пријатељу и учитељу, архипастиру Трапезунта Стефану Скилици, PG 133, 1257.

[479] Fontes historiæ imperii Trapezuntini, I, ed. *A. Papadopulos-Kerameus,* Petropoli 1897, 115.19–29, 131.21–31; *Janin,* Grands centres, 277; *Bryer, Winfield,* Pontos, 239–240.

Богородица Теоскепастос (аверс), свети Георгије и Теодор (реверс)

ла.[480] Невеликој икони Богородице са Христом на левој руци (30x25 цм),[481] чији се настанак на основу одлика окова може датовати у крај XIII столећа, поклонио се, према сопственим речима (προσεκύνησε τὴν ταύτης ψυχοσώτηρα ἀσπασαμένη εἰκόνα) у повељи манастиру из децембра 1364, поменути автократор. Верује се да икона представља дело апостола Луке, а према истој легенди, први пут забележеној 1446,[482] манастир је основан уз пештеру где су двојица монаха из Атине, Варнава и Софроније, по провиђењу прешавши читаво Царство, на далеком Понту пронашли своју заштитницу, икону Богородице Атинске.[483] С дру-

[480] *О. Лампсиду,* Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, Атина 1958, 73.7–13. Богородичин манастир сазидан у стени на западним обронцима планине Мела, четрдесетак километара јужно од Трапезунта, обновио је почетком седме деценије XIV века поменути василевс и потврдио поседе у области Мадзука које су манастиру даривали његови преци и претходници на трапезунтском престолу, cf. Acta et Diplomata, V, 276–281; *Janin,* Grands centres, 274–276; *Bryer, Winfield,* Pontos, 254–255.

[481] *Хрисант,* Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου 4–5 (Атина 1933) 481–482.

[482] У рукопису Дионисијевог манастира на Атону (бр. 268), cf. *Lambros,* Catalogue, 390–391, nº 3802. Вреди подсетити на нарочите везе ове светогорске обитељи са Трапезунтским царством. Средства за довршетак манастира и редован годишњи приход новооснованом братству обезбедио је својом хрисовуљом из септембра 1374, управо Алексије III Велики Комнин, cf. Actes de Dionysiou, éd. *N. Oikonomidès,* Paris 1968, 50–61, nº 4.

[483] Само предање није старије од XIII столећа, а може бити и драгоцено сведочанство о монашким миграцијама након IV крсташког похода. Судећи по иконографском типу, икона је копија Богородице Одигитрије, па се дâ претпоставити да су

Литијска икона са Наксоса, друга половина XIV столећа

у Атини постојале две нарочито поштоване Богородичине иконе, в. стр. 235. Бојени слој на икони, услед вишевековне богослужбене употребе, данас је готово потпуно истрвен, а она смештена у нови оквир са металном оплатом из 1700. Манастир је

Полеђина иконе

запустео у време грчко-турског рата 1921/2, а највећу светињу – Богородичину икону са другим драгоценостима, монаси су у бекству закопали на оближњем манастирском метоху Свете Варваре. Непуну деценију касније, икона је пренета и привремено

Богородица Мегаспилеотиса, друга половина XIII века

ге стране, на основу неколико истоветних оловних печата са стојећом Богородицом Орантом сигнираном као Η ΘΕΟСΚΕΠΑСΤΟС на аверсу и светим ратницима у пуној ратној опреми Георгијем и Теодором на полеђини,[484] може се претпоставити да је и *Боīом чувано* сестринство, које

похрањена у атински Византијски музеј, а данас се чува у манастиру Νέα Σουμελᾶ, на падинама Вермија, неких двадесетак километара југозападно од Верије.

[484] *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 366, n° 790; *Лихачев,* Моливдовулы, 95–96, бр.

је играло видну улогу у религиозном животу Трапезунта,[485] поседовало нарочито поштовану, вероватно зидну, слику Богородице.[486]

До средине XIV столећа у потпуности је било уобличено предање и око једне Богородичине иконе на сасвим другом крају некадашњег Царства, на северу Пелопонеза. На почетку своје хрисовуље из априла 1348, којом се потврђују права и поседи, василевс Јован VI Кантакузин именује манастир по највећој светињи, икони Богородице Μεγασπηλαιωτίσσης, за коју се тврди да је дело апостола и јеванђелисте Луке.[487] Икона се до данас чува у тој обитељи,[488] па је уз неке светогорске иконе најдуже in situ, у манастиру где је настао и развијао се њен култ. Икона ширине 56 и висине 72 цм у горњем је делу полукружно завршена, прекривена познијом оплатом од племенитих метала и смештена у новији проскинитар у облику триптиха, од кога је сачуван само средишњи део. Богородица са Христом на престолу је изведена у висо-

62.10; печати се датују у XIII, односно наредно столеће.

[485] Ктитор овог Богородичиног манастира, почетком друге половине XIV столећа, била је царица-мати Ирина, у њему су сахрањени њени унуци, деспот Андроник (1376) и василевс Манојло III (1417), а привремено је у њему почивао и син потоњег, василевс Алексије IV († 1429), пре него што су његови земни остаци пренети у храм Богородице τῆς Χρυσοκεφάλου, cf. *Janin,* Grands centres, 272–274; *Bryer, Winfield,* Pontos, 244–245.

[486] Трапезунтско светилиште није једино с оваквом посветом у византијском свету, једно од њих на острву Наксос и данас чува литијску икону Богородице Η ΘΕΟΣΚΕΠΑΣΤΟΣ са Христом на левој руци и арханђелима Михаилом и Гаврилом који им се клањају, те Распећем на полеђини. На основу стилских одлика икона се може датовати у другу половину XIV столећа, а Богородичино попрсје и мали Христос на предњој страни иконе, изузев лица, у потпуности су прекривени новијим сребрним оковом, в. *Н. Дрaндакис,* Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (Атина 1964) 420–435.

[487] Acta et Diplomata, V, 191–193; манастирски игуман, архимандрит и протосинђел Марко је том приликом автократору показао и старије хрисовуље које су обитељи издали цареви Андроник II (1282–1328) и унук му Андроник III (1328–1341), па се с правом сматра да је манастир τοῦ Σπηλαίου или τῆς Σπηλαιωτίσσης, подигнут уз окомиту литицу, неких десетак километара североисточно од Калаврите, на истоку Ахаје, био основан у време старијег василевса, крајем XIII века, *А. Ксинӣопулос,* Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 72 (1933, Атина 1935) 101–119; ову су област, током дуготрајне реконквисте Пелопонеза, као најсевернију, скупа са Аркадијом, планинском облашћу у унутрашњости полуострва, Ромеји запоселили још почетком осме деценије истог столећа, *A. Bon,* La Morée franque, Paris 1969, 468; два акта из јануара 1354. сведоче да је реч о патријаршијском манастиру, који је тада на доживотно уживање уступљен Макарију, митрополиту *Сӣаре Паӣре и еӣзарху целе Ахаје,* cf. Acta et Diplomata, I, 326–330; *D. A. Zakythinos,* Le Despotat grec de Morée, II, Athènes 1953, 289, 305.

[488] Манастир је два пута потпуно страдао у пожарима, 1639. и 1934. године.

ком рељефу.[489] Богомладенац је представљен у полулежећем положају у мајчином крилу, она га придржава десном руком, а левом указује на њега, док су њихови погледи упућени посматрачу. Лево и десно, у висини рамена Богородице, у кружним медаљонима, насликана су у попрсју два арханђела одевена у царске далматике са лоросима, који гестовима својих руку указују на Мајку са Дететом, а позадина је украшена стилизованом биљном врежом у плитком гипсаном рељефу која опонаша скупоцену металну оплату. Првобитно је икона била нешто веће ширине и висине, јер је широки оквир очуван само у њеном доњем делу.[490]

На основу стилских обележја попрсја арханђела, која припадају оним архаизирајућим токовима византијског сликарства с краја XIII столећа, може се рећи да је икона савремена оснивању манастира, те да припада оној групи малобројних византијских икона израђених у високом рељефу током истог столећа, какве су две иконе светог Георгија са сценама из житија са Крима и из Костура (данас у Кијеву и Атини), монументална представа овог светог ратника из Галишта крај Костура или светог Климента из охридске збирке икона.[491] Полукружни облик пак упућује на недвосмислен закључак да је икона од свог настанка била средишњи део проскинитара у облику триптиха, односно да јој је као патроналној икони манастира од његовог оснивања било указивано нарочито поштовање, о чему додатно сведоче познији окови, од којих је најстарији онај од позлаћеног сребра на доњем делу оквира иконе из XIV столећа.[492]

---

[489] *Кадар* није уобичајен, наиме седећа Богомајка није представљена у пуној фигури, док је од престола без наслона изведено само његово седиште.

[490] Може се претпоставити да је икона делимично нагорела у пожару 4. септембра 1639. и потом обрезана приликом смештања у нови проскинитар.

[491] *В. Пуцко,* Византийская деревянная скульптура, ЗРВИ 51 (2014) 93–105; *Е. Н. Циїаридас,* Ανάγλυφες εικόνες σε ξύλο από την Καστοριά και την περιοχή της, ΔΧΑΕ 37 (2016) 87–99.

[492] Вотивна икона рано преминулог нећака царице Ирине Кантакузине Јована, који је у манастиру сахрањен између 1350. и 1354, можда је најбољи пример који показује да епитет не значи увек и верно опонашање изгледа оригинала. Десно од младалачког лика, који је по натпису био изданак чак осам најугледнијих ромејских породица из овог периода ΙѠΑΝΝΗϹ ΔΟΥΚΑϹ ΑΓΓΕΛΟϹ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟϹ ΡΑΟΥΛ ΛΑϹΚΑΡΗϹ ΤΟΡΝΙΚΗϹ ΦΙΛΑΝΘΡѠΠΙ(Ν)ΟϹ Ο ΑϹΑΝΗϹ, била је насликана Богородица на престолу са наслоном, означена као Η ϹΠΗΛΑΙѠΤΙϹϹΑ, док је мали Христос, који даје благослов преминулом, представљен на левој страни мајчиног крила; за личност покојника, cf. *T. Papamastorakis,* Ioannes *redolent of perfume* and his icon in the Mega Spelaion Monastery, Зограф 26 (1997) 65–73; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 98–100; икона је до великог пожара 16. јула 1934, у коме је изгорела, чувана уз иконостас, на северном зиду наоса католикона, наспрам патроналне иконе манастира, која се налазила уз олтарску преграду на југу, *Г. А. Соїириу,* Ἡ εἰκὼν τοῦ Παλαιολόγου τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Ἀρχαιολογικὸν

Поетски епитети

Бројни поетски епитети,[493] као Περίβλεπτος,[494] Ἄλυπος,[495] Παραμυθία,[496] Ἐπίσκεψις,[497] Καταφυγή,[498] Γοργοεπήκοος – скоропослоушітелница,[499] Ἐλεούσα или милостива,[500] Ἐλπὶς τῶν ἀπελπισμένων,[501] Χώρα τοῦ ἀχωρήτου,[502] Ζωοδόχος πηγή,[503] Βέβαια ἐλπίς,[504] Ἀκαταμάχητος,[505] Πάντων χαρά,[506] Με-

---

Δελτίον 4 (Атина 1921) 30–44; Παράρτημα, 56–60.

[493] *Евстратиадис,* Ἡ Θεοτόκος, 7, 11, 13–14, 21, 23–25, 27, 33–35, 38, 56–57, 61–63, 80.

[494] Христос на мајчиној левој, односно десној руци – Елмали килисе, Кападокија (средина XI столећа), двострана икона из Чајнича (1327/8), cf. *Jolivet-Lévy,* Cappadoce, 124–125; *С. Ракић,* Иконе Босне и Херцеговине, Београд 1998, 11–17. На печатима старешина познатог Богородичиног манастира истог имена у Цариграду, који је крајем своје владавине основао Роман III, отиснута је Оранта (XI век), cf. *Schlumberger,* Sigillographie, 152; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, V, 114, n°s 55.1–2.

[495] Допојасна Оранта са Дететом у медаљону на грудима, печат Полиевкта, ђакона, сингела и протекдика (XI столеће), односно са Богомладенцем на левој руци, иконица од стеатита из Британског музеја (XIV век), cf. *J. W. Nesbitt,* Overstruck Seals in the Dumbarton Oaks Collection: Reused or Counterstamped ? SBS 2, 75–76; Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, London 1994, 198, n° 213.

[496] У пуној фигури са Дететом на левој руци, или испред груди држи медаљон са попрсјем Христа (XI–XII столеће), *Лихачевъ,* Историческое значенiе, 119; *Лихачев,* Моливдовулы, 162–163, бр. 68.13; SBS 5, 119.

[497] Стојећа Богородица са Дететом у наручју испред груди, печат Петра, митрополита Тиве (XI/XII век), Оранта у пуној фигури са Христом у медаљону на грудима (после 1204), Мати Божија на престолу са Богомладенцем у крилу који благосиља обема рукама, доњи део окова литијске иконе Одигитрије (крај XIII столећа) и стојећа Богомајка са Дететом на десној руци (друга половина XIV века) из охридске збирке икона, или мозаична Мати са Христом, пријубљених лица, из атинског Византијског музеја (око 1300), cf. *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, II, 61, n° 21.2; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 365, n° 788; *Кондаковъ,* Иконографiя Богоматери, 102; *Ђурић,* Иконе, 91, бр. 24; *Demus,* Die byzantinischen Mosaikikonen, 15–18, n° 1.

[498] Допојасна Оранта са Христом у медаљону на грудима (XI/XII век), *J. Lafontaine,* Fouilles et découvertes byzantines à Istanbul de 1952 à 1960, Byz. 29–30 (1960) 348–349, и Параклиса покривених руку са литијске иконе из Поганова (1371), в. стр. 116.

[499] Богородица у попрсју с рукама испред груди (средина XII века), са Богомладенцем на левој руци, Богородица Љевишка (око 1310) или на престолу са Христом на десној страни крила у Доњој Каменици (око 1325), в. *Лихачев,* Моливдовулы, 167–168, бр. 69.7; *Панић, Бабић,* Богородица Љевишка, 57; *Живковић,* Доња Каменица, II –5.

[500] Заступнице из Неофитове испоснице (1182/3) и Лагудере (1192) на Кипру, Мати са Дететом на десној или левој руци, из Богородице Љевишке са Христом *Крмитељем* (средина XIII столећа), вез пореклом из Охрида, данас у београдском Музеју примењене уметности (XIV век), на западном зиду пећких Апостола (око 1300), од-

γάλη Παναγία,[507] који се срећу уз различите Богородичине ликове у овом позном периоду, али и раније, представљају општа својства Мајке Божије, главне заступнице свеколиког људског рода пред лицем Господа,[508] и не указују на одређени иконографски тип или постојање некаквог нарочито поштованог архетипа.[509] Слично се може рећи и за епитете који прате Христове слике – *Сведржитељ, Спас, Милостиви,* Χώρα τῶν ζώντων, *Животодавац,*[510] те за атрибуте најславних светих ратника, Георгија – Γοργὸς, Διασορίτης, Τροπαιοφόρος,[511] и Димитрија – Ἀπόκαυχος или Μέγας δούξ.[512]

носно икона из Месемврије у софијском Народном музеју (1341/2), са Богомладенцем у наручју испред груди из Претечине пећинске цркве надомак Хрисафе на југоистоку Пелопонеза (крај XIII столећа), Оранта са Христом у медаљону на грудима из Светог Василија у Кафиони, средишњи Мани (око 1300), Богородица на престолу са Христом у крилу из Доње Каменице (око 1325) или из Сретења на Метеорима (1366/7), иконографског типа Богородице Страсне из Бање Прибојске (1327/8), приљубљеног лица са Дететом на њеној левој, односно десној страни, икона из пафске епископије на Кипру (друга половина XIV века) и костурског Светог Алипија του Παπασταματίου (крај XIV столећа), в. *Панић, Бабић,* Богородица Љевишка, 54; *Д. Стојановић,* Везена икона из XIV века, Зборник Музеја примењене уметности 8 (Београд 1962) 25–36; *В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Кораћ,* Пећка патријаршија, Београд 1990, 123; *Grabar,* Les revêtements, 26–28, nº 6; *Н. В. Драндакис,* Ὁ σπηλαιώδης ναός τοῦ Προδρόμου κοντά στή Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος, ΔΧΑΕ 15 (1991) 187–188; *исти,* Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφιόνας, Βυζάντιον, I, Атина 1986, 242; *Живковић,* Доња Каменица, II–7; *Г. Суботић,* Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, ЗЛУ 2 (1966) 150; *С. Пејић,* Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009, 77–78, 228; *Ch. Walter,* Icones, Genève 1976, 27; *Е. Н. Цигаридас,* Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, Ευφρόσυνον, 648–656; *M. Tatić-Đurić,* Eleousa. A la recherche du type iconographique, JÖB 25 (1976) 259–267 (= Елеуса. У трагању за иконографским типом, Студије, 133–142).

[501] Стојећа Мајка Божија са Дететом у наручју испред груди, печат Николе Франгопула (крај XII столећа), Христос на Мајчиној десној руци и у загрљају с њом, икона из солунске Ахиропиите (средина XIV века) и оплата с краја XIV века на старијој икони са делимично очуваним првобитним оковом из Ватопеда, те познија оплата (пре 1399) око допојасне Параклисе из Фрајзинга у Баварији, в. *Лихачевъ,* Историческое значенiе, 69; *E. Kousoula, A. Trifonova,* A Palaeologean icon of Virgin Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΩΝ from Thessaloniki, Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 307–316; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida,* Byzantine icons and revetments, 194–195, 356–363; *M. Vassilaki,* Praying for the salvation of the empire? Images of the Mother of God, 263–274.

[502] Стојећа са Богомладенцем на десној руци и Оранта у попрсју са Христом у медаљону на њеним грудима (пре 1321), cf. *Underwood,* The Kariye Djami, 40–41, 168–171.

[503] За све иконографске типове које прати ова синтагма, а јавља се и као Η ΠΗΓΗ ΤΗС ζΩΗС, уп. *Т. Стародубцев,* Култ Богородице Ζωοδόχος πηγή и његов одјек у сликарству доба Палеолога, Зограф 33 (2009) 101–117.

[504] Попрсја Богородице Оранте и малог Христа испред њених груди, такође допојасне представе где Мајка обема рукама придржава Богомладенца или у пуној

фигури са дететом на десној руци, све у илустрованом типику истоименог престоничког манастира (око 1340), минијатуре на fol. 2r, 7r и 10v, cf. *I. Spatharakis,* The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976, 198–199.

505 Стојећа Богородица са Христом кога држи испред груди, други слој зидних слика у цркви Светог Андреја, Ливади, на југу Китире (XIII столеће), окована икона допојасне Богомајке са Дететом у готово лежећем положају на њеној десној руци из Византијског музеја у Атини или на престолу са Христом у крилу из Светог Андреја του Ρουσούλη у Костуру (XIV столеће), cf. *Chatzidakis, Bitha,* Kythera, 70; Faith and Power, 243; *Циӣаридас,* Τοιχογραφίες, 304–305.

506 Богомати са Дететом на десној руци, Зрзе (1368/9), или Оранта са Христом у медаљону на грудима, Борје (1390), *З. Ивковић,* Живопис из XIV века у манастиру Зрзе, Зограф 11 (1980) 68–69; *В. Ј. Ђурић,* Мали Град – Св. Атанасије у Костуру – Борје, Зограф 6 (1975) 43.

507 Стојећа и Оранта у попрсју са Христом у медаљону на грудима са ксиропотамског панагијара и из Светог Константина и Јелене у Охриду или икона из Будве на којој су допојасне представе Богородице и Христа, кога је мати обема рукама придржавала испред груди (крај XIV века), в. Θησαυροί, 324–325, бр. 9.5; *Г. Субошић,* Свети Константин и Јелена у Охриду, Београд 1971, 51–52; *M. Tatić-Djurić,* L'icône de Kyriotissa, Actes du XVe Congrès, II/B, 783 (= Икона Кириотисе, Студије, 270).

508 Њене иконе су управо услед оваквих схватања, као најчешћи посредник у узношењу молитава Свевишњем, и данас најбројније сачуване.

509 Уп. *Бабић,* Епитети, 261–274; може се претпоставити да је родоначелник слика на којима је у различитим варијацијама забележен интимни тренутак Мајке и Детета у загрљају, била икона Богородице Влахернске; разликује се више врста Богородичиних епитета, први представљају општа својства Мајке Божије, други су топонимски, а постоје и они који потичу од посвете цркве, материјала од кога је слика начињена или у себи крију име наручиоца, cf. *I. Tognazzi Zervou,* L'iconografia e la *Vita* delle miracolose icone della Theotokos Brefokratoussa: Blachernitissa e Odighitria, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata 40 (1986) 227–230.

510 Glory of Byzantium, 175–176, no 128; *McGeer, Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, V, 74, 113, nos 30.1, 54.1–2; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 304, 364, nos 613, 784; *Ђурић,* Иконе, 97, бр. 36; *Demus,* Die byzantinischen Mosaikikonen, 29–33, no 5; *N. Siomkos,* L'église Saint-Etienne à Kastoria, Солун 2005, 214–216; *Тодић,* Старо Нагоричино, 78; *Underwood,* The Kariye Djami, 39–40, 42–43, 168–171; *Циӣаридас,* Τοιχογραφίες, 287; насупрот разноликим иконографским типовима Мајке Божије, самосталне Христове представе су готово једнообразне. У левој руци држи отворен или затворен кодекс, а десном удељује благослов. Избор цитата из јеванђеља који се исписују на отвореној књизи најпре су одраз жеље наручилаца и нису везани за одређен иконографски тип.

511 *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 428, no 818; SBS 5, 128, 162; SBS 8, 213; *Цишуриду,* Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος, 41; *Тодић,* Старо Нагоричино, 78, 87; *Живковић,* Доња Каменица, II–6; *Ц. Грозданов, Д. Ћорнаков,* Историјски портрети у Полошком (II), Зограф 15 (1984) 90; *С. Пелеканидис, М. Хадзидакис,* Καστοριά, Атина 1984, 93; Искусство Византии в собраниях СССР, III, 58, бр. 944; *Циӣаридас,* Τοιχογραφίες, 306.

512 *Тодић,* Старо Нагоричино, 124–125; *Габелић,* Лесново, 135–138; *Пелеканидис,* Καστοριά, сл. 152а; *Циӣаридас,* Τοιχογραφίες, 306.

Топонимски епитети

Посебно поштоване иконе се по правилу скривају иза топонимских епитета,[513] али не без изузетака. Свети Георгије је по свом пореклу називан Кападокијски,[514] док архистратиг небеских сила Михаило по месту свог највећег чуда у Хони.[515] С друге стране, у Лагудери су од подизања цркве постојале две различите *Аракиотисе*, литијска икона Мајке Божије са Христом на левој руци и Богородица Страсна на источном крају јужног зида.[516] Ипак, на основу очуване сфрагистичке грађе, може се тврдити да су, осим раније наведених, и други градови унутар Царства, попут Неапоља,[517] Трајанопоља[518] или Абидоса,[519] имали своје иконе заштитнице. У сва три случаја то су биле Богородичине представе различитог иконографског типа, на престолу са Христом у крилу, или са Дететом на левој, односно десној руци.[520] Аверси печата откривају и изглед икона патрона неких манастира у близини престонице и унутрашњости, као на пример Богородичиног или манастира Светог Георгија у Хрисопољу (Σκουτάριον) наспрам Цариграда,[521] те обитељи τῶν Ὀρόβων близу Магнисије на Меандру[522] и манастира

---

[513] *Бабић,* Епитети, 265; *eadem,* Il modello, 61–78.

[514] *Ј. Радовановић,* Тутићева црква св. Николе у Призрену, Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века, Београд 1988, 111, 115; *Габелић,* Лесново, 136.

[515] *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, III, 174, n° 99.6; *Laurent,* Le corpus des sceaux, II, 504, n° 937; SBS 5, 117; *Сотириу,* Εἰκόνες, II, 79–81.

[516] Byzantine Icons from Cyprus, Athens 1976, 34, n° 6.

[517] Име више епископских средишта – у Писидији, Карији, Исаврији, на Кипру, у околини Солуна, односно друго име Никопоља у Епиру, Notitiae episcopatuum, 468.

[518] Седиште родопске или европске митрополије на ушћу Марице, петнаестак километара источно од данашњег Александропоља, TIB 6, 482–484.

[519] Стратешки важно морско упориште на источној обали Дарданела, где се наплаћивала такса трговачком бродовљу које је пловило овим мореузом, cf. *H. Antoniadis-Bibicou,* Recherches sur les douanes à Byzance, Paris 1963, 179–181.

[520] *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, III, 182, n° 106.1; *Koltsida-Makre,* The Iconography of the Virgin, 30–31; *Zacos,* Byzantine Lead Seals, II, 295, n° 587.

[521] Богомајка у попрсју са Христом у медаљону који држи испред груди, односно стојећи свети ратник, cf. *Nesbitt, Oikonomides,* Catalogue of Byzantine Seals, III, 136, n° 78.2; SBS 5, 157; за ове манастире, cf. *Janin,* Grands centres, 24–26.

[522] У којој је од 975/6, па током три наредне године, своје основно образовање стицао деветогодишњи Лав, касније познати столпник Лазар са Галесијске горе, cf. The life of Lazaros, 6; на печату монаха Гаврила је Богородица Η ΟΡΟΒΗΤΙCΑ са Христом у попрсју, cf. *Koltsida-Makre,* The Iconography of the Virgin, 33. Печат се датује у другу половину XI века.

Литијска икона Аракиотисе, Лагудера, 1192

Фреска Богородице Страсне, Лагудера, 1192

Икона светог Николе, Кипар, крај XIII столећа

τοῦ Ξηρουχωραφίου, који се такође налазио северно од Милета.[523] Топонимски епитети се јављају и на делима зидног сликарства и иконописа, такође као могуће реплике нарочито поштованих оригинала, попут

[523] *I. N. Wilson, J. Darrouzès,* Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion, REB 26 (1968) 5–47; на аверсу печата је допојасна Оранта са Христом у медаљону на грудима, а на његовој полеђини је у пуној фигури отиснут архиепископ Милета Нићифор, који је, одрекавши се архијерејске части, ово братство основао у другој половини X столећа. Печат потиче из XII века, SBS 8, 221.

Богородица Мавриотиса код Костура, друга половина XIII века

иконе светог Николе Ο ΤΗϹ ϹΤЄΓΗϹ с краја XIII столећа из истоимене цркве близу Какопетрије, на северним обронцима планине Троода, на Кипру,[524] или нешто старије фреске допојасне Богородице са Христом на левој руци, означене као Η ΜΑΒΡΙΟΤΙϹΑ, над зазиданим јужним улазом у католикон овог манастира близу Костура.[525]

На основу неколико дела ликовне уметности из доба Палеолога може се пратити развој и ширење култа појединих нарочито поштованих слика. То се најпре односи на Богородице Оранте са Христовим попрсјем у медаљону или здели на њеним грудима, или без њега, сигниране као Η ΑΧЄΙΡΟΠΟΙΗΤΟϹ, из олтарских апсида параклиса Светог Стефана Првомученика у Сопоћанима (око 1265), Светог Николе Орфана из Солуна (друга деценија XIV века), Малих светих врача у Охриду (око 1340), Полошког (1343–1345), Леснова (1346/7), Заума (1361) и костурског Светог Николе τοῦ Κυρίτζη (крај XIV столећа).[526] Овом низу ваља придодати и један оловни печат неког Андроника из збирке Нумизма-

[524] San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente, Milano 2006, 287–289, nº V.4.

[525] *Т. Пайамасторакис,* Ἕνα εἰκαστικό ἐγκώμιο τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οἱ ἐξωτερικές τοιχογραφίες στό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά, ΔΧΑΕ 15 (1991) 224–226.

[526] *В. Ј. Ђурић,* Сопоћани, Београд 1991, 83; *Цитуриду,* Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος, 63–65; *Грозданов,* Охридско зидно сликарство 48–51, 110; *И. М. Ђорђевић,* Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 149; *Габелић,* Лесново, 66–67; *Пелеканидис,* Καστορία, сл. 155а.

Полукалота олтарске апсиде Светог Николе Орфана у Солуну, 1310–1320

тичког музеја у Атини (XIII век) .[527] Култ *Нерукотворене* Богородице[528] се ширио из познатог светилишта τῆς ἀχειροποιήτου у Солуну, које се под овим именом у писаним изворима први пут јавља код Кантакузина,[529] а његово порекло објашњава беседа коју је, највероватније у шестој деценији XIV века, уочи празника светог Димитрија у овој цркви одржао познати солунски правник, Константин Арменопул. Представа Богородице са Христом у наручју се на чудесан начин преобразила у Богомајку која уздигнутих руку призива Сина Господњег.[530] Богороди-

[527] *Koltsida-Makre,* The Iconography of the Virgin, 35–36.

[528] За старије легенде, в. стр. 78, 209. Своју *Ахиропиитү* је имао и Цариград, у братству Аврамита, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 8–10.

[529] Када пише о масакру противника *Зилоша* који су 1346. потражили спас у овом храму, cf. Cantacuzeni, II, 571.

[530] *Д. Гини,* Λόγος ἀνέκδοτος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου εἰς τὴν προεόρτιον

Полукалота олтарске конхе Малих светих врача, Охрид, око 1340

ца Оранта се врло ретко јавља на иконама,[531] док с друге стране представља уобичајен украс полукалота олтарских конхи, те је вероватно на овом месту била насликана и у древној солунској базилици. Најстарији познати пример из Сопоћана упућује и на могуће време настанка прототипа у Солуну.[532] Осим рановизантијских мозаика са зооморфним и биљним мотивима,[533] једини фигурални зидни украс базилике, представе севастијских мученика, до данас је сачуван у њеном јужном броду и по својим стилским одликама се датује у време краткотрајног Солунског царства (пре 1230).[534]

ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ΕΕΒΣ 21 (1951) 145–162; *А. Ксингōйулос,* Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Солун 1952, 1–26.

[531] *Сошириу,* Εἰκόνες, II, 138–139; *Tsigaridas, Loverdou-Tsigarida,* Byzantine icons and revetments, 170–174.

[532] Као и на евентуално порекло једног од помоћника главног сопоћанског мајстора, ако не и читаве сликарске тајфе која је фрескама украсила задужбину српског краља, Стефана Уроша I (1243–1276), у Рашкој, cf. *A. Xyngopoulos,* Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 22–23.

[533] *С. Пеләканидис,* Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, Солун 1949, 29–35.

[534] *А. Ксингōшулос,* Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον

Олтарска конха костурског Светог Николе τοῦ Κυρίτζη, крај XIV столећа

Василевс Андроник II Палеолог је престонички манастир Богородице τῆς Ψυχοσωστρίας даровао архиепископу Прве Јустинијане и целе Бугарске Григорију,[535] који је на трону охридске цркве поуздано био између 1313/4. и 1327. Ктитор двокуполног спратног ексонартекса Свете Софије у Охриду наручио је из престонице две велике литијске иконе за своју архиепископију,[536] Богородицу са Христом на левој руци сигнирану као Η ΨΥΧΟСΩСТΡΙΑ којој се клањају арханђели Михаило и Гаврило, са Благовестима на полеђини (94,5x80,3) – вероватно репли-

τῆς Θεσσαλονίκης, AE (1960) 6–30.

[535] Хрисовуља која потврђује овај поклон помиње се у простагми Јована VI Кантакузина и акту патријарха Исидора из октобра 1347, којима поменути манастир постаје метох Ватопеда, cf. Vatopédi, II, 206–211, n°s 95, 96; познију донацију потврђује и хрисовуља истог автократора из децембра 1349, те повеља поменутог патријарха из јануара 1350, ibidem, 230–241, n°s 102, 103.

Василевс Андроник II је архиепископу Григорију поклонио и једну плаштаницу која се до бугарске окупације у Првом светском рату чувала у збирци при цркви Светог Климента (Богородица Перивлепта), cf. *G. Millet,* Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, 89–94; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 373–374.

[536] *С. Радојчић,* Епизода о Богородици-Гори у Теодосијевом *Живоӣу св. Саве* и њена веза са сликарством XIII и XIV века, ПКЈИФ 23/3–4 (1957) 218–219.

Литијска икона Богородице Психосострије, Охрид, око 1320

Полеђина иконе

Литијска икона Христа Душеспаситеља, Охрид, око 1320

Полеђина иконе

Престона икона Богородице Психосострије, Охрид, после 1334

ка патроналне иконе престоничке обитељи,[537] и као њен пандан икону допојасног Христа са натписом Ο ΨΥΧΟϹѠϹΤΗϹ и Распећем на полеђини

[537] Овај цариградски манастир се у изворима јавља од краја XI столећа, cf. *Janin,* Siège de Constantinople, 252.

(94,5x70,5).[538] Предња страна на обе иконе је окована, сребрна оплата са остацима испуне од емаља у потпуности прекрива позадину, изузев фигура Богородице и Христа.[539] Копију Богородице *Душеспаситељке* (158x121,5) за првобитну олтарску преграду из средине XI столећа у Светој Софији наручио је Никола,[540] први архиепископ из времена српске власти (после 1334), о чему сведочи његов портрет и натпис који га прати на десној ивици окова од позлаћеног сребра на овој икони.[541]

Реплика још једне цариградске иконе нашла је у XIV столећу своје место на иконостасу католикона једног манастира дубоко у унутрашњости Балкана. Реч је о икони светог Јована Претече, великих димензија (125x95,5), из манастира Светог Димитрија у Сушици, јужно од Скопља. Христов Претеча је представљен у попрсју како благосиља десницом, док у левој руци држи проповеднички штап са разлисталим крстом на чијем је пресеку кракова медаљон са допојасним Христом, и полуразвијеним свитком на коме је био исписан, данас тешко читљив, уобичајени текст – μετανοεῖτε· ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν (Мат. 3.2). Претечин лик прати јединствен епитет Ο ΚΥΡΙξ ΤΗC ΜΕΤΑΝ(Ο)ΙΑC ΚωΝCΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΟΠΕΤΡΑC.[542] Међу бројним Претечиним светилиштима у престоници, после Студијске обитељи, свакако је најпознатији манастир ἐν τῇ Πέτρᾳ.[543] С обзиром на највише уметничке квалитете пет престоних икона из Марковог манастира, међу њима и верну копију цариградске Богородице Одигитрије, те епитет уз Прете-

---

538 *Ђурић,* Иконе, 22–24, 83–85, бр. 14, 15.

539 Окови су у доњем делу оштећени услед дуготрајне богослужбене употребе, а фигурални украс на њима представљају попрсја по ободима оплате – око Богородице су до данас сачувани Христос, свети Јован Хризостом, праведни Јаков и пророци Арон, Језекиљ, Гедеон, Данило и Авакум, док су око Христа апостоли – Андреј, Петар, Павле, Јован Теолог, Матеј и Марко, cf. *Grabar,* Les revêtements, 38–39, n°s 12, 13.

540 *Idem,* Sculptures byzantines, 71–72, n° 69; дужине парапетних плоча, које су у време турске власти искоришћене за поплочавање пода у некадашњем црквеном олтару, готово се у потпуности подударају са ширином иконе.

541 Њен пандан је Христова икона севастократора Исака Дуке, локалног господара који се приклонио новој, српској власти, *Ђурић,* Иконе, 25, 85–86, бр. 16, 17; *Грозданов,* Охридско зидно сликарство, 34–37; *С. Кисас,* Δύο ελληνικές επιγραφές του 14[ου] αιώνα από την Αχρίδα, Λαμπηδών, 450–453; ове две највеће иконе из данашње охридске збирке су, пошто је Света Софија претворена у исламску богомољу, задржале своје место престоних, и на иконостасу новог седишта архиепископије у Богородици Перивлепти.

542 *Подстрекач* (од κυρίσσω – бости, подбадати роговима) *покајања (са) цариградске стене,* уп. *В. Поповска-Коробар,* Икони од Музејот на Македонија, Скопје 2004, 215, бр. 9.

543 У истоименој градској четврти на стеновитој заравни надомак Златног рога, између данашњег Фанара и Адријанопољске капије, јужно од Влахерна и манастира Христа Хоре, cf. *Janin,* Constantinople, 375; *idem,* Siège de Constantinople, 435–443.

Икона светог Јована Претече са иконостаса Марковог манастира, пре 1395

Престона икона Богородице Одигитрије, Марков манастир, пре 1395

Иконица од црног стеатита, XIII столеће

чин лик, с правом се може претпоставити да их је насликао мајстор из Цариграда, у последњој четвртини XIV века, пре погибије наручиоца и ктитора манастира краља Марка, на Ровинама 17. маја 1395.[544] На хипотезу да је Претечина икона реплика нарочито поштоване слике патрона престоничке обитељи упућује готово истоветна представа на

[544] Иста битка је однела живот још једног српског обласног господара, који се као вазал такође борио на страни Османлија, Константина Драгаша. Занимљиво је да владарски пар Манојло II Палеолог и августа Јелена врше помене и седмичне молитве за вечни покој у миру, своме тасту и оцу, управо у Претечином манастиру τῆς Πέτρας и из захвалности богато обдарују братство актом из октобра 1395, који потврђује и патријарх Антоније IV, cf. Acta et Diplomata, II, 260–264, nº 499; на основу овог документа и недовољно поузданог читања натписа на штиту светог Димитрија са иконостаса Марковог манастира, поменуте престоне иконе из Сушице се приписују августи Јелени Драгаш и датују у сам почетак XV века, уп. *П. Миљковиќ-Пейек,* Непознат трезор икони, Скопје 2001, 21–34, 141–143; за ново читање, в. *М. Марковић,* Запажања о најстаријим иконама из Марковог манастира (I) Зограф 37 (2013) 147–165.

иконици од црног стеатита из XIII века, данас у берлинском Државном музеју. На њој је Претеча једноставно означен као Ο ΤΗϹ ΠƐΤΡΑϹ.[545]

У другој половини XIV века је настала и литијска икона Богородице са Христом на левој руци Η ΚΟϹΙΝΗΤΖΑ и Распећем на полеђини, која се чува у наосу хиландарског католикона, уз његов северозападни улаз.[546] Ово дело, уз молитву Рајчина Судића, који се обраћа Христу и Мајци Божијој косеницѩ за избављење из тамнице,[547] најстарије је сведочанство о постојању култа Богородице τῆς Εἰκοσιφοινίσσης из истоименог манастира на северним обронцима Пангеја, југоисточно од Драме.[548] Бојени слој на икони је потпуно истрвен, али се на основу окова, похрањеног у крипти Александра Невског у Софији,[549] може тврдити да икона из Хиландара понавља изглед прототипа.

Метална оплата састављена из делова који се разликују по времену настанка открива још једну икону којој је указивана нарочита пошта у Кинурији на Пелопонезу.[550] Наручилац првобитног окова који је прекривао рам и позадину иконе био је деспот Јован Кантакузин,[551] који се по смрти свог стрица Манојла 1380. одлучно супротставио но-

---

[545] *Kalavrezou-Maxeiner,* Steatite, 189, nº 111.

[546] *Д. Боīдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић,* Хиландар, Београд 1978, 120; *С. Пеīковић,* Иконе манастира Хиландара, Света Гора Атонска 1997, 31; Богородица са Христом у наручју је пресликана у XVII веку.

[547] У тренутку настанка записа (око 1360), његовог аутора и неког Кијевца, *кесар* је држао оковане у пиргу већ пет месеци, потпуно невине по мишљењу писца, Стари српски записи и натписи I, пр. *Љ. Сīојановић,* Београд 1902, 42, бр. 118; за кесара се претпоставља да је реч о господару Драме, Војихни, в. *Б. Ферјанчић,* Севастократори и кесари у српском царству, ЗФФ 11/1 (1970) 264–265.

[548] За легендарног оснивача обитељи се од XI столећа сматрао патријарх Герман I, а икона је у поствизантијским изворима чак називана *нерукотвореном,* cf. *G. Babić,* Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitsa, Λαμπηδών, 95–102.

[549] *A. Trifonova,* Επένδυση εικόνας Παναγίας Οδηγήτριας από τη Μονή της Παναγίας Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου, Μακεδονικά 36 (Солун 2007) 33–36; првобитном окову из XIV столећа, који је покривао позадину и нимбове, серски митрополит Генадије, јула 1529, додаје оквир са фигурама светитеља, а оплата од позлаћеног сребра је од тада у потпуности прекривала икону изузев лица Мајке и Детета. Плочице са барокним мотивима у доњим угловима иконе су новије израде и замениле су оштећене или недостајуће делове старијег окова. Делови оплате из различитих периода јасно сведоче о поштовању које се овој икони указује више од пола миленијума.

[550] Приобални део Аркадије, јужно од Нафплија.

[551] Син Матеја Кантакузина, као најстарији унук добио је име по свом деди, автократору Јовану VI (1347–1354), деспотску титулу је носио од децембра 1357, када се његов отац одрекао права на царску круну, а на Пелопонез је дошао као деветнаестодишњак, 1361, cf. *D. M. Nicol,* The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), Washington 1968, 157–158, nº 49.

Литијска икона Богородице Косинице, Хиландар, друга половина XIV века

Полеђина иконе

Метална оплата
Богородице Икосифинисе,
XIV–XIX столеће

Богородица Артокоста,
Венеција, друга половина XIV века

вом морејском деспоту Теодору I Палеологу. С обзиром на употребљену множину у натпису на доњој ивици новијег окова ANAKTAC ΔЄCΠOTAC TЄ ΠAΛAIOΛOΓOYC, братство манастира Богородице ἐπικεκλημένης Ἀρτοκοστᾶς је, на челу са архимандритом Теодулом, нову оплату израдило уз помоћ тројице синова Манојла II Палеолога, који су после 1428. заједнички управљали Морејом.[552] Нови оков је видљивим оставио само лица Мајке Божије у попрсју, означене као H APTωKOCTA, и малог Христа на њеној левој руци. У исто време су изведене и Благовести у горњим угловима иконе, док је плочица са стојећом фигуром првобитног дародавца добила неуобичајено место, изнад Богородичиног

552 Cf. *D. A. Zakythinos,* Le despotat grec de Morée, I, Paris 1932, 204–284; име игумана Теодула, јеромонаха и архимандрита, среће се и у једном новијем натпису који говори о обнови манастира на почетку владавине Јована VIII Палеолога, довршене крајем јула или током августа 1425, *D. Feissel, A. Philippidis-Braat,* Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra). II. Inscriptions du IXe au XVe siècle, TM 9 (1985) 347, n° 85.

десног рамена,[553] где се обично исписивао њен епитет, те се може претпоставити да је Богомајка првобитно била другачије сигнирана. Сребрну оплату је имала и икона Богородице Η ΦΑΝΕΡΟΜΕΝΗ из истоимене цркве у Никозији. Судећи по стиховима исписаним на оквиру иконе, између светих мелода у пуној фигури, прототип је на Кипру крајем XIV столећа уживао нарочито поштовање,[554] и највероватније био старија икона из суседне Аталије, на памфилијској обали Мале Азије.[555]

У натприродну моћ слика веровало се до краја Царства. Када описује безнађе које је обузело житеље престонице са царем Константином XI Драгашем на челу, док се око града почетком 1453, с копна и мора, стезао османлијски обруч, као предзнаке скоре пропасти, осим несвакидашњих природних појава, попут земљотреса и олуја праћених застрашујућом грмљавином, муњама, и бујицама које су се сливале градским улицама,[556] те неуобичајених кретања и нестанка појединих звезда на небу, које су *наговештавале нови поредак на земљи*, Критовул са Имбра помиње и *сузе* појединих икона (εἰκόνες τε γὰρ ἵδρουν ἐν ἱεροῖς). Исти писац касније сумња да речима може исказати потресну слику поробљеног града, подови цркава некадашње престонице били су прекривени остацима највећих светиња, деловима поломљених икона и раскомаданих моштију светитеља.[557]

Веровања у чудотворну моћ икона, очигледно као последња узданица, само су се умножавала под новим, иноверним господарима. За то је можда најбољи пример *Хроника* Леонтија Махере са Кипра, који се у време турског освајања Цариграда, више од два и по столећа, налазио под туђинском влашћу. Када у уводном делу свог списа опи-

[553] *М. С. Теохари,* Παναγία ἡ Ἀρτωκοστᾶ, la Beata Vergine delle Grazie, AE (1961) 232–252; *Grabar,* Les revêtements, 58–59, nº 30; *Feissel, Philippidis-Braat,* op. cit., 341, nº 79; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 119–120; сама икона (80 x 56) се датује у XIII столеће, а њена познија историја је добро позната – пред турским је трупама 1460. из свог манастира склоњена у оближњи млетачки Нафплио, најпре у цркву Светих Теодора, а потом у Свете апостоле, одакле ју је уочи предаје града Османлијама 1541. млетачки провидур Франческо Барбаро пренео у Венецију, у манастир Светог Рока и Маргерите, где је била до 1808; данас се чува у цркви San Samuele у овом граду, cf. *A. Rizzi,* Le icone bizantine e postbizantine delle chiese veneziane, Θησαυρίσματα 9 (Βενετία 1972) 284–285.

[554] ... ὁ]ρῶν Κύπρον [δ]ιψῶσαν ἐ[ξ ἀ]νομβρίας [κ]αὶ τοὺς ἐποί[κ]ους τῷ λιμῷ [τ]ετηγμένου[ς ..., cf. *D. Talbot Rice,* The Icons of Cyprus, London 1937, 209–211, nº 27; *Rhoby,* Byzantinische Epigramme, 141–144; допојасна Богородица са Христом на левој руци је пресликана у XVIII веку.

[555] В. стр. 282–283.

[556] В. стр. 206.

[557] Critobuli Imbriotae Historiae, 37, 72.

сује највеће кипарске светиње, аутор између осталог тврди да су представе светог Маманта, где год биле насликане,[558] у Никозији, Лимасолу, Фамагусти, Клаудији крај Ларнаке, свуда починиле бројна исцељења. Пишући о страдању једног другог светог пастира, Созонта у Пафској области, помиње чудесно отиснут Богородичин лик εἰς τὰς πλάκας, са иконе коју су Сарацени том приликом спалили.

Хроника је међу најстаријим изворима који пишу о икони Мајке Божије Кикотисе, њеном пореклу из царске палате у престоници и везује је за личност дукса Манојла Вутумита.[559] У уводном делу је забележен и један догађај из новије историје. По савету антиохијског патријарха Игњатија II, пред крај владе краља Хуга IV Лузињана (1324–1359), најезду скакаваца на острво је зауставила литија са иконом на челу. Насликана је за ту прилику – свети цариградски патријарх Тарасије, окружен мученицима Христофором и Трифуном. Овај текст помиње и нарочито поштоване иконе изван Кипра, у његовом непосредном окружењу. Дуж ликијско-памфилијске обале, на раздаљини од неких 150 километара, између Мире и Аталије, бележи чак три иконе – *чудесну* икону Богородице τῆς Κουρουκιώτισσας, заштитнице Курика на рту који са југозапада ограничава Памфилијски залив,[560] те икону светог Николе, коју као најдрагоценији део плена, маја 1362, лузињанско бродовље доноси и похрањује у латински храм посвећен овом светитељу у Фамагусти, пошто је претходно освојило и спалило утврђење у Мири Ликијској. Када је у суботу 14. маја 1373. лузињански гарнизон у Аталији добио наредбу за евакуацију, војници и локални живаљ, на бродове спремне да исплове пут Кимерније на северу Кипра, поред намирница, најпре укрцавају икону Богородице за коју се веровало да је дело апостола Луке, те сребрне и златне богослужбене сасуде и иконе са олтарске преграде из седишта некадашње митрополије. Сама икона Богомајке у наредних шест деценија стиче велику популарност на острву, када Леонтије Махерас 1432. саставља своју *Хронику*, назива је τῆς Κύπρου Θεοτόκου.[561] Први је помен ове иконе сачуван у опису путовања у Свету земљу Лудолфа из Зухема,[562] састављеном 1350, у којем

[558] О врло развијеном култу овог пастира-мученика на острву, в. *А. Марава-Хадзиниколау,* Ὁ ἅγιος Μάμας, Атина 1953, 70–84; *С. Габелић,* Представе св. Маманта у зидном сликарству на Кипру, Зограф 15 (1984) 69–74.

[559] Он је око 1110. могао бити гувернер острва, cf. *Laurent,* Orghidan, 215, n° 422

[560] В. Κώρυκος, TIB 8/2, 657–658.

[561] Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled *Chronicle,* I, ed. *R. M. Dawkins,* Oxford 1932, 32, 36–38, 40, 100, 110–112, 346.

[562] Старешина парохијске цркве у овом месту, суфраган бискупа Падерборна, провео је пет година, од 1336. до 1341, у Палестини и околним земљама.

је забележено локално предање о овој икони – in Satalia, у грчком делу града, чувала се једна од три иконе Мајке Божије, исте величине, облика и изгледа, које је према живом моделу насликао свети Лука; две су биле у Риму и Цариграду, а трећа, као и претходне узрочник бројних чуда, у Аталији.[563]

[563] *F. Deycks,* Ludolphi, rectoris ecclesiæ parochialis in Suchem, de itinere terræ sanctæ liber, Bibliothek des litterarischen vereins in Stuttgart 25 (1851) 35.

ЕПИЛОГОС

Исконска потреба човека да *види*, или чак *дотакне* Бога, лежи у основи античке и византијске уметности, а веровања у свемогућност архетипа лако су била преносива на његове ликовне представе. Чудотворне иконе, сликане на дасци или зиду, јављају се у другој половини VI столећа и у континуитету могу пратити до пропасти Ромејског царства. Видљиви облици богослужења пред овим сликама, падање ничице на земљу, целивање, паљење кандила и тамјана, те ношење у литијама, неминовно су изазвали реакцију оног дела ране Цркве који је у овоме препознавао обожавање неживе твари, односно идолопоклонство, и почетком VIII столећа уз подршку царске власти довео до уништавања антропоморфних представа у сакралној уметности. Ипак, за дубоко укорењена схватања, наслеђена из антике, током сукоба који су дуже од једног столећа из темеља потресали Царство, пронађено је адекватно теолошко образложење засновано на оваплоћењу Господњем. Дефинитивна победа иконофила у својој суштини представља превагу хеленистичког културног наслеђа над аниконичним спиритуализмом унутар саме Цркве.

Одабрани делови из хагиографских текстова и краћи састави о чудотворењу појединих икона, али и усмена сведочанства очевидаца о чудима која су се десила посредством слика, уврштени су међу званичне списе последњег васељенског сабора, отклонивши на тај начин сваку сумњу у њихово постојање. По најстаријим текстовима, веровања у натприродну моћ слика била су већ у рановизантијско доба широко распрострањена, да би најкасније почетком X столећа, стигла и до цариградског двора. Најпре као ратни трофеји, иконе врло брзо постају заштитнице владара на војним походима, а као предмети личне побожности појединих чланова владарског дома, већ средином XI столећа бивају отискиване на аверсима царског новца. Више је него симболична појава реплика најпоштованијих икона управо на номизмама које први

пут у дотадашњој ромејској историји нису више коване од чистог злата, навештавајући почетак краја економске доминације Царства у ондашњем свету.[1] Као у време слома Јустинијанове обнове,[2] зебња пред неизвесном будућношћу под наследницима Василија II доводи до процвата веровања у натприродну моћ слика. Култови чудотворних икона били су обрнуто пропорционални реалној снази Царства, током целе његове историје.

Свакако најпознатија легенда из средњевизантијског периода била је о Христовој представи која је јеврејском трговцу јемчила за новац позајмљен једном хришћанину. Августа Зоја, другорођена кћи Константина VIII, била је убеђена да лик Христа Антифонита може прозрети будуће догађаје. Изгледа да је још веће поштовање уживала икона Богородице Влахернске, када због изостанка њеног *уобичајеноī чуда* петком, василевс Алексије I Комнин одлаже 1107. свој полазак у коначни обрачун са норманским завојевачима. Чак се веровало да и предмети који долазе у додир са чудотворним иконама имају исцелитељску моћ, попут катапетазме која је почетком XII века прекривала Христов мозаик над Бронзаним вратима царске палате, који је представљао симбол борбе против иконоклазма. Култ Богородице Одигитрије је у исто време потпуно оформљен, икона доживљавана као заштитница града, једном је седмично, сваког уторка, праћена свечаним литијама, проношена улицама Цариграда. По угледу на престоницу, и други ромејски градови, као Солун, Атина, Трајанопољ или Абидос, имају у ово доба своје иконе заштитнице. Да су неке од њих доживљаване и као државни *йаладијум*, најречитије говори једна епизода уочи крсташког освајања Цариграда. Алексије V Мурзуфл је, утекавши у град после неуспелог покушаја пробоја латинске опсаде, морао да прикрије губитак обележја царске власти и скупоцене иконе Богородице, коју су до тада као јемца сигурне победе у војне походе носили ромејски владари, рекавши да су склоњене на сигурно место. Лаж је врло брзо била раскринкана, јер су крсташи у процесији с поносом пронели ненадано задобијене трофеје, тако да су их браниоци лако могли видети са зидина опсађеног града.[3]

Бројне легенде испредане око најпоштованијих цариградских икона за своју су последицу имале да је највећи број оних преносивих,

---

[1] *Ph. Grierson,* The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47 (1954) 379–394.

[2] Cf. *A. Cameron,* The Theotokos in Sixth-century Constantinople, The Journal of Theological Studies 29/1 (1978) 79–108; *eadem,* Images of authority: elites and icons in late sixth-century Byzantium, Past & Present 84 (1979) 3–35; *eadem,* The language of images: The rise of icons and Christian representation, The Church and the Arts, Oxford 1992, 1–42.

[3] Робер де Клари, Завоевание Константинополя, 48–50.

за време полувековне латинске владавине, завршио у светилиштима на Западу. Једна од њих, Богородица Кириотиса, и данас је предмет култа, о чему на посредан начин сведочи и чињеница да се пре непуне четири деценије нашла на мети пљачкаша. Иако су је пола столећа држали у свом поседу, упркос папској анатеми, Млечани икону Одигитрије никада нису послали пут Венеције, што је само допринело развоју њеног култа у доба Палеолога. Од заштитнице престонице у претходном периоду, после 1261, постаје и *йаладијум* Царства, о чему најречитије говоре њене бројне реплике, док је њен изглед несумњиво утицао на иконографски тип других, млађих чудотворних икона, попут Мати Божије Атинске, Портаитисе, Сумелитисе, Мавриотисе, Психосострије, Косинице, Артокосте или Кипарске Богомајке. Топонимски епитети указују на постојање култа чудотворне иконе и по правилу се исписују тек на њеним репликама.[4]

[4] *Бабић,* Епитети, 265; *eadem,* Il modello, 61–78.

Miracle-working icon in Byzantium

APXH – before iconoclasm

Ἡ εἰκών with its basic meaning of an image, likeness, shape, had a prominent place both in the liturgical life and artistic creation and beliefs of the *Romaioi*. As a cult image in a period over one hundred years, in the 8th and 9th centuries, it was the cause of deep divisions within all strata of the Byzantine society which were shaking the foundations of the Empire, bringing into the question the existence of figurative art at all. To better understand the phenomenon of icon in Byzantium, which emerged in the complex interplay of its main civilisational determinants – the rich Hellenistic cultural and artistic heritage on the one hand and Christian religion on the other, it is necessary to go back to its beginnings.

The very notion, in all nuances of its main meaning, can be found in the texts of the Holy Bible. At the beginning of the first book of his Pentateuch, Prophet Moses testifies that man was created in God's *likeness* (Gen. 1.26). In his fifth book, the same author strictly forbids the followers of Jehovah to make any graven images, whether after the *likeness* of man or woman that would be the object of a cult (Deut. 4.16). The first followers of Christ, as well as Jews, were doubtless also aware of the Moses' prohibition from the third book of his Pentateuch, called the Leviticus, where he forbids the faithful to rear up a graven image, or a pillar, or place any figured stone in their land, to bow down unto it (Lev. 19.4, 26.1). Christianity took over from Judaism the manifest repulsion towards the adoration of anything made by human hands and the conviction that it is not possible to represent one God who is the creator of everything and is omnipresent, and who is unfathomable in His grandeur and invisible for His believers. However, the new religion acquired a qualitatively entirely new dimension with the incarnation of the Son of God on Earth. Apostle Paul, the most learned among Christ's

disciples and the best known convert, calls idolatry (1 Cor. 6.9, 10.14; Col. 3.5) the pagan cults where the statues of deities made in different materials had a prominent role. The ignorance of real God and contempt towards beliefs in the supernatural power of *blind and dumb statues of gold and silver* reflect the attitude of the monotheistic religion towards paganism, but also to a largest extent caricature the old pagan beliefs.

Though it is entirely understandable that those who confessed faith in the living God and the incarnation of His Son found it utterly inacceptable to bow before and offer sacrifices to idols ἄψυχα καὶ νεκρὰ, which is why they even perished as martyrs during the time of persecution, it seems important to briefly outline here some manifest, visible forms of worship of pagan deities. In addition to the main already mentioned – proskynesis (προσκύνησις), prostrating oneself before pagan statues (ἀγάλματα), and the offer of blood and bloodless sacrifices – there were also other forms of veneration and beliefs. Sources from antiquity record many celebrations in the honour of gods, which were marked, inter alia, as ceremonial processions through the streets of ancient *poleis* and outside of them. *Xoana*, i.e. wooden statues of gods and goddesses, were carried at the head of these processions.

Some features of living beings were also ascribed to the statues carried in these ritual processions, and were most often interpreted as an omen of future events. Lamps burnt before these cult statues in temples and candles were lit. Legends were also narrated about the miraculous creation of some statues or their transfer from one place to another without human intercession. Contemporaries designated the statues of gods most often with toponymic epithets according to the place where they were kept. Statues were, however, also often labelled according to the miracles or supernatural acts of deities which represented them. Particularly worshiped statues, either owing to their beauty, i.e. the skill and repute of the artist who made them, or owing to the belief in their supernatural powers, were often copied in the same or different materials and sizes. Without going into the essence and deeper meaning of rituals and beliefs, which can be the subject of research in other scientific disciplines, we have presented them here in a purely phenomenological sense given that they are not only older, but also longer-lasting than some religions.

Seemingly deeply divided, different religions and beliefs in various deities in the populous Roman Empire represent the period of great religious syncretism. In contrast to the official cult of the deified emperor, gods of the Hellenistic, i.e. Roman pantheon, as well as oriental deities and periodical persecution of those who refused to worship them – there were the three centuries' joint life and mutual influences which left their indelible traces.

A part of the great heritage of Hellenistic and Roman art adapted through new themes, entered the main corpus of early Christian art. At the beginning, it was exclusively decorative, serving the funeral function – it has been preserved primarily as the wall decoration of catacombs or as relief decorations of marble sarcophagi of more affluent members of the Christian community. After the persecution ended, Christian art doubtless gained a new movement with the construction of monumental, public edifices serving prayerful gatherings of the increasingly more numerous Christ's followers. Written sources of this early period also give an indication of the first mentions of images of portrait character made on wooden surface, i.e. icons in today's meaning of the word. Images on board in this early period were mainly made in the encaustic technique, following in the great tradition of Hellenistic portrait art.

The iconoclasm of the 8th century in Byzantium is not a chronologically isolated phenomenon. It has a long prehistory. There are no preserved works of art from the first two centuries after Christ which could be considered to have been made by His followers. One may claim for many reasons that such works did not exist at all and, if they did exist, they certainly played no role in joint rituals of the first Christians. The dislike of figurative art can be found later as well, with early Byzantine writers and reputable members of the church community. In parallel with the development of art in the early Byzantine period, it seems that strong currents which disputed the dogmatic bases of its existence were present all the time within ecclesiastical circles.

The veneration of icons, expressed through proskynesis and kissing, burning of candles and incense, carrying in ceremonial processions, including the belief, created through time, that some of them were not made by human hands, and the belief in their miracle-working features – were for iconoclasts only one more argument corroborating their claim about idolatry, which was utterly inappropriate for Christian faith. The two opposing currents within the Church were present through the entire early Byzantine period. Iconoclastic tendencies were not an isolated, local phenomenon, which could be related to a particular area. Over a long time period they appeared periodically almost in the entire territory of the Empire – from the Iberian Peninsula in the west to Syria in the east.

ΔΟΓΜΑ – Second Council of Nicaea

The acts of the Seventh Ecumenical Council, held in Nicaea in 787, represent, among other things, a precious source for tracing the origins of

belief in miracle-working effects of some icons. In addition to excerpts from patristic manuscripts, sections on miracle-working icons, mainly collected from the lives of saints, were also cited at the Council as the proof of the reasonableness of existence and veneration of painted images. These hagiographic texts date back to the earlier period – the 6th and 7th centuries, while the described miracles that happened through images were interpreted by iconophiles as part of God's providence and irrefutable evidence against those who refused to venerate them.

Participants in the Seventh Ecumenical Council were not the first to use the tales about miracle-working icons, in their clash with iconoclasm, as incontestable evidence of the reasonableness of existence of figurative art. Their better known predecessors did that somewhat earlier, in the same century. Patriarch Germanos I of Constantinople mentions the icon of the Theotokos from Sozopolis in Pisidia which gushed myrrh from Her painted hand. As an addition to his Three Treatises *against those who attack the holy images*, John of Damascus brings a number of transcripts of parts of patristic, including hagiographical works, along with comments interpreting the reasons for veneration of images in the Christian Church. These passages were read at the Second Council of Nicaea several decades later.

A seemingly definitively resolved issue of icons appeared again a quarter century later by the strength of imperial will. Fundamentally based on the theocentric understanding of medieval man according to which any failure, notably defeat in a battle, was interpreted as the consequence of one's own sin, the veneration of icons was once again condemned and rejected at the second iconoclastic council held in Constantinople's Hagia Sophia in spring 815. The iconoclastic positions were only ostensibly lightened. Although icons were no longer equated with idols, they were destroyed again. Besides, it was unimaginable to publicly bow before them or to paint them as, otherwise, banishment ensued or graver punishments were meted out against the most persistent ones.

Based on saints' lives, including separate, shorter written accounts about miracle-working icons, as well as live testimonies of contemporaries at the Second Council of Nicaea and sporadic mentions in later historiographical works, beliefs in the supernatural power of images can be reliably followed from the second half of the 6th century. The multiplication of traditions and beliefs in miracle-working icons was a reflection of general insecurity, which was a natural consequence of the disintegration of Justinian's Empire that had been restored with difficulty. The high price of the temporary restoration which led to the impoverishment of the widest strata of the population, deep religious divisions, permanent in the East, as well as incessant warfare against numerous external enemies, waged at almost all sides

– were, taken together, doubtless conducive to the development of the belief, i.e. conviction that real aid and protection could be expected only from the Almighty. Such aid and protection were found in prayers before His images and the images of the Theotokos and saints. There was only one step from the mediating role to a miracle-working icon.

Intercession was ascribed to some icons of Christ, the Theotokos and saints, regardless of whether those were images on a wooden surface or works of wall decoration, they were considered the main *culprits* of numerous miracles. Not only did they defend themselves through invisible forces, but they would also cruelly punish and even put to death those who desecrated them. Their therapeutic effect was believed in, different diseases were cured – from benign through unpleasant ones, such as a toothache or diarrhoea, up to the gravest forms of paralysis, plaque or leprosy. It was also believed that they could banish demons and remove innate or acquired bodily defects, such as blindness, lameness or crippledom. They were beneficial in everyday life as well – for instance, for learning; they could also maintain on their own the flame in icon lamps in front of them, while others, as Moses once, had the power to make water flow from a dry rock. Even the most inveterate sinners and non-believers experienced moral and religious transformation before some icons. Other icons could, within a short time, by floating on water, traverse vast expanses, or announce the birth of a child. For those who believed sincerely it was sufficient only to see an icon and heal themselves, while others had to pray before them earnestly and for a long time. Phantasms identical to the images from icons appeared in dreams bringing relief. It was also worthwhile to place an icon on a sore spot or simply anoint oneself with oil from the icon lamp hanging before an icon. Particularly efficacious was the liquid that some of these icons gushed – blood, myrrh or sea water. There were also those who were healed after consuming particles of painted images.

The rising cults of icons inevitably triggered a reaction of the current which was all the time present in the early Church and which saw anthropomorphic images in art as blasphemy in the form of idolatry. The icons before which the faithful were prostrating themselves were naturally the first to be attacked by their embittered adversaries. With the decisive support of the autokrator himself, the dispute concerning icons grew into a new church division which, in the period over a hundred years, i.e. from the third decade of the 8th to the middle of the following century, was shaking the very foundations of the entire Byzantine society. The upswing of the revived iconoclasm, instigated by the authority of the imperial power, after all diminished in time, and divisions regarding icons were recorded even among imperial families. After their husbands died, acting as regents of their underage sons,

empresses re-established the cult of icons in two instances. On the first occasion, this took seven years and a failed attempt, frustrated by the capital city's soldiers with the support of a part of high church officials. The second time, somewhat more than 13 months were needed – iconoclasm was obviously on the wane. The deeply engrained roots of Hellenistic cultural heritage, testifying to man's primal need to see the one to whom he prays, outweighed the anti-iconic spirituality. On 11 March 843, in the first week of the Great Lent, the ceremonial procession with icons and burning candles before them, which went from the Church of Blachernai to Hagia Sophia, led by Empress Theodora with three-year Michael III, Patriarch Methodios, archpriests and monks, which was followed with a liturgy in the Great Church – marked the end of the iconoclastic controversy.

ΠΡΑΞΙΣ – until the fall of the Empire

The cults of some icons from the prior period can be followed after 843. Almost the same accounts were sometimes ascribed to their copies or other images. At the same time, entirely new accounts of miraculous powers of icons appeared upon the conclusion of the iconoclastic controversy.

For instance, after taking Beirut in 975, John I Tzimiskes sent an icon of Christ's Crucifixion from the conquered city to Constantinople, intending it for the Church of Saviour which he erected in the place of an older chapel of the same dedication above the entrance into the Great Palace. The descriptions of Constantinople and its sanctities, created in this period and later, are precious sources of legends woven through time around the most venerated icons of the capital. Two such Latin texts of the 12th century note that the Theotokos' icon with Christ in Her arms, which used to be in Jerusalem, could be seen at the entrance into Hagia Sophia, on the wall right from the *Silver door*. St Mary of Egypt prayed before this icon, beseeching the Theotokos to allow her to enter the temple of Christ's Resurrection. On exiting the church, she heard from the painted image of the Theotokos a voice directing her to the path of salvation. The text of an anonymous English author testifies that Emperor Leo brought the icon from the Holy City. However, the icon was probably a copy of the Jerusalem icon – according to the testimony of an anonymous pilgrim from the West, back in the late 12th century an icon of the Theotokos existed in the Greek chapel in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem before which St Mary of Egypt converted after hearing a voice coming from the icon. According to written sources of the 12th century, another icon to which an older legend was related was also

particularly venerated in Constantinople's Hagia Sophia. This is the icon of the Theotokos with Christ which was kept next to the Holy Well of the Great Church. The appearance of this icon is known owing to the preserved lead seals. The obverses of these seals, dating back to the late 11th and mid-12th centuries, portray the Theotokos full-length in a frontal position with the inscription Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ ἡ Μαχαιρωθεῖσα, holding with both hands in front of Herself a medallion with the bust of Infant-God. The Roman legend about the icon of Christ, delivered by Patriarch Germanos I to the waves of the Sea of Marmara in order to save it from iconoclasts, and which floated to the mouth of the Tiber within a single day, got its Constantinople version. By the late 12th century, the icon of the Saviour was shown to the faithful in the altar of Hagia Sophia – it was said to have sailed by sea without a ship, as an *envoy* of St Germanos, reaching Rome and going back intact.

After the long-lasting iconoclastic controversy ended in the mid-9th century, new accounts emerged, frequently with older or similar motives. Two such accounts can be dated to the second half, i.e. the late 9th century. The first one was created as the direct consequence of the destruction of images in the prior period. To be saved from iconoclasts, the icon of the Theotokos was thrown into the waters of Gazourou lake. After a lot of time, the icon was found intact on the shores of this lake and taken to the nearby Miasenon monastery. This is the oldest icon included in the official calendar of the Church of Constantinople. The existence of the cult of another icon can be reliably reconstructed based on two different types of sources. A reputable childless couple from the capital, Anna and Constantine Martinakes, eagerly prayed in the monastery of the Theotokos τῶν Βάσσου. Their prayers were answered with the birth of their daughter (around 865), named Theophano. The future of the girl who became a Byzantine empress and a myrrh-gushing healer after her early death, was predestined with the miraculous vision of oil pouring on her head from the lamp before the Theotokos' icon on the right side of the monastery's katholikon. The oil changed the white colour of the girl's robe and, instantly, the inclement weather which raged over the capital calmed down. The cult of the holy empress certainly influenced the respect shown to this icon, the best testimony to which are perhaps the seals of six high church and lay dignitaries of the 11th and 12th centuries.

As in the prior period, hagiographies are an important source for learning about miracles of some icons. The life St Theodora, an older contemporary of empress Theophano and a nun at the Thessalonike monastery of St Stephen, gives rather precise time for the creation of another miracle-working icon. All those who knew her well said later that the image in the icon fully corresponded to Theodora's appearance when she was young. After some time, myrrh began to gush forth from the painted palm of her right

hand. A lead receptacle had to be fastened along the lower edge of the icon, below the right hand, so that the precious liquid would not pour down on the church floor.

The fact that wall images could also be subject to a cult is confirmed by the description of the Church of the Theotokos of Pege, originating from the 10th century. Justinian's domed edifice was heavily damaged in strong earthquakes in early 869. When the cupola collapsed, the panel, most probably mosaic, showing the Theotokos and Archangel Gabriel, i.e. the scene of the Annunciation, fell off from the southern arch. Although they fell from a great height, these images remained intact in a miraculous way.

The belief in the patronage and protective power of icons gained its new forms in this period, as perhaps most vividly illustrated by examples of Byzantine emperors themselves. On Emperor John I Tzimiskes return to Constantinople, after four months long warfare which ended in mid-summer 971 with the surrender of Svjatoslav's Russians in besieged Dorostolon on the lower Danube and with the subjugation of Bulgarians under the Byzantine sceptre, the exuberant subjects, preparing for his triumphal entry into the capital, welcomed him with a gold-decorated chariot pulled by a white horse. The Emperor refused to climb the chariot, but placed instead on the already prepared golden throne the obviously most invaluable trophy – the icon of the Theotokos with Christ, probably a *palladium* of the First Bulgarian Empire, under which he placed the purple vestments and crowns of Bulgarian rulers.

During the restoration of the internal decoration of the altar of the Theotokos' temple in Blachernai, in 1030/1, according to Skylitzes' chronology, a small icon of the Theotokos with Christ was found under the old wall panelling. It was immediately concluded that it had been hung there back in the time of Constantine V Kopronymos, remaining hidden and practically intact for almost three hundred years. The discovery of this small icon (σανίδιον) played an important role in the creation of the well-known account relating to one of the most famous icons of the capital – the Theotokos Blachernitissa. Another accidently revealed image, this time painted on wall, preserved in Thessalonike up to this very day, acquired a miracle-working status. This is the well-known decoration of the altar apse of the cruciform katholikon of the monastery τῶν Λατόμων. The mosaic is today usually dated to the late 5th century, while medieval tradition ascribed to it somewhat older date. On the example of this Thessalonike mosaic, the history of Byzantine art has a rare opportunity not only to interpret the inspiration of the ktetor or the mosaicist, but also the way in which this work of art was later experienced.

The veneration of some icons whose miracle-working powers were believed in, was reflected also on the obverses of imperial coins in the mid-11th century. The oldest is the golden nomisma of Empress Zoe showing Jesus Christ Ο ΑΝΤΙΦωΝΗΤ(ΗϹ). According to Psellos, Zoe ordered for herself a copy of the icon of Christ Antiphonetes, which she richly decorated and treated with particular respect. The learned writer testifies that he would often personally see the Empress kissing the icon or kneeling before it in deep proskynesis. She interpreted the shimmering of Christ's image on the icon as an answer to her ardent prayers. The Lord's face radiating strange blazing light was a good omen for the Empress, while Christ's palish face was a bad omen. The creation of the cult of the miraculous image of Christ the Guarantor is hard to determine precisely, but it was certainly formed already in the mid-11th century. According to the Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis, this story was read immediately after the legend about the icon from Beirut, at the Matins on the Feast of Orthodoxy, the first week of the Great Lent. There are several versions of this story, the oldest of which is preserved in the above mentioned Latin description of Constantinople's sanctities, compiled by an anonymous English pilgrim in the early 12th century. The author considered the image of Christ – *supra in altare*, probably a mosaic, as the greatest treasure of the Church of Theotokos Chalkoprateia. This image was located in the semi-dome of the altar apse of the chapel dedicated to the Saviour. According to Dobrynja Jadrejkovič, around 1200, the chapel of the Saviour who guaranteed to Abraham the Jew for Theodore the Christian, held the greatest holy object of the Chalkoprateia church – the reliquary with the Girdle of the Theotokos. The Cult of Christ the Guarantor also spread far beyond the capital's walls.

The small silver coins, two-third *miliaresia*, of Constantine IX Monomachos (1042–1055), Theodora (1055/6) and Michael VI Stratiotikos (1056/7), contain an half-length figure of the Theotokos Oranta, designated as ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΒΛΑΧΕΡΝΙΤΙϹΑ. The reasons for the veneration of Blachernitissa are revealed by Michael Psellos in his Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι, where he describes the widely known miracle taking place in the Blachernai temple each Friday, upon sunset, during the Vespers. On the right side of the church, towards the east, the icon of the Theotokos, covered with a richly decorated *katapetasma*, was held in a special proskynetarion. After usual prayers in the narthex, which was not big enough to accept a large number of the faithful, which is why they stood also in the porticos of the atrium of the ancient basilica, the door of the nave would open and, in front of the serving clergy and the curious mass of the faithful, a great miracle would occur – carried by an invisible force similar to wind, the heavy drapery would float in air, revealing the icon beneath. Based on

Psellos' *Logos*, one may conclude that the Blachernai icon showed the Theotokos with Christ, as confirmed by contemporary and somewhat later Latin texts about the miracle which was known also in the West through traders and pilgrims. This is probably the icon found in the altar during the restoration of the Blachernai church in 1030/1. The miraculous lifting of the veil which revealed the icon during the Vespers on the eve of each Friday may be a symbolic remembrance of this event.

The appearance of the miracle-working icon of the Theotokos Blachernitissa, from the beginning shrouded in secrecy, is described in the already quoted Latin texts. It is however most evidently confirmed by the Sinai icon of the Georgian hieromonachos and painter John Tokhabi from the 12th century. The upper left corner of the icon shows the Theotokos Η ΒΛΑΧΕΡΝΗΤΙCΑ, to Whom Christ rushes into the embrace. In the preserved Sinai icon, the legs of the standing Infant-God stretching to His Mother's embrace somewhat unusually hover in air, which suggests that the Blachernai prototype must have been the icon of the Theotokos on the throne, with Christ embracing His Mother while standing in Her lap. Its faithful copies may be recognised in two later examples from the 13th century – the marble relief in the Zeno Chapel of San Marco in Venice, and the icon of the Theotokos of Tolga from the eponymous monastery on the foothills of Yaroslavl, which is today held in Moscow's Tretyakov Gallery. The icon found in the altar of the Blachernai temple in 1030/1 probably reproduced the appearance of the prototype destroyed by iconoclasts, which was – according to the hagiography of St Stephen the Younger, particularly venerated back in the 8th century.

The cover of another painted image had a miraculous power. For some time after the enthronement of John IX Agapetos for the Patriarch of Constantinople, on 24 May 1111, according to Zonaras, autokrator Alexios I Komnenos fell ill and was on the brink of death. He was cured by the *katapetasma* which covered the well-known Christ's mosaic above the Bronze Door. It was enough to wrap oneself in it. The very touch of this cloth brought the delivery from a grave illness also to the eponymous great-grandson of the basileus, the son of sebastokrator Andronikos, during the reign of Manuel I Komnenos (1143–1180), as testified by the elaborate, gold-woven inscription of the wife of the healed man, Mary from the Doukas family, on the purple *peplos*, also intended for this Christ's image. It seems that the oil from the icon lamp illuminating this wall painting was also considered curative. Twice destroyed and restored during the 8th and 9th centuries, the image of Christ ἐν τῇ Χαλκῇ was a symbol of struggle against the last great Christian heresy – iconoclasm. Owing to the place it had in the iconoclastic controversy, legends began to be woven around it very early.

Upon the conquest of Thessalonike, in 1224 (or 1227) Theodore Angelos put in circulation several issues of silver nomismas, whose reverses showed St Demetrios delivering the city to the basileus with the blessing of the Lord's hand, while obverses featured the Theotokos with the epithet Η ΑΓΙΟCωΡΗΤΗCΑ. The Theotokos' epithet was derived from ἡ ἁγία σορός, which is what the two small chests with the most precious relics of the Theotokos – Her Girdle and Maphorion were called. The former was held in the Chalkoprateia church and the latter in Blachernai. The half-length figure of the Theotokos praying in the three-quarter profile on obverses of two lead seals which belonged to the clergy of the Blachernai church suggests that the prototype was held in Blachernai. The seals are dated to the 11th and 12th centuries. The iconographic type of the praying Theotokos, the epitome of the representation of the entire humankind under the God's Hand and known back from the early Byzantine period, adorned the interior of the chapel where Her Maphorion was kept, as an icon or, more probably, as a wall painting.

While numerous replicas clearly speak about the existence of the cult of Hagiosoritissa, little is known about the Theotokos' image with the unique epithet Η ΧƐΙΜƐΥΤΗ, painted behind it on the mentioned Sinai icon. It is of similar iconographic type – the difference is that the Mother of God, in half-profile, with her arms and head raised, directs her gaze at the *object* of her prayer. She got the epithet according to the technique applied – precious enamel.

The most famous Constantinople's icon of the Theotokos Η ΟΔΗ[Γ]ΗΤΡΙΑ takes the most distinguished place on the Sinai icon, on the left side of the Theotokos on the throne with Christ, before whom the author John bows. Little Christ on His Mother's left arm gives blessing with his right hand, while holding a scroll in his left hand. The cult of the Theotokos Hodegetria was fully shaped until the second half of the 10th century, in the hagiography of St Thomais of Constantinople, written during the reign of Romanos II (959–963). The monastery is called according to the icon, ... τῶν Ὁδηγῶν (τῇ νῦν καλουμένῃ Ὁδηγητρίᾳ) σηκῷ, which was early on Tuesdays carried in a procession. As stated by two anonymous pilgrims from the West in the 12th century, St apostle Luke painted the icon of the Theotokos whose epithet they translated as deducatrix (She who shows the way) and which shows the Mother of God with Christ in her arms. The icon was carried through the streets of the capital each Tuesday. Men would go forward, followed by women, singing hymns in the honour of the Theotokos. Three priests would alternate at the head of the procession, carrying the big icon which determined on its own the direction of the procession. Through the force of the power invisible to the participants, she would even stop the procession be-

fore the Christ's image in front of the Chalke gate, turning and bowing before the image of the Son of God. As the healer and protectress of the city in the earlier period, during the reign of Palaiologoi the Theotokos Hodegetria became the patron of rulers. In the 15th century, an anonymous from the capital saw the icon of Hodegetria as the protectress of the imperial palaces, the entire city and the overall *Oikoumene*. Judging by some examples from late Byzantine art, this epithet became the general characteristic of the Theotokos and was given to numerous iconographic types. The last procession with Hodegetria went through Constantinople's streets on Tuesday, 27 May 1453. Upon the model of the capital, the second city of the Empire, Thessalonike also had its icon of the Theotokos called τοῦ ὁδηγεῖν, which also showed her *self-will* while it was carried in processions through the city.

The formation of the cult of another Constantinople icon of the Theotokos may be traced from the 11th century. Anna Komnene believed that Michael Psellos owned his famous erudition not to his inborn intelligence and ingenuity or his teachers, but to his mother who ardently prayed each evening before the Theotokos ἐν τῷ ναῷ τοῦ Κύρου. Her words are confirmed by an epigram by Psellos, who hopes εἰς τὴν Κυριώτισσαν would bestow upon him knowledge as She did to Romanos the Melode once. Several lead seals have been preserved from this period – their obverses show standing Theotokos with Christ in her bosom before her chest and the inscription Η ΚΥΡΙωΤΙCΑ, while the reverses feature also full-length Archangel Michael in the imperial vestment with insignia. The oldest example of wall painting originates from the capital's temple which served in the Turkish period as an Islamic place of worship known as Kalenderhane mosque. On the eastern side of the passage between the altar and the diakonikon of the original church, in a small, semi-circular niche chiselled in the wall, in the mid-12th century the Theotokos (Η ΚΥΡΙΟΤΗCΑ) was painted in the fresco technique, standing on the suppedaneum and holding in Her arms, in front of Her chest, the Infant-God who holds a scroll in His left hand and gives a blessing with His right hand. As the only of numerous Constantinople's miracle-working icons, the icon has been preserved to date in a special proskynetarion, Altare della Vergine, consecrated on 17 April 1618, on the eastern wall of the northern transept of San Marco in Venice. The appearance of the half-length Theotokos is entirely identical with the above examples.

In the Great Palace of Constantinople, i.e. in the altar of the Theotokos of the Pharos, in addition to the greatest Christian sacred objects such as the Mandylion and Keramion, there was the icon of the Theotokos to which the power to give a son to the basileus was ascribed, while the heir to the throne was baptised before the icon. This belief, certainly older, was recorded for the first time in the work *De haeresibus et praevaricationibus graecorom*, written

around 1180 by Leo Tuscus from Pisa, a long-standing translator for Latin at the court of Manuel I Komnenos. In translation, for Byzantines the icon represented *dominam domus*.

Beliefs in the miraculous power of images were taken over from the subjugated population by their new, Latin rulers, after 1204. Almost all transferable icons to which Byzantines ascribed supernatural powers in the earlier period ended up, during the rule of Latins, in the sanctuaries of their native lands in the West, where they were also treated with particular veneration. Even more illustrative is the fact that the greatest painted sacred object, the icon of Hodegetria, remained in the city all the time as it was seen as the protectress of the capital. Understandably, this only contributed to the development of its cult during the period of the Palaiologoi dynasty.

Cities in the provinces of the Empire also had icons which enjoyed particular veneration. Written testimonies about these images were most often left by inhabitants. For instance, when describing the cathedral temple of St Theodores in Serres in the early 14th century, in his inspired text, learned Theodore Pediasimos alludes to the images of the two silver-plated holy warriors, kept in a special, built proskynetarion in the main church nave, opposite the metropolitan throne. Acts kept in the rich archives of Athonite monasteries are the primary source of information on the particularly venerated icons on the Holy Mountain and its hinterland from this period. In numerous documents, starting from August 1273, Iveron is called the monastery τὴς υπεράγνου Θ(εοτό)κου τὴς Πωρτιωτίσσις, according to its greatest holy icon, to which the chapel near the monastery entrance was dedicated from the end-11th century. The icon of the Theotokos Portaitissa is certainly one of the oldest preserved miracle-working Byzantine icons, whose cult can be traced in continuity through almost the entire millennium.

The Empire of Trebizond also had its particularly venerated icons. In the *Great Church* devoted to the Theotokos, the city cathedral and the old episcopal seat, the icon of the Theotokos was kept in a special proskynetarion leaning on one of the pillars. According to Metropolitan of Trebizond Joseph, the temple carried the name Χρυσοκέφαλος. The fact that it was primarily the original golden revetment of the Theotokos' nimbus is testified by the later precious gifts. In 1223, the icon of the Theotokos with Christ in Her embrace was additionally decorated with precious stones and pearls seized from *Melik* by the son-in-law of the founder and second ruler of the Empire Andronikos I Gidos, in gratitude for the victory over the Seljuk invaders. The one-hour solar eclipse, on Monday 5 May 1361, found Emperor Alexios III Komnenos, his mother Irene, archons and the writer who recorded this event Michael Panaretos, in a prayer in the Soumela monastery. According to his own words (προσεκύνησε τὴν ταύτης ψυχοσώτηρα ἀσπασαμένη

εἰκόνα) contained in the charter to the monastery from December 1364, the autokrator bowed before the small icon of the Theotokos with Christ on Her left arm, whose origins may be dated to the late 13th century judging by the features of the revetment. The tradition concerning an icon of the Theotokos in an entirely other part of the erstwhile Empire, in northern Peloponnese, was fully shaped by the mid-14th century. At the start of his chrysobull of April 1348, confirming rights and estates, basileus John IV Kantakouzenos named the monastery by the greatest holy object – the icon of the Theotokos Μεγασπηλαιωτίσσης, claimed to have been painted by apostle and evangelist Luke.

Numerous poetic epithets, such as Περίβλεπτος, Ἄλυπος, Παραμυθία, Ἐπίσκεψις, Καταφυγή, Γοργοεπήκοος – скоропослоушїтелница, Ἐλεούσα or милостива, Ἐλπὶς τῶν ἀπελπισμένων, Χώρα τοῦ ἀχωρήτου, Ζωοδόχος πηγή, Βέβαια ἐλπίς, Ἀκαταμάχητος, Πάντων χαρά, Μεγάλη Παναγία, attributed to different images of the Theotokos in this late period, but earlier as well, represent the general features of the Mother of God, the main interceder of the entire humankind before the face of the Lord, and do not indicate a particular iconographic type or the existence of any especially venerated archetype. A similar thing may be said for the epithets accompanying Christ's images – the *Pantocrator, Saviour, Merciful*, Χώρα τῶν ζώντων, *Life-Giver,* including the attributes of the most famous holy warriors: George – Γοργὸς, Διασορίτης, Τροπαιοφόρος, and Demetrios – Ἀπόκαυχος or Μέγας δούξ.

As a rule, particularly venerated icons are hidden behind toponymic epithets, but not without exceptions. According to his origin, St George was called George of Cappadocia, while the Archistrategos of the Heavenly Host, Michael, was called according to the place of his greatest miracle at Chonai. On the other hand, two different *Arakiotissas* existed in Lagoudhera from the erection of the church – the processional icon of the Theotokos with Christ on Her left arm and the Theotokos of the Passion on the eastern side of the southern wall. The miraculous power of images was believed in until the collapse of the Empire. When describing the gloom that engulfed inhabitants of the capital with Emperor Constantine XI Palaiologos at their head, while in early 1453 the Ottoman grip was tightening both from the land and sea, as omens of the imminent downfall – in addition to the astounding natural phenomena such as earthquakes and storms accompanied with terrifying thunders, lightning and torrents flowing down the city streets, including unusual movements and disappearance of some stars in the sky, which *presaged the new order on earth* – Kritoboulos of Imbros also mentions the *tears* of some icons (εἰκόνες τε γὰρ ἵδρουν ἐν ἱεροῖς). The same writer later doubts that he can express with words the shattering picture of the conquered city – the floors of churches of the erstwhile capital

were covered with the remains of the greatest holy objects, parts of broken icons and dismembered relics of saints.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

The man's primal need to *see* or even *touch* God lies in the essence of Antique and Byzantine art. Beliefs in the omnipotence of an archetype were easily transferrable to its art presentations. Miracle-working icons, painted on board or wall, appeared in the second half of the 6th century and can be followed in continuity until the collapse of the Byzantine Empire. The visible forms of service before these images, prostrations, kissing, burning of icon lamps and incense, carrying in processions, inevitably caused the reaction of the part of the early Church which recognised in such acts the adoration of inanimate matter, i.e. idolatry. In the early 8th century, with the support of the imperial power, this led to the destruction of anthropomorphic presentations in sacral art. However, an adequate theological explanation, based on the incarnation of the Lord, was found for such deeply engrained beliefs, inherited from the Antiquity, during the conflicts which were shaking the very foundations of the Empire for more than a century. The definitive victory of the iconophiles represented, in its essence, the outweighing of Hellenistic cultural heritage over the aniconic spiritualism within the Church.

Selected excerpts from hagiographic texts and shorter accounts of miracles of some icons, including oral testimonies of eyewitnesses about miracles which took place through images, were included into the official documents of the last Ecumenical Council. In this way, any doubts as to the existence of such miracles were removed. According to the oldest texts, beliefs in the supernatural power of images were widely dispersed already in the early Byzantine period. By no later than the early 10th century, they even reached the Constantinople court. Initially as war trophies, icons very quickly became protectresses of rulers in warfare. As objects of personal piety of some members of the ruling house, they became imprinted on obverses of imperial money already in the mid-11th century. Highly symbolic is the appearance of replicas of the most venerated icons, particularly on nomismas which were no longer minted of pure gold for the first time in Byzantine history that far, foreshadowing the beginning of the end of economic domination of the Empire in the then world. Similarly to the time of the collapse of Justinian's restoration, the concerns over an uncertain future under the successors to Basil II led to the flourishing of belief in the supernatural power of images. The cults of miracle-work-

ing icons were inversely proportional to the real power of the Empire, throughout its history.

Certainly the most famous legend from the middle Byzantine period was about Christ's image guaranteeing to a Jewish for money lent to a Christian trader. The second-born daughter of Constantine VIII, empress Zoe was convinced that the image of Christ Antiphonetes could see through future events. It seems that the icon of the Theotokos of Blachernai enjoyed even greater respect. When *usual miracle* on Fridays did not take place, in 1107 basileus Alexios I Komnenos postponed his departure for the final clash with Norman invaders. It was even believed that objects getting in touch with miracle-working icons had a healing power, such as the *katapetasma* which in the early 12th century covered Christ's mosaic above the Bronze Door of the Great Palace, which represented a symbol of the struggle against iconoclasm. At the same time, the cult of the Theotokos Hodegetria was fully formed. The icon was seen as the protectress of the city. It was carried once a week, each Tuesday, in ceremonial processions through the streets of Constantinople. Upon the model of the capital, other Byzantine cities, such as Thessalonike, Athens, Traianoupolis or Abydos, had in this period their icons protectresses. The fact that some of them were seen as the state *palladium* is most illustratively attested by an episode on the eve of the crusaders' conquest of Constantinople. Fleeing to the city after the unsuccessful attempt to break the Latin siege, Alexios V Mourtzouphlos had to hide the loss of the insignia of the imperial power and the precious icon of the Theotokos, which until then was carried by Byzantine emperors in warfare as the guarantor of certain victory, saying they had been moved to a safe place. The lie was very quickly revealed as the crusaders proudly carried around the city the unexpectedly conquered trophies in a procession, and the defenders could easily see them from the fortifications of the sieged city.

Numerous legends woven around the most venerated icons of Constantinople resulted in the largest number of the transferable ones ending up in sanctuaries in the West, during the half-century Latin rule. One of them, the Theotokos Kyriotissa is still today subject to a cult, as indirectly testified by the fact that it was targeted by looters close to four decades ago. Although they held the icon of the Theotokos Hodegetria in their possession for half a century, despite the papal anathema, the Venetians never sent it to Venice, which only contributed to the development of its cult during the time of the Palaiologoi dynasty. From the protectress of the capital in the prior period, after 1261 it also became the *palladium* of the Empire, as most tellingly confirmed by its numerous replicas. The appearance of this icon doubtless influenced the iconographic type of other, younger miracle-working icons, such as the Theotokos of Athens, Portaitissa, Soumela, Mavriotissa, Psychosostria,

Eikosiphoinissa, Artokosta or the Theotokos of Cyprus. The toponymic epithets indicate the existence of the cult of a miracle-working icon and are, as a rule, inscribed only on replicas.

Регистар

Посебна издања Византолошког института САНУ
књига 45

Издавач
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35

Лекшура и коректура
Александра Антић

Превод резимеа на енīлески језик
Татјана Ћосовић

Прийрема за шшамйу
Драгослав Боро

Шшамйа
Графостил, Крагујевац

Тираж
500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.2-312.47-526.62
271.2-534.35
75.052.046"10/17"

МИЉКОВИЋ, Бојан, 1970-
Чудотворна икона у Византији / Бојан Миљковић. - Београд : Византолошки институт САНУ, 2017 (Крагујевац : Графостил). - 333 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања / Византолошки институт Српске академије наука и уметности ; књ. 45)

На спор. насл. стр.: Miracle-Working Icon in Byzantium. - Допуњен текст докт. дисерт., Филоз. фак. у Београду, 2012. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary: Miracle-Working Icon in Byzantium. - Регистар.

ISBN 978-86-83883-25-7
a) Православље - Чуда b) Уметност - Иконографија - Византија

COBISS.SR-ID 236637452

